

УНІВЕРСИТЕТ МЕНЕДЖМЕНТУ ОСВІТИ

**ВІСНИК
ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ
ОСВІТИ:**

збірник наукових праць

Серія

«Соціальні та поведінкові науки»

Серія

«Управління та адміністрування»

Випуск 26(55)

ISSN 2522-9931; ISSN 2522-9958

DOI: 10.37321

ID 48023; ID 48028

[https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26\(55\)](https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26(55))

Міністерство освіти і науки України
Національна академія педагогічних наук України
Державний заклад вищої освіти
«Університет менеджменту освіти»

ВІСНИК ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ

*Збірник наукових праць
Випуск 26(55)*

Серія «Соціальні та поведінкові науки»: 05; код спец.: 051, 053
Серія «Управління та адміністрування»: 28; код спец.: 281

*Внесений до переліку наукових фахових видань у галузі психологічних наук рішенням Атестаційної колегії
Міністерства освіти і науки України від 17 березня 2020 року № 409 (додаток 1)
(психологічні 053) (Категорія «Б»)*

*Внесений до переліку наукових фахових видань у галузі економічних наук рішенням Атестаційної колегії
Міністерства освіти і науки України від 15 квітня 2021 року № 420 (додаток 3)
(економічні 051) (Категорія «Б»)*

*Внесений до переліку наукових фахових видань у галузі наук з державного управління рішенням Атестаційної колегії
Міністерства освіти і науки України від 02 липня 2020 року № 886 (додаток 4)
(державне управління 281) (Категорія «Б»)*

Видання індексується:

Infobaseindex; SJIF (Impact Factor);

Akademic Resource Index;

CiteFactor;

Google Scholar;

Національна бібліотека ім. В. І. Вернадського: <http://nbuv.gov.ua/j-tit/vispdoso>

OJS <http://ojs.uem.edu.ua/index.php/spn>

Норвезький Реєстр наукових журналів

Facebook: <https://www.facebook.com/groups/429476075263565>

Linkedin: <https://www.linkedin.com/groups/9093865/>

**Київ
2023**

УДК 378.091.046-021.68:159.9](082)

Свідоцтво про державну реєстрацію: серія KB № 22085-11985P від 16 травня 2016 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію: серія KB № 22086-11986P від 16 травня 2016 р.

Затверджено Вченою радою
ДЗВО «Університет менеджменту освіти»
(протокол № 13 від 29 листопада 2023 р.)

Головний редактор

Ігор Дунаєв, д-р наук з держ. управління, проф. <https://orcid.org/0000-0002-0790-0496>

Заступник головного редактора:

Валентина Іванова, д-р екон. наук, проф. <https://orcid.org/0000-0003-4958-2235>

Відповідальний секретар:

Олена Бондарчук, д-р психол. наук, проф. <https://orcid.org/0000-0003-3920-242X>

В'ячеслав Сунрун, канд. екон. наук, доцент <https://orcid.org/0000-0003-3117-5834>

Редакційна колегія:

Олена Алейнікова, д-р наук з держ. управ., проф.; *Людмила Антонова*, д-р наук з держ. управ., проф.; *Олена Ареф'єва*, д-р екон. наук, проф.; *Валентина Балахтар*, д-р психол. наук, проф.; *Галина Бевз*, д-р психол. наук, проф.; *Ірина Бондаревська*, канд. психол. наук, доцент; *Тодосієвич Боян*, ст. наук. спроб. Ін-ту соціал. дослід. (Белград, Республіка Сербія); *Олександра Брюховецька*, д-р психол. наук, проф.; *Наталія Воляннюк*, д-р психол. наук, проф.; *Лариса Гаєвська*, д-р наук з держ. управ., проф.; *Марія Григорак*, д-р екон. наук, доц.; *Ія Дегтяр'єва*, д-р наук з держ. управ., проф.; *Вайва Зузевичюте*, д-р наук, проф. факул. суспіл. безпеки Ун-ту ім. Миколаша Ромериса (Каунас, Республіка Литва); *Євген Карташов*, д-р наук з держ. управ., проф.; *Оксана Ковтун*, канд. наук з держ. управ., доц.; *Ірина Кринична*, д-р наук з держ. управ., проф.; *Руслана Левкіна*, д-р екон. наук, проф.; *Олександр Мельниченко*, д-р наук з держ. управ., проф., канд. екон. наук; *Василь Надрага*, д-р екон. наук, проф.; *Володимир Олійник*, д-р наук з держ. управ., доцент; *Олександра Ольшанська*, д-р екон. наук, проф.; *Сильвія Платанія*, PhD, доц. Катанійського ун-ту (Катанія, Італія); *Ірина Салькова*, канд. екон. наук, доц.; *Олександр Санніков*, д-р психол. наук, проф.; *Зінаїда Смутчак*, д-р екон. наук, проф.; *Маріанна Ткалич*, д-р психол. наук, проф.; *Тетяна Чаусова*, канд. психол. наук, доц.

Асоційовані редактори:

Ніна Діденко, д-р наук з держ. управ., проф.; *Тетяна Лукіна*, д-р наук з держ. управ., проф.; *Алла Москальова*, канд. психол. наук, доцент.

Виконавчий редактор: Яніна Васильченко

Статті, які публікуються у збірнику проходять перевірку щодо плагіату

Статті, які публікуються у збірнику проходять перевірку щодо плагіату

Збірник має сторінки у соцмережі: [Facebook](#); [Linkedin](#)

Вісник післядипломної освіти. Серія «Соціальні та поведінкові науки»; Серія «Управління та адміністрування»: зб. наук. праць / НАПН України ДЗВО «Ун-т менедж. освіти»; голов. ред. І. Дунаєв; редкол.: Л. Антонова [та ін.]. Київ: Юстон, 2023. Вип. 26(55). 232 с. (психологічні 053, економічні 051, державне управління 281. Категорія «Б»).

ISBN 978-617-8335-08-3

Нові соціально-економічні та політичні взаємини, які складаються в Україні, суттєво впливають на всі сфери життя, зокрема й на освіту. Освіта, передусім, різноаспектно впливає на процеси життєдіяльності держави. Один із пріоритетів – забезпечення якості освіти. Особливу увагу також приділено питанням соціально-психологічних особливостей розвитку післядипломної освіти в умовах суспільно-економічних трансформацій. У збірнику розглядаються саме такі проблеми. Представлено також результати дослідження аспектів становлення й розвитку у різних сферах життєдіяльності, зокрема в освітньому процесі.

Збірник становить інтерес для керівників закладів освіти, методистів, державних службовців і науковців, викладачів і слухачів закладів післядипломної освіти.

УДК 378.091.046-021.68:159.9](082)

ISBN 978-617-8335-08-3

© ДЗВО «Університет менеджменту освіти», 2023

ISSN 2522-9931; ISSN 2522-9958

DOI: 10.37321

ID 48023; ID 48028

[https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26\(55\)](https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26(55))

Ministry of Education and Science of Ukraine
National Academy of Educational Science of Ukraine
State Institution of Higher Education
«University of Educational Management»

BULLETIN OF POSTGRADUATE EDUCATION

*Collection of scientific papers
Issue 26(55)*

**Social and Behavioral Sciences Series: 05; spec code: 051, 053
Management and Administration Series: 28; spec code: 281**

*Listed in the list of scientific professional publications in the field Psychological Sciences Decision
of the Appraisal Board Ministry of Education and Science of Ukraine № 409 of 17.03.2020 (dod. № 1)
(psychological 053) (Category «B»)*

*Listed in the list of scientific professional publications in the field Economy Sciences Decision
of the Appraisal Board Ministry of Education and Science of Ukraine № 420 of 15.04.2021 (dod. № 3)
(economy 051) (Category «B»)*

*Listed in the list of scientific professional publications in the field Sciences in Public Administration solution
Attestation Board of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 886 of 02.07.2020 (addition № 4)
(public administration 281) (Category «B»)*

Edition is indexed:

Infobaseindex; SJIF (Impact Factor);

Akademic Resource Index;

CiteFactor;

Edition is indexed: *Google Scholar;*

National Library of them V. I. Vernadsky: <http://nbuv.gov.ua/j-tit/vispdoso>

OJS <http://ojs.uem.edu.ua/index.php/spn>

Norwegian Register of Scientific Journals

Facebook: <https://www.facebook.com/groups/429476075263565>

Linkedin: <https://www.linkedin.com/groups/9093865/>

**Kyiv
2023**

UDC 378.091.046-021.68:159.9](082)

Registration certificate KV No. 22085-11985R dated 16.05.2016;
Registration certificate KV No. 22086-11986R dated 16.05.2016

Approved by the Academic Council
SIHE «University of educational management»
(protocol № 13 dated 29 November 2023)

Editor-in-Chief

Igor Dunayev, Doctor of Science in Public Administr., Professor <https://orcid.org/0000-0002-0790-0496>

Deputies Editor:

Valentine Ivanova, Dr. Econ. Sciences, Professor <https://orcid.org/0000-0003-4958-2235>

Executive secretary:

Olena Bondarchuk, Doctor of Sciences in Psychology, Professor <https://orcid.org/0000-0003-3920-242X>

Vyacheslav Suprun, Ph.D. of Econ. Sciences, Associate Professor <https://orcid.org/0000-0003-3117-5834>

Members of Editorial Board:

Olena Aleinikova, D-r of Scienc. in Public Admin., Prof., Ph.D. of Econ. Scienc.; **Liudmila Antonova**, D-r of Scienc. in Public Admin., Prof.; **Olena Arefieva**, D-r of Econ. Scienc., Prof.; **Valentina Balakhtar**, D-r of Scienc. in Psychol., Prof.; **Halyna Bevz**, D-r of Scienc. in Psychol., Prof.; **Irina Bondarevskaya**, PhD of Psychological Sciences, Associate Prof.; **Todosijević Bojan**, senior researcher in Psychol Institute social. experiment. (Belgrade, Republic of Serbia) (**Psychology**); **Oleksandra Briukhovetska**, D-r of Scienc. in Psychol., Prof.; **Tatyana Chausova**, PhD of Scienc. in Psychol., Assoc. Prof.; **Iia Dehtiarova**, D-r of Scienc. in Public Admin., Prof.; **Larysa Gaevska**, D-r of Scienc. in Public Admin., Prof.; **Mariia Hryhorak**, D-r of Econ. Scienc., Assoc. Prof.; **Eugene Kartashov**, D-r of Scienc. in Public Admin., Prof.; **Oksana Kovtun**, Ph.D. of Scienc. in Public Admin., Assoc. Prof.; **Irina Krynychay**, D-r of Scienc. in Public Admin., Prof.; **Ruslana Levkina**, D-r of Econ. Scienc., Prof.; **Oleksandr Melnychenko**, D-r of Scienc. in Public Admin., Prof., Ph.D. of Econ. Scienc.; **Vasiliy Nadraga**, D-r of Econ. Scienc., Prof.; **Vladimir Oliynyk**, Doctor of Science in Public Administr., Associate Prof.; **Oleksandra Olshanska**, D-r of Econ. Scienc., Prof.; **Silvia Platania**, PhD, HHHUniversity of Catania HHHDepartment of Educational Scienc.-Section of (**Psychology**, Catania, Italy); **Iryna Salkova**, Ph.D. of Econ. Scienc., Assoc. Prof.; **Alexander Sannikov**, D-r of Scienc. in Psychol., Prof.; **Zinaida Smutchak**, D-r of Econ., Prof.; **Marianne Tkalych**, D-r of Scienc. in Psychol., Prof.; **Nataliia Volianiuk**, Doctor of Sciences in Psychology, Prof.; **Viva Zuzevichiute**, Ph.D., Prof., Kaunas, Republic of Lithuania (**Public Administr.**).

Associate editors:

Nina Didenko, Doctor of Science in Public Administr., Prof.; **Tetyana Lukina**, Doctor of Science in Public Administr., Prof.; **Alla Moskaljova**, PhD of Psychological Sciences, Associate Prof.

Executive editor: Yanina Vasilchenko

Articles published in the Collection are checked for plagiarism on
The collection has pages on the social network: [Facebook](#); [Linkedin](#)

Bulletin of Postgraduate education. «Social and Behavioral Sciences Series»; «Management and Administration Series»: collection of scientific papers / NAES of Ukraine SIHE «University of Educational Management»; Editor-in-Chief I. Dunayev; Editorial board: L. Antonova [and others]. Kyiv: Yuston, 2023. Issue 26(55). 232 p. (psychological 053, economy 051, public administration 281. Category «B»).

ISBN 978-617-8335-08-3

The new socio-economic and political relationships that are emerging in Ukraine have a significant impact on all spheres of life, including education. Education, above all, has a multifaceted effect on the processes of state life. One of the priorities is to ensure the quality of education. Special attention is also paid to the issues of socio-psychological peculiarities of the development of postgraduate education in the conditions of socio-economic transformations. The collection deals with such problems. The results of the study of aspects of formation and development in different spheres of life, in particular in the educational process are presented.

The collection is of interest to the heads of educational institutions, methodologists, civil servants and scholars, teachers and students of postgraduate educational establishments.

UDC 378.091.046-021.68:159.9](082)

ISBN 978-617-8335-08-3

© SIHE «University of educational management», 2023

***Серія «Соціальні та поведінкові науки»: 05; код спец.: 051, 053
Серія «Управління та адміністрування»: 28; код спец.: 281***

***Social and Behavioral Sciences Series: 05; spec code: 051, 053
Management and Administration Series: 28; spec code: 281***

Університету менеджменту освіти

– 70

ЗМІСТ

<i>Відомості про авторів</i>	8
------------------------------------	---

ПСИХОЛОГІЯ

<i>Alihanova Gulnara.</i> The concept of “Ego” in psychology https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26(55)-10-25	10
<i>Бевз Галина.</i> Моделювання складного соціального явища як метод психологічних досліджень процесів реформи освіти https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26(55)-26-43	26
<i>Брюховецька Олександра, Балахтар Валентина, Чаусова Тетяна.</i> Особистісний потенціал як чинник професіоналізму педагогічних працівників https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26(55)-44-61	44
<i>Єфімова Анна.</i> Методологічні аспекти дослідження соціально-психологічної адаптації вимушених мігрантів https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26(55)-62-75	62
<i>Ловка Ольга.</i> Модель регуляції комунікації між сім'єю та школою у контексті освітньої реформи https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26(55)-76-90	76
<i>Павленок Катерина.</i> Особливості професійної автономності залежно від рівнів креативності викладачів закладів вищої освіти https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26(55)-91-104	91
<i>Павлюк Оксана.</i> Характеристика девіантної та делінквентної поведінки неповнолітніх до та у період військового стану https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26(55)-105-128	105
<i>Прокопенко Олена.</i> Особливості залученості до роботи освітян залежно від ідеального образу учителя https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26(55)-129-144	129
<i>Сідун-Сович Діана.</i> Сексуальна поведінка чоловіків як предмет міждисциплінарних знань https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26(55)-145-160	145

ЕКОНОМІКА

<i>Smutchak Zinaida.</i> Labour market of Ukraine in war time: reality and prospects https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26(55)-161-177	161
---	-----

ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ

<i>Михайлова Тетяна.</i> Модернізація дипломатичної служби: світовий та вітчизняний досвід https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26(55)-178-192	178
<i>Папоян Арутюн.</i> Маркетинг у розвитку міст України у контексті воєнного періоду https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26(55)-193-207	193
<i>Супрун В'ячеслав.</i> Формування державної політики стратегічного розвитку професійної освіти України в умовах глобальних викликів і сучасних загроз https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26(55)-208-230	208

CONTENT

<i>Information about the authors</i>	8
--	---

PSYCHOLOGY

Gulnara Alihanova. The concept of “Ego” in psychology https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26(55)-10-25	10
Halyna Bevz. Modelling a complex social phenomenon as a method of psychological research of education reform processes https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26(55)-26-43	26
Oleksandra Brukhovetska, Valentyna Balakhtar, Tatyana Chausova. Educators' personal potential as their professionalism factor https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26(55)-44-61	44
Anna Yefimova. Methodological aspects of the research of social and psychological adaptation of forced migrants https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26(55)-62-75	62
Olga Lovka. Model of communication regulation between family and school in the context of educational reform https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26(55)-76-90	76
Kateryna Pavlenok. Peculiarities of professional autonomy depending on the levels of creativity of university teachers https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26(55)-91-104	91
Oksana Pavlyuk. Characteristics of deviant and delinquent behavior of minors before and during the period of martial status https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26(55)-105-128	105
Olena Prokopenko. Peculiarities of educators' engagement in work depending on the ideal image of a teacher https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26(55)-129-144	129
Diana Sidun-Sovych. Sexual behavior of men as a subject of interdisciplinary knowledge https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26(55)-145-160	145

ECONOMY

Zinaida Smutchak. Labour market of Ukraine in war time: reality and prospects https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26(55)-161-177	161
---	-----

PUBLIC ADMINISTRATION

Tetiana Mykhailova. Modernization of diplomatic service: global and national experience https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26(55)-178-192	178
Harutyun Papoyan. The role of marketing in the development of Ukrainian cities in the context of the war period https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26(55)-193-207	193
Vyacheslav Suprun. Formation of state policy strategic development of vocational education in Ukraine in the conditions of global challenges and current threats https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26(55)-208-230	208

Відомості про авторів

Аліханова Гульнара Хамзабай, кандидат психологічних наук, викладач Азербайджанського державного педагогічного університету. Баку, Азербайджан.

Балахтар Валентина Візиторівна, доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології та особистісного розвитку Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДЗВО «Університет менеджменту освіти. Київ, Україна.

Бевз Галина Михайлівна, доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії психології спілкування, Інституту соціальної та політичної психології НАПН України. Київ, Україна.

Брюховецька Олександра Вікторівна, доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології та особистісного розвитку Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДЗВО «Університет менеджменту освіти». Київ, Україна.

Єфімова Анна Григорівна, аспірантка кафедри психології та особистісного розвитку Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДЗВО «Університет менеджменту освіти». Київ, Україна

Ловка Ольга Володимирівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки та психології Київського національного економічного університету імені В. Гетьмана; старший науковий співробітник лабораторії психології спілкування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України. Київ, Україна.

Михайлова Тетяна Миколаївна, головний спеціаліст Департаменту забезпечення роботи керівництва Міністерства закордонних справ України; аспірантка кафедри публічного управління і проектного менеджменту Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДЗВО «Університет менеджменту освіти». Київ, Україна.

Павленок Катерина Сергіївна, PhD у галузі психології, доцент кафедри теоретичної та практичної психології Національного університету «Львівська політехніка». Львів, Україна.

Павлюк Оксана Дмитрівна, доктор філософії, доцент кафедри соціальної психології, Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Київ, Україна.

Папоян Арутюн Мікаелі, аспірант кафедри публічного управління і проектного менеджменту Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДЗВО «Університет менеджменту освіти». Київ, Україна.

Прокопенко Олена Антонівна, здобувач PhD з психології, старший викладач кафедри психології управління Центрального інституту післядипломної освіти ДЗВО «Університет менеджменту освіти». Київ, Україна.

Сідун-Сович Діана Владиславівна, асистент кафедри наук про здоров'я факультету здоров'я та фізичного виховання Ужгородського Національного Університету; аспірантка 2 курсу Інституту соціальної та політичної психології НАПН України. Ужгород, Україна.

Смутчак Зінаїда Василівна, доктор економічних наук, професор, професор кафедри економіки, підприємництва та менеджменту Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДЗВО «Університет менеджменту освіти». Київ, Україна.

Супрун В'ячеслав Васильович, кандидат економічних наук, доцент, директор Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДЗВО «Університет менеджменту освіти». Київ, Україна.

Чаусова Тетяна Володимирівна, кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та особистісного розвитку Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДЗВО «Університет менеджменту освіти». Київ, Україна.

Information about the authors

Gulnara Alihanova, PhD in Psychology, Azerbaijan State Pedagogical University, lecturer. Baku, Azerbaijan.

Valentyna Balakhtar, doctor of psychological sciences, professor, Professor Department of Psychology and Personal Development Educational and Scientific Institute of Management and Psychology SIHE «University of Educational Management». Kyiv, Ukraine.

Halyna Bevz, Phd, Doctor of Psychology, Professor, Head of Communication Psychology Lab, Institute for Social and Political Psychology of National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. Kiev, Ukraine.

Oleksandra Brukhovetska, PsyD, Professor, Professor Department of Psychology and Personal Development Educational and Scientific Institute of Management and Psychology SIHE «University of Educational Management». Kyiv, Ukraine.

Tatyana Chausova, Candidate of Psychological Sciences, Associated Professor, Associated Professor Department of Psychology and Personal Development Educational and Scientific Institute of Management and Psychology SIHE «University of Educational Management». Kyiv, Ukraine.

Olga Lovka, candidate of psychological sciences, associate professor of the department of pedagogy and psychology V. Hetman Kyiv National University of Economics; senior researcher of the laboratory of communication psychology Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, Ukraine.

Tetiana Mykhailova, chief specialist of the Department for Ensuring the Functioning of the Ministry of Foreign Affairs Leadership; Postgraduate student of the Department of public administration and Project Management Educational and Scientific Institute of Management and Psychology SIHE «University of Educational Management». Kyiv, Ukraine.

Harutyun Papoyan, Postgraduate student of the Department of public administration and Project Management Educational and Scientific Institute of Management and Psychology SIHE «University of Educational Management». Kyiv, Ukraine.

Kateryna Pavlenok, PhD in Psychology, Associate Professor of the Department of Theoretical and Practical Psychology Lviv Polytechnic National University. Lviv, Ukraine.

Oksana Pavlyuk, doctor of philosophy, Associate Professor of the Department of Social Psychology Taras Shevchenko Kyiv National University. Kyiv, Ukraine.

Olena Prokopenko, PhD student in psychology, senior lecturer of the Department of Management Psychology of Postgraduate Education Central Institute SIHE «University of Education Management». Kyiv, Ukraine.

Diana Sidun-Sovych, assistant of the Department of Health Sciences Faculty of Health and Physical Education Uzhhorod National University; graduate student of the 2nd year of the Institute of Social and of political psychology of the National Academy of Sciences of Ukraine. Uzhhorod, Ukraine

Zinaida Smutchak, D.Sc (Economic sciences), Professor, Professor of Department of Economics, Entrepreneurship and Management, Educational and Scientific Institute of Management and Psychology SIHE «University of Educational Management». Kyiv, Ukraine.

Vyacheslav Suprun, candidate of economic sciences, associate professor, Director Educational and Scientific Institute of Management and Psychology SIHE «University of Educational Management». Kyiv, Ukraine.

Anna Yefimova, graduate student of the University of Educational Management graduate student Department of Psychology and Personal Development Educational and Scientific Institute of Management and Psychology SIHE «University of Educational Management». Kyiv, Ukraine.

ПСИХОЛОГІЯ

DOI [https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26\(55\)-10-25](https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26(55)-10-25)

UDC: 159.9

Gulnara Alihanova,

PhD in Psychology,

Azerbaijan State Pedagogical University, lecturer.

Baku, Azerbaijan.

<https://orcid.org/0000-0002-5241-0250>

gulnare.alixanova@mail.ru

THE CONCEPT OF “EGO” IN PSYCHOLOGY

Abstract. The interest in the ego or the reason for the emergence of man as an important thesis in philosophy has been relevant for many years as its main component. The entry of the ego problem into psychology as a main subject coincides with the second half of the 19th century. In the history of philosophy and psychology, the nature of the Ego is approached from different points of view. The only meaning of this phenomenon does not exist even today. Many psychologists who touch on the subject of the ego also refer to it as polymodality. The next modality is always perceived as the real and true (I am now) Ego. The true Ego must be sought by consciously addressing the various layers of the subconscious. Just as a broken mirror can show a fragmented image of the truth, the real Ego transcends the farthest limits of human understanding and invades the deepest layers of consciousness. In the first half of the 20th century, various concepts of self-consciousness or human Ego appeared, seeking answers to practical questions such as the treatment of mental illnesses, psychotherapy, etc. Psychoanalyst Sigmund Freud is the author of the most consistent pattern that emerged in the first decade of this century. A psychoanalytical approach to the concept of ego is presented as a control center for adaptation perceived through the communication of the organization of mental processes in a personality. This Ego is directly related to perception, provides the origin of movement and plays the role of awakening in connection with the external world. In the article, issues such as psychoanalytical approach to the concept of Ego, control of adaptation understood through the communication of the organization of mental processes in a personality are investigated.

Key words: concept; Ego; psychology; psychoanalysis; personality.

INTRODUCTION / ВСТУП

Formulation of the problem. I, Ego, and personality are often used interchangeably. It makes a person that person, it describes the organized integrity of emotions, attitudes and behaviors that distinguishes a person from others. The concept of ego is defined as a way of perceiving and comprehending one's own self. It tells how the person sees himself and how he values himself. "I" or "Ego" can be considered as the center of communication. The body structure of the person is the layer where the messages coming from the communication he has established with his spiritual and social functions are resolved and interpreted. The most important of the ego's functions are: to control and regulate the motives arising from the instincts and impulses; connect with the environment; to know the truth, to try, to understand; adapt to reality; limiting, ordering stimuli from the environment; perceiving, hiding, judging, combining concepts; setting expectations and goals for the future, arranging anti-anxiety defenses.

The ego, the consciousness that the individual has about himself, is the layer that provides the control of the impulses that are open to the direct effects of the outside world. Personality and its psychology have deep roots. In modern conditions, the human factor and the concept of personality have become especially relevant. It can be said that most humanities focus on the problem of identity. The further actualization of this process in recent history should be interpreted as the demand of the modern era. Just as the science of psychology has a short history and a long past, so the study of personality and human problems in the scientific sphere has a short history and a long past. That is, theoretical studies in personality psychology took their basis from the works of prominent scientists of the BC era. However, the consideration of personality psychology as an experimental science began at the beginning of the 20th century. In order to clarify personality and its functions, it is necessary to first explain its essence. A prerequisite for clarifying the functions of personality is to determine how this problem is approached in the sciences of sociology and psychology.

Analysis of the latest relevant research and publications. This study is based on sources written by various authors, such as "Psychology" by A. Bayramov [2], "Actual issues of social psychology" by A. Bayramov [4], "A theory of therapy, personality and interpersonal relationship, as developed in the client-centered framework" by C. Rogers [6] and "Origins of human destructiveness" by E. Fromm [8], "History of psychology" by İ. Aliyev [12], "The problem of self-actualization in modern psychology and its psychosocial foundations" by R. Yusifova [18], "Phenomenology of creativity" by S. Seyidov

[19], “Social psychology” by A. Bayramov [3], “Ego psychology and the problem of adaptation” by H. Hartmann [10], “The ego and the mechanisms of defense” by A. Freud [1], “Assessing ego functioning: Spinning straw into gold” by P. Bjorklund [16], “An Analysis of the Self: A Systematic Approach to the Psychoanalytic Treatment of Narcissistic Personality Disorder” by H. Kohut [11], “Personality Theories: Basic Assumptions, Research” by L. Hjelle and D. Ziegler [14], “Society and the adolescent self-image” by M. Rosenberg [15], “A method for determining types of self-esteem” by S. Coopersmith [20], “The principles of psychology” W. James [21] and others have been studied.

AIM AND TASKS / МЕТА ТА ЗАВДАННЯ

The article examines identity in the microstructural context of society. The *purpose* of writing the article is to prove that personality is the object of social relations according to the sociological approach to the concept of ego. From a psychological point of view, personality is both the object and the subject of social relations. The study of the ego's behavior and activity in a real concrete environment is the part of psychology.

The article examines the following basic *functions* of the ego:

- Being aware of the appropriateness and possible consequences of an intended behavior.
- Intuition of the truth of the world and self.
- Regulation and control of impulses and emotions.
- Organizing relationships with people.
- Adequacy of thought processes in directing thought and ensuring continuity of thought.
- Awareness of pre-conscious and unconscious contents and increased creative thoughts and adaptation potential.
- Assessing reality.

In order to better understand the concept of ego ideal and how identity integrity is formed, it is necessary to first look at the meaning and formation of the ego. Ego structure has been discussed from various perspectives by many theorists from the early periods of psychoanalysis to today's psychoanalysis. Since the ego, in general definition, is the mental structure that regulates our relationships with the outside world, the aim of the article is to examine this structure.

THE THEORETICAL BACKGROUNDS / ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

For the first time, William James introduced the Ego as a concept in the 19th century [21]. He divides the structure of the Ego into two parts, reflective

(perceiving) and empirical (perceived), making it into cause and effect. The effect of the effect on the cause gives rise to the concept of Ego, that is, self-awareness. The process of self-awareness seems to function as a two-headed one – as part of both the perceiver and the perceived, or object and subject. For this reason, James tries to present this process in two directions: personality and Ego. If we look a little deeper, he uses the method of understanding this process not as a "dualization of existence" but as "two directions of the sameness".

Freud talks about the relationship of three components in this regard; it is both the super-ego and the Ego. Noting the incomprehensible and no less important role of self-awareness and perceived in mental processes, Freud proposes to study the mutual relations of these two mental spheres in a two-layered activity [1].

Karen Horney speaks of the true self, the Ego – the inner force centered on the real person. This inimitable and unique force is directed to self-affirmation from the very depths of its source [13].

In Carl Jung's analytical psychology, the Ego, which is completeness and unity, is symbolically expressed as the exhausted figure of a mandala. It can be found in dreams, fantasies, myths, religious and mystical experiences. The ego is the mental concept that can express our existence, which makes it possible for us to think, even though it is itself unintelligible. Jung calls it "the God within us" [7, p. 63]. It is from this point that our entire spiritual life is born, and it is there that all our noble and ignoble purposes come together. Jung assumes that the success of the mature Ego requires persistence, determination, intelligence, and a wealth of life experience. Existential or humanistic psychology sees the "real Ego" as the primary focus [7, p. 67].

Dispositional theorist Gordon Allport presents the concept of proprium as a property of human nature that emerges as positive, creative, and developmental. Proprium is a person's Ego. It is an organized and unified force that formalizes the exhaustion of human life [10, p. 20].

Robert Burns makes the following decision on the same topic: Ego is the general law of all individual approaches to self-worth. He uses the terms "Ego image" or "Ego picture" in describing the composition of Ego-conformity. He calls his attitude towards himself or his own qualities "Self-acceptance". According to Burns, Ego-conformity in existence not only reflects the external ideas of the personality, but also thinks about itself, about its creative beginning and the development possibilities of its future [5, p. 35].

Thomas Kuhn and McPartland believe that the objective component of Ego-regularity (which has a sufficiently serious social connection) is quite expressive. Likewise, the shelters of objective social application are located

higher than the hierarchy of self-application. On the other hand, people differ considerably in objective and subjective aspects of Ego-congruence [4, p. 21].

Rauste von Wricht sees the Ego as an important part of the world. He prefers to study his Ego in relation to other Egos and the realities surrounding it [4, p. 22].

RESEARCH METHODS / МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

The following research methods were used during the research:

Theoretical analysis and composition. Scientific-pedagogical, psychological and methodical literature was studied and analyzed to study the situation of problem research.

Observation. In the theories we conducted our research, the relation to the concept of Ego in modern psychology was observed.

Mathematical-statistical methods. The data obtained through questionnaires and experimental methods were systematized and grouped, based on this, generalizations were made, and it was possible to determine quantitative dependencies between the studied psychological events and processes.

RESULTS OF THE RESEARCH / РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

The ego is the experience of identifying oneself as a separate individual. A person needs positive reactions from people in order to maintain the value s/he gives to himself/herself. Ego psychology emphasizes the importance of this. The ego is formed as a result of social interactions and takes place in a social position, so it is a social product. This is what separates the ego from the personality. How a person perceives himself/herself and his/her awareness of himself/herself is the self. The ego has been seen as an entity consisting of individual characteristics that include the individual's needs, abilities, motives and rights. The structure of the ego determines how the individual sees and perceives the world, others and himself/herself, and affects all kinds of emotions, thoughts and behaviors.

Ego, which constitutes the whole of our inner being, is a complex concept like personality. If we analyze this Complex concept, the ego perhaps contains the answers to the following questions:

a) Who am I? Some people may answer this question as "I am incompetent, stupid, ugly". Another person may have a more positive opinion about him/her, "I am smart, beautiful, resourceful, cute".

b) What can I do? What qualifications do I have? Our beliefs about what talents we have in ourselves, such as "I speak well, I paint well, I understand

music, I have a talent for mathematics", form a part of the self. This aspect of the ego may also be evaluated positively or negatively by the individual himself.

c) What is valuable to me? What should I do and what should I not do? For example, "I must help others", "I must earn money", "I must not cheat", or "There is no harm in cheating as long as I don't get caught", "I should think about myself first of all", etc. There is a system of values that consists of negative judgments. This is an important aspect of the ego.

d) What do I want in life? Various aspirations and ideals, such as being a doctor, engineer, teacher, craftsman, a good housewife or a household head, and a well-dressed socialite, also form a side of the self.

Lecky drew attention to the importance of a good harmony and consistency between ego design and especially ideal ego (value judgments about what an individual should be, how s/he should behave) and real life for good mental health. The more a person can act in accordance with his/her ego design, the more comfortable s/he will feel, the more s/he is under the influence of experiences that go against his ideal ego, the more s/he is at peace and worried. Acting in accordance with one's own values and ideals increases one's self-esteem, confidence and happiness. A mentally healthy person is someone who can be more or less sensitive to his/her own ego design.

We can mention four basic ego concepts. These:

- The "holistic self-concept", which is the ego value, roles and abilities of the person;
- The "variable ego concept", which changes according to the situation affected by irregular and temporary events such as success or failure;
- The "social ego concept", which depends on others' acceptance of the person and the person's social competence;
- It is the "ideal ego" that expresses the ego structure that the person wants to be.

The concept of ego is defined as the whole of perceptions, feelings and thoughts that are at the base of human personality and are very important for the individual. The concept of ego is an expression of what the individual is as he perceives, what he wants to do and why. It reveals the similarities and differences between people.

When we look at the ego theories, the general characteristics of the ego can be listed as follows:

Optimistic approaches: One of the most important features of ego theories is their optimistic view of human nature. While Freud sees man as an aggressive and evil being who is constantly dragged in the hands of inner impulses, learning psychologists as a prisoner of environmental conditions, ego theorists believe

that man constantly seeks happiness and makes conscious choices to live in harmony with himself/herself and his/her nature [1].

They are non-mechanical approaches: Freud's and learning theories' approach to humans is quite mechanical. Ego theory argues that the individual makes a constant choice to lead his/her life to fulfillment. The individual is an extremely complex organism and has the power to decide his/her own destiny. The individual makes decisions to improve, develop and reach happiness.

The "here and now" approach: Ego theorists do not care about past events and do not accept that events in childhood determine the behavior of individuals in adulthood. At the moment, they give importance to how the individual perceives himself and his environment and how s/he makes his choices.

James [21] divides the ego in two. One aspect of the self is considered the "ego", which is the subject, and the other, the "ego," the object. The subjective aspect of the ego is that which actively perceives, feels, experiences, dreams, remembers, chooses and plans. The "ego", which is the object, is the object of experience and practice. The object is the ego, the passive and the affected. The object "ego" has three aspects: the physical ego, the social ego, and the spiritual ego. Physical ego; includes body, clothing, family, home, property, and production. Social ego; includes reputation, recognition, fame, and dignity in the eyes of others. The spiritual ego includes metacognitive activities, affect, belief system and behaviors in this direction.

According to Rogers, the ego includes thoughts, perceptions, and convictions about one's self. Ego consciousness summarizes how a person sees himself. Ego consciousness can be good or bad. According to Rogers, people have a real ego and an ideal ego. If the ideal self of the person is high or low, but the real ego can reach the ideal ego, then a harmonious ego harmony is seen. It is argued that otherwise, problems will arise.

Rogers states that the ego consists of all the ideas, perceptions and values that define the "I". It involves being aware of 'who am I' or 'what can I do'. This perceived ego influences one's perception of both the world and one's own behavior. The concept of ego need not reflect reality. The person may be very successful, but s/he may see himself/herself as a failure. Rogers places emphasis on ego awareness. An individual's ego consciousness includes his/her thoughts, perceptions and convictions about himself/herself. Ego consciousness summarizes how we see ourselves. In order for us to develop a positive ego consciousness, we need to grow up in unconditional love [6].

Rosenberg explains the concept of ego as the sum of the feelings and thoughts directed towards oneself. The concept of ego defines one's social identity [15].

Cooley says that the emotions that a person accepts as "me" are more dominant than those that he accepts as "non-me". According to him, the ego cannot be isolated from its environment. He defined the individual's perception of himself as others perceive him as the "Mirror Ego". According to this, how the person perceives himself/herself, the reaction s/he creates and his/her personal feelings about his/her ego are three basic elements [18].

One of the most important theories affecting the development of the concept of ego is the psychoanalytic theory. In this theory, the word "I" is used to mean "ego". Freud made no explicit mention of the 'I'. According to Freud, the "ego" encompasses a function that serves one's primary desires (id) or that, by the pacification of the "superego," enables one to interact with reality. Ego here; Thinking includes cognitive processes such as perception, reasoning, attention, and remembering [1].

According to Freud, the primitive ego (id) forms the basis of the personality, since the pleasure principle determines the essence of man. Therefore, the task of the ego is to fulfill the purposes of the pleasure principle. The ego is a more comprehensive construct than the ego. It represents both the conscious and unconscious side of personality [1].

According to Jung, the "I" organizes the personality. In order for a person to realize himself, the ego must cooperate. If the ego does not comply with the calls of the ego and does not allow the unconscious content to reach the ego, the person will be deprived of the opportunity to know himself/herself. According to Jung, the self is the purpose of life and the true expression of individuality.

The concept of ego has an important place in the "Phenomenological Ego Theory" developed by C. Rogers [6]. According to this theory, every individual lives in a universe in which he is the center. There are no definitive facts that affect everyone. Everyone has their own unique facts. Individuals behave according to how they perceive their environment. The perceived environment is the real environment for the individual. Truth for everyone is "his own" [14, p.406]. Individuals react differently from each other because they perceive and interpret their environment differently, and they have different personalities and egos.

According to Adler [9], personality develops as a product of the attitudes that an individual develops towards himself/herself, other people, and society. Interpersonal relations and other social factors are the main determinants of the image that a person develops about himself/herself. Adler considers the attitudes of the parents, especially the mother, and the quality of the relations between siblings to be very important on personality development. Adler was the first theorist to draw attention to the importance of the existence of other children in the family and the order of their birth on personality. Adler argues that as a result of interactions in childhood, a person realizes a unique behavior

pattern and calls this a lifestyle. Lifestyle; It is formed up to the ages and includes the goals, value judgments of the individual, his/her views about himself/herself and his/her world, and the behaviors s/he has developed to reach his/her goals. A person gradually develops a general reaction pattern against many situations in which s/he lives, which is synonymous with concepts such as self, ego or id.

Horney argued that defective ego development emerges as a result of disruptions in family relationships during childhood, and that socio-cultural factors also affect this process significantly [13]. Expressing that there must be an environment in which love, support and understanding can be provided for the child to develop a healthy personality, otherwise anxiety may occur, Horney criticizes Freud's view that the ego is constantly trying to reach perfection and states that the part of the personality that Freud calls ego is only in neurotic people. He states that ego development can continue not only in the early childhood years, but also in middle age and adulthood.

According to Coopersmith, the concept of ego is a one-dimensional construct [20, p. 87–88]. According to Piers and Harris, the concept of ego is a combination of unidimensional and multidimensional approaches. According to Kohut's "self-psychology" theory, the entities that are important in an individual's life take place as an extension of the self [11]. These people are important for calming the anxiety of the person and ensuring its continuity by sharing the pleasure. In self psychology, social relations are important for the protection of the self-worth and integrity of the individual. Kohut states that object relations and ego elevation are two important pathways for development. Self psychology, which is one of the contemporary psychoanalytic theories, developed under the leadership of Kohut [11], thought of self as a self-representation within the ego, the way of perceiving oneself and the images about oneself. In his second theory, the self is characterized as an upper organization, "the core of personality, the center of perceptions and initiatives" and aims to explain the whole field of psychopathology. A person who receives positive stimuli about himself during the development of the ego sees himself as valuable and respects himself. The development, harmony and continuity of the ego depend on one's self-respect. The existence of the ego depends on being accepted, valued and respected by the environment and the person. Therefore, ego respect is the most important part of the ego concept.

The development of ego plays a special role in the formation of a person as a personality. The formation of ego consciousness gives a person the opportunity to evaluate his/her ideas about himself/herself, his/her appearance, mental, spiritual and voluntary qualities. From this point of view, self-awareness is the process of recognizing and understanding oneself as a

person [2, p.19]. In psychological literature, "self-awareness" refers to a person's conscious attitude to his/her needs and abilities, thoughts and feelings, behavior and action motives. In the process of interaction and communication with other people, a person separates himself/herself from the environment, begins to understand himself/herself physically and mentally, somehow understands his/her ego. The subjective impression of one's ego is primarily expressed in the fact that a person understands his/her identity in the present, in the past and in the future.

A person's discovery of his/her ego is the result of a long process of personality development. The basis for this is laid in a way from infancy. Even a three-year-old child begins to have an idea about himself/herself. During this period, the child expresses his/her independence by using the word "I". In it, the primitive form of self-consciousness is observed. A child's discovery of his/her ego becomes more evident later in life – adolescence and early youth. A teenager's interest in himself/herself, his/her personal life, and personality traits creates a need for self-evaluation and a tendency to compare himself/herself with others. As a result, the teenager discovers a kind of ego for himself/herself. The sense of greatness rises in schoolchildren during their early youth. They begin to realize their growing potential [19, p.21]. During this period, schoolchildren's self-awareness and their ideas about themselves change. In boys and girls, the content of their self-consciousness changes, and their ideas about themselves increase. They begin to perceive their appearance and faces in a completely new way. All this leads to the formation of an ego image in older schoolchildren. The basis of the ego image is a person's knowledge about himself/herself. A person's self-relation also occupies a special place in the image of the ego. A person can treat himself/herself as s/he treats others, respect or hate, love or annoy him, even understand and not understand himself.

Life facts show that "ego-image" in a person can be of different nature at the same time. These include the images of "real ego", "ideal ego" and "social ego". "Real ego" means how a person imagines himself/herself at the moment, how he perceives his/her skills and abilities, roles, status, and what he imagines to be like in reality. At this time, a person looks at himself with his/her own eyes, evaluates himself objectively, as he is. Experience shows that sometimes a person can hide this image of himself from others. As for the "ideal ego", it means the image of a person with the qualities he wants to see in himself. The ideals of a person about himself have a special place here. The image of the "ideal ego" reflects the qualities that a person highly values. Man always strives to achieve his "ideal ego". "Social ego" differs from other ego-images. Here, a person always sees himself through the eyes of others. The image of "social ego" is created according to the following questions: how do other people see it? How

does he want to present himself/herself to others? How can he win the sympathy of others? That is why a person acts from his/her "social ego" when communicating with other people [18, p. 41–45].

In psychosynthesis, which is used to clarify the current center of the psyche, the term "superego" is used in the study of the "personality hidden under the shell" (Roberto Assagioli) in the "spiritual heart of man". "The superego in psychosynthesis is defined as ontological reality. From its stable Center of Life as Existence proceeds in the form of its source of emanating energy. The modern method of studying ego-consistency is related to the differentiation of self-awareness process (Ego-subject) and its product (Ego-object) [17].

According to Sergey Rubinstein, the Ego is the driving "face". It manifests itself in connection with the differences between process (a non-figurative proposition of the type "Something is happening") and creativity ("a person is doing something now"). The second defines voluntary activity of a person or conscious control of what is happening. As the face of the subject of perception (conscious special theoretical activity), man determines the second direction; and in the first one, he is the subject of action in practical activity. So, Ego is a human being that can control and conquer consciousness, more precisely, it can understand the whole world, others and itself [18, p. 46].

Tamotsu Shibutani approaches the Ego from a moral and behavioral perspective. Ego-congruity can be seen as a driving force in healthy interactions between the person and the self. Legitimacy begins to arise in the characteristic features of a person himself/herself, such as self-influence. According to Shibutani, Ego-congruence is unique to each person and should perhaps be studied as the healthiest way to relate to one's self. Shibutani proposes 5 main criteria, which, according to social psychologists, distinguish the Ego of different people: degree of adaptation, level of understanding, stability, complacency and degree of agreement [16, p. 19–24]. According to Shibutani, the formation of the Ego-conformity unit serves the development of human experience and imagination by crossing the boundary and removing all personal points of view related to it. A person's sense of self-confidence develops as a result of the healthy response of encompassing others, and his/her Ego-legitimacy is maintained by supporting the regularity of these expected responses [6].

Igor Kohn explains the moving, active and existential Ego as both the regulatory beginning and the order organizer of the psyche, as well as reflective, phenomenal and categorical, and also as the self-presenter in human self-awareness. The author notes with regret that for some reason the approaches to the concept of Ego in the studies of different scientific directions – personality psychology, general psychology, psychophysiology, social psychology – are quite different.

Dmitriy Leontev presents Ego as a person's anxiety about self-expressive identity. However, when analyzing the various viewpoints of the Ego, we accept Arthur Rea's view as the most effective form: "...this single specific Ego-image is the representative of a system of more or less and healthy conscious ideas about the person himself/herself" [4, p. 93].

Erich Fromm believes that love, the basic form of human relationships, is the best way to have a true Ego. The development of a person's personality is related to his/her ideas about himself/herself in accordance with reality [1]. Speaking about the current system of studying one's own qualities, Fromm notes that a person's ideas about his/her physical and mainly mental qualities do not always reflect reality. The characteristics and qualities of the personality are often reflected in his/her consciousness in a fragmented way or, on the contrary, a quality that is not in him at all can be suggested. A complete understanding of the ego's existing personality will lead to great success in its real life activity.

CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH / ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

It became clear from the survey conducted by us that the assumption that personality traits will consistently lead to relevant Ego behavior has been repeatedly questioned. According to research conducted by Walter Michel, different situations lead to different behaviors. Our conclusion is that the concept of Ego is an individual's perception of the situation and evaluation within the framework of his/her reactions to different stimuli. In our opinion, we can suggest that the interpretation of Ego behavior patterns that will be formed in different situations with the determination of the personality type will not be adequate. Another conclusion is that many factors (including external factors) play a fundamental role in the response to the relevant stimulus. From here, we come to such a mental conclusion that personality shapes personality traits, not behavior. As we mentioned above, the identification and formation of personality traits is fundamentally the essence of personality.

Prospects for further research. All the theoretical and research approaches mentioned in our article suggested that the personality is formed in the voluntary sphere of behavior and evaluated the relevant exceptions as pathology (K. Horni, E. From, E. Erikson, etc.). We can give this interpretation that most of the theoretical and research approaches given to the personality so far prove the existence of the personality in the willful sphere of behavior. Personality also exists in the involuntary sphere of behavior (without pathological character), and the study of personality in the voluntary and involuntary sphere of behavior is the share of psychology, provided that the essence of personality is not pathological.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED) / СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] A. Freud, *The ego and the mechanisms of defense*. London, England: Karnac Books, 1966. [Online]. Available: <https://psptraining.com/wp-content/uploads/Freud-A.-1936-1993.The-ego-and-the-mechanisms-of-defence.-London-Karnac-Books.pdf> Application date: September 05, 2023.
- [2] Ə. S. Bayramov, Ə. Ə. Əlizade, *Psixologiya*. Bakı, Azərbaycan: Çinar-Çar, 2008.
- [3] Ə. S. Bayramov, Ə. Ə. Əlizade, *Sosial psixologiya*. Bakı, Azerbaijan: Qar-Poliqraf, 2003.
- [4] Ə. S. Bayramov, Ə. Ə. Əlizade, *Sosial psixologiyanın aktual problemləri*. Bakı, Azərbaycan: Azərnəşr, 1986.
- [5] Ə. S. Bayramov, *Şəxsiyyətin formalaşmasının aktual psixoloji problemləri*. Bakı, Azərbaycan: Azərnəşr, 1981.
- [6] C. R. Rogers, *A theory of therapy, personality and interpersonal relationship, as developed in the client-centered framework*. N.Y.Mc: Graw-Hill, 1959.
- [7] C. Jung, «Two Essays on Analytical Psychology», *Collected Works of C. G. Jung*, vol. 7, 349 p., p. 1–8; 2nd ed.; Princeton University Press, 1966.
- [8] E. Fromm, *The origins of human destructiveness*. Say publications, 2016.
- [9] F. Adler, «Human Dignity and Social Science», *Sociological Inquiry*, vol. 33, is. 1, p. 9–18, 1963. <https://doi.org/10.1111/j.1475-682X.1963.tb00547.x>
- [10] H. Hartmann, *Ego psychology and the problem of adaptation*. New York, NY: International Universities Press, 1958.
- [11] H. Kohut, *An Analysis of the Self: A Systematic Approach to the Psychoanalytic Treatment of Narcissistic Personality Disorder*. Chicago: University of Chicago Press, 1971.
- [12] İ. Əliyev, *Psixologiyanın tarixi*. Bakı, Azərbaycan: Nurlan, 2006.
- [13] J. P. Bernard, *Karen Horney: A Psychoanalyst's Search for Self-Understanding*. Yale University Press, 1994.
- [14] L. A. Hjelle & D. J. Ziegler, *Personality Theories: Basic Assumptions, Research, and Applications*. 2nd ed, 1981.
- [15] M. Rosenberg, *Society and the adolescent self-image*. Princeton, NJ: Princeton. University Press, 1965.
- [16] P. Bjorklund, «Assessing ego functioning: Spinning straw into gold», *Perspectives in Psychiatric Care*, № 36(1), p. 14–24, 2000.
- [17] *Psixologiya. Tədris vəsaiti*. Bakı, Azərbaycan: Nurlan, 2015.
- [18] R. N. Yusifova, «Müasir psixologiyada özünü aktuallaşdırma problemi və onun psixososial əsasları», *Psixologiya jurnalı*, № 1, səh. 41–52, 2010. [Online].

Available: http://psixologiyajurnali.az/content/files/psixologiya_2010-1.pdf Application date: October 06, 2023.

- [19] S. İ. Seyidov, *Yaradıcılığın fenomenologiyası: tarix. Paradokslar. Şəxsiyyət*. Bakı, Azərbaycan: Çasıoğlu, 2009.
- [20] S. Coopersmith, «A method for determining types of self-esteem», *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, vol. 59(1), p. 87-94, 1959. [Online]. Available: <https://psycnet.apa.org/record/1960-04058-001?doi=1> Application date: October 06, 2023.
- [21] W. James, «Henry Holt and Co», *The principles of psychology*, vol. 1, p. 1–11, 1890. <https://doi.org/10.1037/10538-000>

ПОНЯТТЯ «ЕГО» В ПСИХОЛОГІЇ

Аліханова Гульнара Хамзабай,
кандидат психологічних наук,
викладач Азербайджанського
державного педагогічного університету.
Баку, Азербайджан.

 <https://orcid.org/0000-0002-5241-0250>
gulnare.alixanova@mail.ru

Анотація. Інтерес до Его або причина появи людини як важлива теза у філософії вже багато років залишається актуальною як її основна складова. Поява проблеми Его в психології, як основного предмета, збігається з другою половиною XIX століття. В історії філософії та психології природа Его розглядається з різних точок зору. Єдиного сенсу цього явища немає навіть сьогодні. Багато психологів, які торкаються теми Его, також називають його полімодальністю. Наступна модальність завжди сприймається як справжнє і справжнє (Я зараз) Его. Справжнє Его слід шукати, свідомо звертаючись до різних шарів підсвідомості. Подібно до того, як розбите дзеркало може показати фрагментарне зображення істини, справжнє Его виходить за найдальші межі людського розуміння і вторгається в найглибші шари свідомості. У першій половині 20-го століття з'явилися різні концепції самосвідомості або людського Его, які шукали відповіді на практичні питання, такі як лікування психічних захворювань, психотерапія тощо. Психоаналітик Зигмунд Фрейд є автором найбільш послідовної моделі, яка виникла у першому десятилітті цього століття. Психоаналітичний підхід до поняття Его представлено як центр управління адаптацією, що сприймається через комунікацію організації психічних процесів особистості. Це Его

безпосередньо пов'язане зі сприйняттям, забезпечує походження руху і відіграє роль пробудження у зв'язку із навколишнім світом. У статті досліджуються такі питання, як психоаналітичний підхід до поняття Его, контроль адаптації, що розуміється через зв'язок організації психічних процесів особистості.

Ключові слова: концепція; Его; психологія; психоаналіз; особистість.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] A. Freud, The ego and the mechanisms of defense. London, England: Karnac Books, 1966. [Online]. Available: <https://psptraining.com/wp-content/uploads/Freud-A.-1936-1993.The-ego-and-the-mechanisms-of-defence.-London-Karnac-Books.pdf> Application date: October 06, 2023.
- [2] A. S. Bayramov, A. A. Alizade, Psychology. Baku, Azerbaijan: Chinar-Chap, 2008.
- [3] A. S. Bayramov, A. A. Alizade, Social psychology. Baku, Azerbaijan: Gapp-Polygraph, 2003.
- [4] A. S. Bayramov, A. A. Alizade, Actual issues of social psychology. Baku, Azerbaijan: Azernashr, 1986.
- [5] A. S. Bayramov, Current psychological problems of personality formation. Baku, Azerbaijan: Azernashr, 1981.
- [6] C. R. Rogers, A theory of therapy, personality and interpersonal relationship, as developed in the client-centered framework. N.Y.Mc: Graw-Hill, 1959.
- [7] C. Jung, «Two Essays on Analytical Psychology», Collected Works of C. G. Jung, vol. 7, 349 p., p. 1–8; 2nd ed.; Princeton University Press, 1966.
- [8] E. Fromm, The origins of human destructiveness. Say publications, 2016.
- [9] F. Adler, «Human Dignity and Social Science», Sociological Inquiry, vol. 33, is. 1, p. 9–18, 1963. <https://doi.org/10.1111/j.1475-682X.1963.tb00547.x>
- [10] H. Hartmann, Ego psychology and the problem of adaptation. New York, NY: International Universities Press, 1958.
- [11] H. Kohut, An Analysis of the Self: A Systematic Approach to the Psychoanalytic Treatment of Narcissistic Personality Disorder. Chicago: University of Chicago Press, 1971.
- [12] I. Aliyev, History of psychology. Baku, Azerbaijan: Nurlan, 2006.
- [13] J. P. Bernard, Karen Horney: A Psychoanalyst's Search for Self-Understanding. Yale University Press, 1994.
- [14] L. A. Hjelle & D. J. Ziegler, Personality Theories: Basic Assumptions, Research, and Applications. 2nd ed, 1981.

- [15] M. Rosenberg, *Society and the adolescent self-image*. Princeton, NJ: Princeton. University Press, 1965.
- [16] P. Bjorklund, "Assessing ego functioning: Spinning straw into gold», *Perspectives in Psychiatric Care*, № 36(1), p. 14–24, 2000.
- [17] *Psychology. Educational resource*. Baku, Azerbaijan: Nurlan, 2015.
- [18] R. N. Yusifova, «The problem of self-actualization in modern psychology and its psychosocial foundations», *Journal of Psychology*, No. 1, p. 41–52, 2010. [Online]. Available: http://psixologiyajurnali.az/content_files/psixologiya_2010-1.pdf Application date: October 06, 2023.
- [19] S. I. Seyidov, *Phenomenology of creativity: History. Paradoxes. Personality*. Baku, Azerbaijan: Chashyoglu, 2009.
- [20] S. Coopersmith, «A method for determining types of self-esteem», *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, vol. 59(1), p. 87-94, 1959. [Online]. Available: <https://psycnet.apa.org/record/1960-04058-001?doi=1> Application date: October 06, 2023.
- [21] W. James, «Henry Holt and Co», *The principles of psychology*, vol. 1, p. 1–11, 1890. <https://doi.org/10.1037/10538-000>

*Стаття надійшла до редакції
09 жовтня 2023 року*

DOI [https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26\(55\)-26-43](https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26(55)-26-43)

УДК [316.6:159.9.07] : 37.014.3

Бевз Галина Михайлівна,

доктор психологічних наук, професор,

завідувач лабораторії психології спілкування,

Інституту соціальної та політичної психології НАПН України.

Київ, Україна.

 <https://orcid.org/0000-0003-2487-5429>

galina.bevz@gmail.com

МОДЕЛЮВАННЯ СКЛАДНОГО СОЦІАЛЬНОГО ЯВИЩА ЯК МЕТОД ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРОЦЕСІВ РЕФОРМИ ОСВІТИ

Анотація. Статтю присвячено уточненню специфіки застосування методу моделювання у вивченні психологічних аспектів складних соціальних явищ, одним із яких виступає освітня реформа загальної середньої освіти (шкільної освіти). Її нагальність викликана переглядом рольових позицій батьків учнів та школи в умовах освітньої реформи «Нова українська школа» і запитом на прогностику успішності щодо розвитку партнерської позиції у їхній взаємодії. Доводиться, що у дослідженнях складних соціальних явищ може бути використано трансдисциплінарний підхід та метод моделювання як логічно поєднані. На основі аналізу міждисциплінарних зв'язків з питань моделювання доводиться можливість трансферу знань у психологічну площину наукових досліджень. Це підтверджується узгодженістю термінологічного апарату та класифікаційного підходу щодо методів моделювання, відповідною послідовністю змін його етапів. Авторкою запропонований чотириступеневий підхід до класифікації моделей «4+», де перший фіксує належність до одного із двох провідних класів моделей, другий – поділяє класи на 6 форм втілення, третій – вказує на спосіб створення чи тип кодування інформації, четвертий фіксує динаміку системних змін, а два додаткових – на галузь використання та тип задач на вирішення. Такий підхід знижує існуючу надмірну типологічну розгалуженість наявних моделей і структурує процес створення нових. Стверджується, що трансдисциплінарний підхід та звернення до моделювання створить спільне поле наукового трактування складних соціальних явищ і тим самим, знизить ризики надмірності дослідницьких перемінних, що особливо є важливим для сфери психологічних досліджень. Розглядається доцільним

створення субмоделей явища, що вивчається, а збереженню його цілісного бачення буде слугувати системний підхід.

Ключові слова: соціальна психологія; методологія; модель; моделювання; складне соціальне явище; реформа освіти.

ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. Психологічна наука все більше отримує запити на прояснення складних соціальних явищ, пізнання яких потребує широкого спектру знань різних дисциплін, а також створення спільних наукових площин задля наукового пошуку. Все вище сказане стосується і вивчення процесів реформи у сфері освіти «Нова українська школа» (далі НУШ), як складного соціального явища, опанування яким передбачає нове бачення освітнього простору реформованої школи, процесів освітніх змін та їхнього оцінювання згідно із заданими параметрами державної концепції НУШ. Водночас спроби психологічного вивчення складних соціальних явищ створюють ризик збільшення кількості дослідницьких перемінних. А прагнення до цілісного охоплення як самого предмету дослідження, так і його окремих складових буде зумовлювати звернення до різних наукових дисциплін та посилення наукових викликів щодо способу їхньої інтеграції у виборі відповідних методів дослідження. Вирішенню цього протиріччя може послугувати трансдисциплінарний підхід та відповідний йому метод дослідження – моделювання. Важливість звернення до моделювання обумовлена ще і відсутністю еталонів вимірювання складних соціальних явищ а також – необхідних баз даних для моніторингу динаміки їхніх перемінних у часі та просторі. Тож у прогностиці процесів впровадження освітньої реформ було б доцільним опиратися саме на метод моделювання. Це особливо видається важливим, оскільки змінилася освітня парадигма і відповідно, відбулися зміни у розбудові взаємодії між учасниками освітнього процесу, зокрема батьками, як законними представниками прав та інтересів дітей – здобувачів освіти, і школою, як надавачом освітніх послуг [7, с. 4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У попередній статті ми розкрили трансдисциплінарний підхід як наукову площину інтеграції знань різних дисциплін при вивченні такого складного соціального явища, як освітня реформа. Було визначено доречність застосування трансдисциплінарного підходу, що обґрунтовується його інтеграційними ефектами через створення контексту спільного інтерпретаційного поля дослідження, зниження ризиків редукції певної сфери знань, динаміку узгодження дихотомій у часі, просторі та змісті за принципом доповнення, а

не протиставлення, а також включення суб'єкта пізнання у саме об'єктне поле пізнання [1]. Наразі, моделювання, як загальнонауковий метод дослідження, використовується для вивчення складних важко доступних для вивчення об'єктів та у ситуаціях небезпечності чи економічної невивідності їхнього безпосереднього вивчення. Саме для цілісного вивчення і створюється модель як проміжний конструкт об'єкта дослідження. Переваги методу моделювання особливо є значущими у дослідженні явищ як систем (Н. Родіна, А. Уємов), де важливими виступають їхні холистичні характеристики (З. Карпенко) [8], [17], [18]. На основі аналізу словників М. Кульчицький досить повно зробив аналіз філософсько-лінгвістичного трактування поняття модель та моделювання [10]. Хоча моделювання ще в середині ХХ сторіччя вже було досить докладно охарактеризовано як в гносеологічному, так і методологічному аспектах, однак його застосування в кожній окремі сфері знань та згідно запитів дослідження щоразу ставить задачі його специфікації. Наразі в науковому світі вже представлені дослідження щодо специфіки застосування методу, зокрема, в контексті вивчення розвитку особистості (В. Олефір [13]) та дітей підліткового віку (Н. Токарева [20]), художніх здібностей (О. Ткачук, О. Полисаєва [19]), електорального вибору (І. Жадан, Р. Панухник [6], [15]) професійного становлення лікаря (М. Філоненко [22]), футболіста (А. Федерецький [21]) а також в окремих сферах знань, як-то лінгвістиці (І. Кульчицький [10]), філософії (А. Уємов [17]), політології (М. Польовий [16]) тощо. Також метод моделювання віднайшов своє прицільне застосування у психолого-педагогічній сфері знань з питань прогностики процесів навчання (Н. Голуб, А. Крамаренко [5], [9]). Щодо психологічної сфери знань, то він представлений більшістю психологічних концепції та теорій особистості, а от засади його застосування виявилися не так поширеними і, наразі, розкриваються у працях А. Братко, І. Волженцевої, О. Киричука [4]. Також все ще залишаються у дефіциті розкриття специфіки застосування методу моделювання при вивченні складних соціальних явищ, одним із яких є освітня реформа. Водночас можемо зафіксувати досить потужний скачок опанування методом моделювання у сфері соціології, права та політології, що надало можливість підготувати підручники з інформаційного, соціально-правового та політичного моделювання [10], [11], [16]. Натомість у сфері психології ще існують певні обмеження. Вони пов'язані з тим, що моделювання складного соціального явища у сфері психології суттєво (не в декілька, а в сотню) збільшує кількість перемінних, що взагалі унеможлиблює його цілісну презентацію. Однак, саме враховуючи те, що моделювання завжди спирається на процеси спрощення, то його застосування у психологічній сфері знань має ґрунтуватися на здобутках

інших наук і передбачати певні механізми, які б забезпечили його ефективність у вивченні складних соціальних явищ: у нашому випадку – освітньої реформи, загалом, та, зокрема, процесів взаємодії школи та батьків учнів в умовах «НУШ». Пошуку відповіді на ці питання і присвячена ця стаття.

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Метою нашої статті є визначення специфіки застосування методу моделювання у вивченні психологічних аспектів складних соціальних явищ, наразі освітньої реформи.

Завдання дослідження: 1) визначити специфіку застосування методу моделювання складних соціальних явищ у психологічних дослідженнях; 2) уточнити можливості методу моделювання у вивченні освітньої реформи як складного соціального явища.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

Основою дослідницької роботи послуговували загальнонаукові закони пізнання. Оскільки питання моделювання постає предметом наукового осмислення у різних сферах знань, то ми звернулися до трансдисциплінарного підходу, як такого, що гарантує відповідне методологічне підґрунтя для вирішення складних питань, наразі, трансферу знань з одної сфери в іншу. Також важливим було дотримуватися основних положень системного підходу, що надало можливість утримувати явище, що вивчається, в цілісному його представленні. Третьою науковою концепцією послугувався синергетичний підхід, що є важливим для вивчення складних соціальних об'єктів з нелінійною динамікою розвитку.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

У роботі було використано методи наукового аналізу, синтезу та порівняння наукових здобутків з питань застосування моделювання у вивченні складних соціальних явищ, якою є освітня реформа. Інтеграцію наукового знання різних наукових дисциплін забезпечував системний підхід, що згідно Л. фон Берталанфі сам по собі створює модель загального характеру задля вивчення певного явища у його цілісному представленні [24].

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESULTS OF THE RESEARCH

Моделювання та його результат – модель отримали досить широке представлення в усіх сферах життя людини а також зайняли вагоме місце у

процесі наукового пізнання. Водночас слід зауважити, що моделювання не є унікальним здобутком сучасного розвитку науки: воно зароджене і постійно присутнє у щоденного житті людини. Прикладом цього можуть стати навіть дитячі іграшки, як-то – лялька, як модель людини, а макет певної архітектурної споруди – моделлю реально існуючої (матеріальне моделювання). Прикладом уявного моделювання можуть бути образи, що втіленні в картини, а також мрії, метафори тощо. Наразі, вся історія розвитку психології – це історія пізнання себе, інших та світу через процеси відображення, що втілюються у створенні певних образів. Можемо сміливо сказати, що першоджерелом моделювання, як наукового методу пізнання, виступає здатність людини до відтворення картини світу в образах, когнітивних конструктах та реконструкціях, уявленнях, віруваннях, схемах та продуктивних видах діяльності, як-то макетах, що репрезентують життєву реальність людини. Тож, звертаючись до моделювання, ми можемо говорити про інтуїтивний процес, що опирається як на несвідомі процеси відчуття й передбачення, так і свідомі, що ґрунтуються на знаннях та досвіді. Це, з одного боку представляє моделювання і модель такими, що супроводжують все життя людини і слугують її засобом пізнання світу, а з іншого – відтворюють науково обґрунтований метод, застосування якого вимагає вагомих знань з різних дисциплін а також дотримання чіткості у його використанні. Висловлені думки є важливими, оскільки вони вказують на місце у процесі моделювання самого суб'єкта моделювання – людини, як дослідника і суб'єкта власного пізнання. Наразі, науково обґрунтовану можливість введення суб'єкта пізнання у безпосереднє поле пізнання надав нам розвиток постнекласичної науки [14].

Аналіз напрацювань у сфері соціології та права показав, що моделювання складних соціальних систем має враховувати сутнісну спрямованість певного типу суспільства і, можливо, ще і варіативність їхніх соціальних комбінацій в певний час та у певних умовах. Відповідну інформацію досить лаконічно представлено у посібнику Д. Ланде і В. Фурашева, де описано зміни, які відбувалися у суспільстві при переході від «доіндустріального», як такого, що спирається на використання природних ресурсів, через «індустріальне», з орієнтацію на використання машин, до «постіндустріального» суспільства, як орієнтованого на інформаційні технології [11, с. 25–30]. Щодо постіндустріального, як поточного етапу суспільного розвитку, то автори більш детально сформулювали перелік основних характерних йому змін. Подаємо їх коротко: наука входить у всі сфери життя людини і розвивається у напрямку інтеграції; теоретичні знання набувають центральної ролі та зростає їхнє поширення, що збільшує

кількість носіїв знань; набувають пріоритетності інвестиції у знання; створюються інтелектуальні технології; знижується фізичний обсяг праці і збільшується доля мережевого спілкування людей, посилюється акцент на виробництві послуг; переглядаються гендерні стереотипи; зміщується погляд щодо «дефіциту благ» з матеріальних на інформаційно-часові; кваліфікація, а в основі поняття корисності (меритократія) постають особисті досягнення, виникає нове розуміння природи людини. Ще одна характеристика стосується нового розподілу влади, акторів змін суспільства та політик. Вартує відмітити, що на попередніх стадіях розвитку суспільства відігравали вирішальну роль класи та страти, а відносини формувалися за формулою «переваги-підпорядкування». У постіндустріальному суспільстві інструментом влади постає компетентність, оскільки набуває змін сам характер горизонтально-вертикальної взаємодії: на горизонтальному рівні формуються чотири функціональні статуси (науковий, технічний, що стосується прикладних професій, адміністративний і культурний), а на вертикальному – п'ять інституційних статусних позицій (підприємства, державні установи, соціальні комплекси та армія). Тип взаємодії між цими одиницями і буде визначальним у динаміці суспільних змін [11, с. 25–30]. Слідуючи думці авторів слід враховувати динаміку зазначених процесів при моделюванні складних соціальних явищ.

Модель та її створення (моделювання) виступають аналітико-прогностичним інструментом пізнання, що реалізується засобом заміщення одного об'єкту (оригіналу, прототипу) іншим (моделлю). Найбільш коротке визначення поняття «модель» надає філософ А. Уйомов, трактуючи її через поняття системи, що слугує засобом отримання інформації про іншу систему – її прототип [17]. Тож у трактуванні моделі та моделювання вагоме місце займають такі поняття як, система, інформація та її передача – комунікація. Науковці зазначають, що модель, як замісник оригіналу, має відповідати певним критеріям, що уможливають доступність отримання нових знань про наявні, приховані для споглядання та прогностичні характеристики об'єкту-оригіналу. Незалежно від сфери знань та прикладного їх застосування моделювання має враховувати параметри адекватності, точності, економічної доцільності та універсальності моделі, де остання вказує на можливість її застосування для аналізу інших однотипних систем. Водночас слід вказати на співвіднесення моделі та її прототипу, що розкриваються у наступних принципах: граничності інформації; закритості процесів систем; спрощеності та наближеності моделі до оригіналу; адекватності; наочності; доступності для вивчення; достатності збереженості інформації про оригінал; повноти охоплення та стійкості щодо ймовірних проявів. Основним принципом достовірності побудови моделі виступає теорія подібності, що

вказує на взаємно однозначну відповідність між об'єктами: прототипом і його моделлю. У цьому контексті дослідники звертаються до характерні для моделювання понять, як-то: ізоморфізм (тотожність) та гомоморфізм (подібність у певних характеристиках), де перше приписується прототипу, а друге – моделі. Їх співвіднесення при моделюванні буде визначати вибір та повноту відтворення характеристик прототипу та їхню локалізацію вивчення у системі «прототип-модель» [2], [4], [10], [16].

Аналіз існуючих класифікацій моделей засвідчив їхню уніфікованість відносно наукових сфер та прикладного застосування. Хоча і відмічаються певні відмінності у самих назвах, однак можемо зафіксувати глобальний поділ всіх наявних моделей на два класи: перший – це матеріальні моделі, що уточнюються як натурні, реальні, фізичні, предметні та аналогові, а другий – уявні, що трактуються як ідеальні, абстрактні, інформаційні (логічні), як такі, що несуть інформацію, але при цьому не мають матеріального втілення. Клас уявних моделей має найширший спектр розгалужень щодо наукових сфер та прикладного застосування. Серед них найбільш універсальними виступають наступні: інтуїтивні, знакові (семіотичні, інформаційні, що поділяються на мисленнєві (образні) та моделі-дані (фіксовані фізично), семантичні, математичні (алгоритмічні, аналітичні) тощо [10]. Водночас, наукові розробки продовжують фіксувати подальший процес деталізації моделей з безперервним їх розширенням, уточненням та доповненням новими видами [10], [11]. Тож логічно, що моделювання складних соціальних явищ передбачає звернення до класу саме уявних моделей, що може деталізуватися у інтуїтивних, інформаційних, знакових а також математично-статистичних моделях. Також вартує зазначити, що при моделюванні можуть розкриватися часові та просторові характеристики прототипу, способи представлення, рівні аналізу та ступінь детермінації як специфічні ознаки відображення їх співвіднесення. Такі характеристики моделей втілюються через дихотомії і можуть доповнювати назву певної моделі. Це такі, як: лінійні – нелінійні моделі, детерміновані – вірогідні (стохастичні), статичні – динамічні, дискретні – безперервні, зосереджені – розподілені, повні – неповні, формальні – неформальні, складні – прості, однорідні – неоднорідні. Також слід наголосити, що моделювання є циклічним процесом, під час якого відбувається уточнення та зміна самої моделі. Наразі неформальна модель, що має неструктурований вигляд, передуює процесу її формалізації, може нести первинне, інтуїтивне, загальне уявлення про прототип, а також виступати у формі метафори певного явища. Інтуїтивне та неформальне представлення моделі завжди передуює і започатковує сам процес вивчення прототипу. Створена (по завершенню) формальна модель набуває певної

форми описового, графічного чи математичного типу. Проведений нами аналіз показав, що класифікація моделей може базуватися на чотирьох базових вимірах з відповідними їм презентаціями а також доповнюватися специфікою сфери/галузі її використання та поставлених задач на вирішення. Ми дали їй назву «4+». Тож перший базовий вимір фіксує два класи моделі (уявні та матеріальні), другий вимір поділяє класи моделей за формами їх втілення (наразі, 6 форм), третій – конкретизує спосіб створення чи обраний тип кодування інформації (саме цей сектор постійно видозмінюється та доповнюється), четвертий фіксує динамічні ознаки системних змін і презентується у формі дихотомії (див. рис.).

Векторний напрям локалізації	Форма втілення	Спосіб створення / кодування інформації	Динамічний фокус системних ознак	Напрямок: задачі на вирішення	Напрямок: галузь використання (спеціалізація)
клас	вид	підвид	підвид	підвид	підвид
уявні (внутрішньо локалізовані)	наочні; символічні; математичні	інтуїтивні; знакові; семіотичні;	стохастичні- детерміновані; динамічні- статичні; дискретні- неперервні; лінійні- нелінійні; зосереджені- розподілені	математичні; навчальні; прийняття рішення; соціальні процеси; суспільні реформи;	освітні; ігрові; дослідні; імітаційні; науково-технічні; екологічні промислові; військові; безпеки; соціальні; психологічні
матеріальні (зовнішньо локалізовані)	натурні; квазіатурні; фізичні	масштабні; аналогові; експеримент;			

Рис. Схематичне представлення авторського трактування класифікації моделей

Процес створення моделі завжди ініціюється задачею на вирішення та сферою застосування. Повсякденне життя постійно ставить перед нами завдання, вирішення яких може представитися людині у вигляді первинного образу, чи евристичної ідеї, як прогностичної моделі її вирішення. Тож дослідники інколи не переймаються теорію побудови моделі і до їхніх назв не виносять класифікаційні ознаки, а переважно опираються на вище названі додаткові категорії опису – сфери та задачі застосування (Соціальна модель...; Комунікативна модель...), або керуються обраним способом кодування інформації – математичним, знаковим тощо. Тож, на нашу думку, постав час для узагальнення напрацювань у сфері психології з питань моделювання

Моделювання, як гносеологічна категорія, уможливорює перенос на оригінал отриманих під час побудови моделей результатів. Ефективність

цього процесу посилюється, якщо моделювання опирається на певну наукову теорію. За таких умов створена на виході модель предмету дослідження буде забезпечувати формування банку даних про оригінал і тим самим може посилювати, доповнювати чи спростовувати вихідну теорію. Натомість для моделювання складних соціальних систем не завжди на вході може бути досконало розроблено теорію. Скоріше моделювання буде слугувати її створенню, експериментальній перевірці, формалізації та поширенню (екстраполяції). Теорія, як сукупність тверджень про загальні закони певної предметної сфери і вихідні положення оцінки предмету дослідження, співвідноситься із моделлю, як способом його пояснення, таким чином, що предмет дослідження разом презентується у цілісній картині уявлень про нього чи його частин. Німецький філософ К. Гемпель вказує на триєдину узгоджену відповідність між трьома складовими процесу пізнання: реальність – теорія – модель, що вартує враховувати при моделюванні складних соціальних систем [16].

Наразі, щодо процесів освітньої реформи слід зауважити, що реформа, як форма змін, є завжди наперед визначеною. А застосування моделювання щодо її вивчення хоча і слугує прогностикою успішності/неуспішності її процесів, та не завжди є простою задачею (Василюк [3]). Досить відомим прикладом такої аналітичної прогностики можуть бути фундаментальні дослідження М. Фулана щодо успішності/неуспішності освітніх реформ у країнах світу [23]. Наразі, слід відмітити поетапний характер започаткування в Україні освітньої реформи НУШ. Він розпочався технологічним етапом розроблення концептуальних засад реформування середніх школи, продовжився через їхнє громадське обговорення, проходження експертної оцінки з наступною формалізацією концепції НУШ» та її правовим закріплення у вигляді Закону України «Про освіту» (№ 3491-д від 04.04.2016) та підзаконних актах впровадження в освітній простір країни [12]. Впровадження реформи освіти також опирається на низку локальних моделей, зокрема: 1) триєдину модель випускника нової школи «Особистість – Патріот – Інноватор»; 2) десятикомпонентну формулу нової школи; 3) канву розвитку учня / учениці, ключових компетентностей і наскрізних умінь; 4) структурну модель нової української школи; 5) модель зміни державної концепції управління у сфері загальної середньої освіти тощо. Натомість нами було виявлено певні складнощі у взаємодії сім'ї та школи, що стосуються такої категорії концепції «НУШ», як партнерство. Згідно наукових досліджень партнерство є певним рівнем узгодженості взаємодії і його ствердження має бути досягнуто засобом сконструйованих кроків

щодо урегулюванням як правових позицій кожної із сторін взаємодії, так і моделей їх взаємодії. Наразі правовий статус школи прирівнюється до юридичної особи, а правовий статус батьків трактується як приватний. Згідно законодавства України батьки є законними представникам прав та інтересів дитини, як здобувача освіти. Школа, у свою чергу, є надавачом освітніх послуг, що визначаються стандартами освіти. Тож саме ця ланка реформи НУШ і постала у полі уваги нашого дослідження як така, що несе колізію неузгодженості правового статусу учасників освітнього процесу і відповідних її наслідків. Наразі, наукове дослідження співробітників лабораторії психології спілкування ІСПП НАПН України, що реалізується впродовж 2021–2024 років, і присвячено пошуку психологічних засобів урегулювання взаємодії у системі «батьки-школа», як партнерської.

Оскільки складні соціальні системи є динамічними, то при моделюванні їхніх процесів слід враховувати чинник нелінійності, тобто неспівпадіння відгуку системи на певний на неї вплив, що, як правило, є компенсаторним [11, с. 158]. Водночас, аналіз процедур моделювання у різних наукових сферах показав її відносну подібність [10], [11], [20], [21], [22]. Це надало нам можливість інтегруючи знання щодо процесів моделювання, у результаті чого ми можемо сформулювати наступні етапи його реалізації при вивченні складних соціальних явищ. *Перший* етап об'єднує всі операції пов'язані із визначенням об'єкта та задач його дослідження а також передбачає обґрунтування необхідності застосування моделювання як методу його вивчення. У психологічних дослідженнях особливо важливо врахування соціальних рівнів прояву явища, що вивчається, і локалізацію предмету його дослідження. Тут підґрунтям можуть послугувати системний та трансдисциплінарних підходи щодо окреслення контекстуальної рамки дослідження, локалізації предмету дослідження, визначення окремих параметрів явища, як прототипів системи розгалужених моделей. *Наступний* етап пов'язаний із побудовою моделі (системи моделей), які будуть описувати явище у різних розрізах згідно встановлених критеріїв узгодженості в системі «прототип-модель». *Третій* етап стосується роботи із самою моделлю як предметом дослідження, де задля її вивчення застосовуються різні емпіричні методи та методи математичної статистики. *Четвертий* етап стосується дій перенесення отриманих результат на оригінал та їх співвіднесення із реальністю, що теж передбачає дотримання певних правил. *П'ятий* – це практична перевірка отриманих за допомогою моделі знань та використання їх для побудови, узагальнення відомостей про складне соціальне явище, уточнення його наукового трактування, задля прогностики та управління змінами. *На завершальному етапі* вихідна

модель удосконалюється і постає основою для подальших дослідницьких циклів. Таким чином спершу модель може виступати гіпотетичним образом, що у процесі роботи набуває певної форми, далі вона формалізується і проходить експериментальну перевірку на предмет її відповідності оригіналу, потім вона слугує інструментом прогностики. В результаті застосування методу моделювання можна отримати нову інформацію про явище, що вивчається, і тим самим ініціювати новий дослідницький цикл.

У психологічних дослідженнях існують ризики помилки моделювання, що можуть обумовлюватися надмірністю інформаційного поля вимірювального явища а також ігноруванням більш широкого його контексту. Це може призвести до сприймання нелінійного процесу як лінійного, динамічного як статичного тощо. Підказки з вирішення цих помилок ми зібрали у таблиці.

Таблиця

Зниження ризиків помилки при моделюванні

Помилки щодо...	Брати до уваги, що
Надмірності вибору інформації	Моделювання має зменшувати а не збільшувати обсяг інформації
Прицільності вибору даних	Предметом дослідження можуть стати інтегральні характеристики
Надмірності отриманих даних	Множинність подібних елементів, деталізація яких буде виснажливо неекономічною
Отримання невірних чи неточних даних	Потужність та стійкість метода не має перевищувати рівень складності задачі, щоб надмірна праця не привела до мізерних результатів

Тож при вивченні складних соціальних систем питання стоїть у оптимальній сфокусованості дослідника на задачі і відповідному відборі даних із загального масиву інформаційного поля об'єкта, що в результаті має забезпечити рішення задачі з необхідною достовірністю.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

Розгляд можливості застосування до вивчення складних соціальних явищ методу моделювання вказує на його відповідність, а трансдисциплінарний та системний підходи можуть створити, в такому разі, наукову рамку для його застосування. Стверджується, що трансдисциплінарний підхід та звернення до моделювання відповідають

запитам на створення спільного поля наукового трактування складних соціальних явищ і тим самим будуть слугувати зниженню ризику надмірності дослідницьких перемінних. Розглядається доцільним створення субмоделей явища, що вивчається, де системний підхід буде забезпечувати збереження його цілісного бачення.

На основі аналізу міждисциплінарних зв'язків доводиться можливість трансферу знань моделювання у психологічну площину наукових досліджень. Це підтверджується узгодженістю термінологічного апарату та класифікаційного підходу щодо методів моделювання, відповідною послідовністю змін його етапів. У результаті аналітичної роботи було запропоновано новий чотириступеневий підхід до класифікації існуючих моделей, що отримав назву «4+», де «+» вказує на категорії доповнення (сфери застосування та завдання на вирішення). Такий підхід знижує існуючу надмірну типологічну розгалуженість наявних моделей і структурує процес створення нових. Загальну картину застосування моделювання у вивчені складних соціальних явищ доповнює уточнений перелік його етапів.

Підготовлена стаття тільки частково висвітлює предметне поле дослідження освітньої реформи як складного соціального явища. Названий перелік моделей щодо впровадження концепції «НУШ» в освітній простір країни не є вичерпним і постійно доповнюється згідно з новими запитам.

Перспективи подальших досліджень. Наразі перспективним запитом на рішення постає правова колізія неурегульованості правового статусу надавачів освітніх послуг та замовників – батьків здобувачів освіти, що передбачає вирішення не лише у сфері права, а й через систему психологічних знань щодо розбудови позиції партнерства учасників освітнього процесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] Г. М. Бевз, «Трансдисциплінарний підхід у психологічних дослідженнях реформи освіти як складного явища», Вісник післядипломної освіти. Серія «Соціальні та поведінкові науки», вип. 22(51), с. 28–46, 2022. [https://doi.org/10.32405/2522-9931-2022-22\(51\)-28-46](https://doi.org/10.32405/2522-9931-2022-22(51)-28-46)
- [2] Л. Бойко-Бойчук, «Суспільні реформи як керовані соціальні інновації: методологічні засади моделювання», Наукові записки Ін-ту політичних і етнонаціональних досліджень, вип. 43, с. 279–289, 2009.

- [Електронний ресурс].
Доступно: <http://dspace.nbuu.gov.ua/handle/123456789/13021> Дата звернення: Жовт. 29, 2023.
- [3] А. Василюк, «Проблеми аналізу освітніх реформ», Вища школа, № 9, с. 76–82, 2009. [Електронний ресурс].
Доступно: <https://catalogue.nure.ua/document=23992> Дата звернення: Жовт. 29, 2023.
- [4] І. В. Волженцева, «[Теоретичний аналіз використання методу моделювання в психології](#)», *Proceedings of the National Aviation University. Series: Pedagogy, Psychology*, № 20, с. 62–74, 2022.
- [5] Н. Голуб, «Моделювання як метод навчання у вищій школі», *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*, вип. 50, с. 66–72, 2010. [Електронний ресурс].
Доступно: <https://philology.lnu.edu.ua/research/publications/visnyk/archiv-vypuskiv-visnyk> Дата звернення: Жовт. 29, 2023.
- [6] І. В. Жадан, «Соціалізувальний дискурс як чинник структурування політичної картини світу студентської молоді: емпірична модель», *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, вип. 35, с. 186–195, 2015. [Електронний ресурс].
Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2015_35_18 Дата звернення: Жовт. 29, 2023.
- [7] Верховна Рада України. (2017, Верес. 05). Закон № 2145-VIII [«Про освіту»](#). [Електронний ресурс].
Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
- [8] З. Карпенко, *Аксіологічна психологія остистості*; 2-ге вид., перероб., допов. Івано-Франківськ, Україна, 2018.
- [9] А. М. Крамаренко, «Поетапність формування екологічних цінностей майбутніх учителів початкової школи», *Народна освіта*, вип. 30(83), с. 198–207, 2013.
- [10] І. Кульчицький, «Концептуалізація понять "модель" та "моделювання" у наукових дослідженнях», *Вісник Національного університету Львівська політехніка. Серія: Інформаційні системи та мережі*, вип. 829, с. 273–284, 2015.
- [11] Д. В. Ланде, В. М. Фурашев, *Інформаційне та соціально-правове моделювання*; Д. В. Ланде, Ред. Київ-Одеса, Україна : Фенікс, 2021.
- [12] *Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи* / Л. М. Гриневич та ін., М. Грищенко, Ред. Київ, Україна : МОН України, 2016. [Електронний ресурс].
Доступно: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya>

[/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf](#) Дата звернення: Жовт. 29, 2023.

- [13] В. О. Олефір, «Модель особистісного потенціалу», *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Психологія*, № 41, с. 137–150, 2011.
- [14] Є. В. Паламарчук, «Витоки та специфіка трансдисциплінарності як "неометоду" постнекласики», *Totallogy-XXI. Постнекласичні дослідження*, № 29, с. 5–16, 2013.
- [15] Р. Панухник, «Теоретичні засади моделювання електорального вибору», *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія*, вип. 14, с. 122–125, 2010.
- [16] М. А. Польовий, «Методологічні аспекти побудови моделей політичних процесів», *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Історія. Філософія. Політологія*, вип. 2, с. 83–88, 2011. [Електронний ресурс].
Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_ifpo_2011_2_18 Дата звернення: Жовт. 29, 2023.
- [17] К. Райхерт, «Щодо можливості двоїстого системного моделювання як методу дослідження інтеграції в сучасному науковому знанні», у *Процеси інтеграції й диференціації в сучасному науковому та філософському знанні*. Одеса, Україна: Одеський нац. ун-т імені І. І. Мечникова, 2022, с. 64–80.
- [18] Н. В. Родіна, «Системні дослідження психіки особистості: досвід наукової школи "системне моделювання психологічних феноменів"», *Психологія та соціальна робота*, № 2(52), 2020. [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2020.2\(52\).225434](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2020.2(52).225434)
- [19] О. Ткачук, О. Полисаєва, «Структурно-функціональна модель формування художніх здібностей», *Психологія і суспільство*, № 1/2, с. 187–194, 2018. [Електронний ресурс].
Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Psis_2018_1-2_17 Дата звернення: Жовт. 29, 2023.
- [20] Н. М. Токарева, *Моделювання особистісних конструктів підлітків у вимірах освітнього простору*. Кривий Ріг, Україна, 2015.
- [21] А. А. Федецький, «Методика навчання учнів футболу із застосуванням інформаційних моделей», дис. канд. наук; Східноєвр. нац. ун-т імені Лесі Українки. Луцьк, 2018.
- [22] М. М. Філоненко, «Моделювання як традуктивна процедура дослідження психології особистісного становлення майбутнього лікаря», *Проблеми сучасної психології*, вип. 26, с. 562–572, 2014. [Електронний ресурс].

Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl_2014_26_46 Дата звернення:
Жовт. 29, 2023.

- [23] М. Фуллан, *Сили змін. Вимірювання глибини освітніх реформ*. Львів, Україна : Літопис, 2000.
- [24] Von L. Bertalanffy, *General System Theory: Foundations, Development, Application*. New York: George Braziller, 1984.

MODELLING A COMPLEX SOCIAL PHENOMENON AS A METHOD OF PSYCHOLOGICAL RESEARCH OF EDUCATION REFORM PROCESSES

Halyna Bevz,

Phd, Doctor of Psychology,
Professor, Head of Communication Psychology Lab,
Institute for Social and Political Psychology
of National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine.
Kiev, Ukraine.

 <https://orcid.org/0000-0003-2487-5429>
galina.bevz@gmail.com

Abstract. The article is devoted to clarifying the specifics of using the modelling method in the study of psychological aspects of complex social phenomena, one of which is the educational reform of general secondary education. The urgency of preparing the article is caused by the revision of the role positions of parents of students and schools in the context of the educational reform «New Ukrainian School» and the request for prediction of success in developing a partnership position in their interaction. It is proved that in the study of complex social phenomena, the transdisciplinary approach and the modelling method can be used as logically combined. Based on the analysis of interdisciplinary links in modelling, the possibility of transferring knowledge to the psychological plane of scientific research is proved. This is confirmed by the consistency of the terminology and classification approach to modelling methods, the appropriate sequence of changes in its stages. The author proposes a four-stage approach to the classification of models «4+», where the first one fixes the belonging to one of the two leading classes of models, the second one divides the classes into 6 forms of implementation, the third one indicates the method of creation or type of information encoding, the fourth one fixes the dynamics of systemic changes, and the two additional ones – the field of use and the type of tasks to be solved. Such an approach reduces the existing excessive typological branching of existing models and structures the process of creating new ones. It is argued that the

transdisciplinary approach and the use of modelling will create a common field of scientific interpretation of complex social phenomena and thereby reduce the risks of redundancy of research variables, which is especially important in the field of psychological knowledge. It is considered expedient to create submodels of the phenomenon under study. At the same time, a holistic vision of the research object will be preserved through a systematic approach.

Keywords: social Psychology; methodology; model; modeling; a complex social phenomenon; education reform.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] H. M. Bevz, «Transdystyplinaryni pidkhid u psykholohichnykh doslidzhenniakh reformy osvity yak skladnoho yavvyshcha», Visnyk pisliadyplomnoi osvity. Seriiia «Sotsialni ta povedinkovi nauky», vyp. 22(51), s. 28–46, 2022. [https://doi.org/10.32405/2522-9931-2022-22\(51\)-28-46](https://doi.org/10.32405/2522-9931-2022-22(51)-28-46)
- [2] L. Boiko-Boichuk, «Suspilni reformy yak kerovani sotsialni innovatsii: metodolohichni zasady modeliuvannia», Naukovi zapysky In-tu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen, vyp. 43, s. 279–289, 2009. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://dspace.nbu.gov.ua/handle/123456789/13021> Data zvernennia: Zhovt. 29, 2023.
- [3] A. Vasyliuk, «Problemy analizu osvitnikh reform», Vyshcha shkola, № 9, s. 76–82, 2009. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://catalogue.nure.ua/document=23992> Data zvernennia: Zhovt. 29, 2023.
- [4] I. V. Volzhentseva, «Teoretychnyi analiz vykorystannia metodu modeliuvannia v psykholohii», Proceedings of the National Aviation University. Series: Pedagogy, Psychology, № 20, s. 62–74, 2022.
- [5] N. Holub, «Modeliuvannia yak metod navchannia u vyshchii shkoli», Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia filolohichna, vyp. 50, s. 66–72, 2010. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://philology.lnu.edu.ua/research/publications/visnyk/archiv-vypuskiv-visnyk> Data zvernennia: Zhovt. 29, 2023.
- [6] I. V. Zhadan, «Sotsializovalnyi dyskurs yak chynnyk strukturuvannia politychnoi kartyny svitu studentskoi molodi: empirychna model», Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii, vyp. 35, s. 186–195, 2015. [Elektronnyi resurs].

Dostupno: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nsspp_2015_35_18 Data zvernennia: Zhovt. 29, 2023.

- [7] Verkhovna Rada Ukrainy. (2017, Veres 05). Zakon № 2145-VIII «Pro osvitu». [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
- [8] Z. Karpenko, Aksiolohichna psikhologhiia ostystosti; 2-he vyd., pererob., dopov. Ivano-Frankivsk, Ukraina, 2018.
- [9] A M. Kramarenko, «Poetapnist formuvannia ekolohichnykh tsinnosti maibutnikh uchyteliv pochatkovoї shkoly», Narodna osvita, vyp. 30(83), s. 198–207, 2013.
- [10] I. Kulchytskyi, «Kontseptualizatsiia poniat "model" ta "modeliuvannia" u naukovykh doslidzhenniakh», Visnyk Natsionalnoho universytetu Lvivska politekhniky. Seriia: Informatsiini systemy ta merezhi, vyp. 29, s. 273–284, 2015.
- [11] D V. Lande, V. M. Furashev, Informatsiine ta sotsialno-pravove modeliuvannia; D. V. Lande, Red. Kyiv-Odesa, Ukraina : Feniks, 2021.
- [12] Nova ukrainska shkola. Kontseptualni zasady reformuvannia serednoi shkoly / L. M. Hrynevych ta in., M. Hryshchenko, Red. Kyiv, Ukraina : MON Ukrainy, 2016. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> Data zvernennia: Zhovt. 29, 2023.
- [13] V. O. Olefir, «Model osobystisnoho potentsialu», Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody. Psikhologhiia, № 41, s. 137–150, 2011.
- [14] Ye. V. Palamarchuk, «Vytoky ta spetsyfika transdysyplinarnosti yak "neometodu" postneklasyky», Totallogy-XXI. Postneklasychni doslidzhennia, № 29, s. 5–16, 2013.
- [15] R. Panukhnyk, «Teoretychni zasady modeliuvannia elektoralnoho vyboru», Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriia: Politologhiia. Sotsiologhiia. Filosofiia, vyp. 14, s. 122–125, 2010.
- [16] M. A. Polovyi, «Metodolohichni aspekty pobudovy modelei politychnykh protsesiv», Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Istoriiia. Filosofiia. Politologhiia, vyp. 2, s. 83–88, 2011. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_ifpo_2011_2_18 Data zvernennia: Zhovt. 29, 2023.
- [17] K. Raikhert, «Shchodo mozhyvosti dvoistoho systemnoho modeliuvannia yak metodu doslidzhennia intehtratsii v suchasnomu naukovomu znanni», u Protseyi intehtratsii y dyferentsiatsii v suchasnomu naukovomu ta

- filosofskomu znanni. Odesa, Ukraina: Odeskyi nats. un-t imeni I. I. Mechnykova, 2022, s. 64–80.
- [18] N. V. Rodina, «Systemni doslidzhennia psykhyky osobystosti: dosvid naukovoї shkoly "systemne modeliuvannia psykholohichnykh fenomeniv"», Psykholohiia ta sotsialna robota, № 2(52), 2020. [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2020.2\(52\).225434](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2020.2(52).225434)
- [19] O. Tkachuk, O. Polysaieva, «Strukturno-funktsionalna model formuvannia khudozhnykh zdibnostei», Psykholohiia i suspilstvo, № 1/2, s. 187–194, 2018. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Psis_2018_1-2_17 Д Дата zvernennia: Zhovt. 29, 2023.
- [20] N. M. Tokareva, Modeliuvannia osobystisnykh konstruktiv pidlitkiv u vymirakh osvithnoho prostoru. Kryvyi Rih, Ukraina, 2015.
- [21] A. A. Fedetskyi, «Metodyka navchannia uchniv futbolu iz zastosuvanniam informatsiinykh modelei», dys. kand. nauk; Skhidnoievr. nats. un-t imeni Lesi Ukrainky. Lutsk, 2018.
- [22] M. M. Filonenko, «Modeliuvannia yak traduktyvna protsedura doslidzhennia psykholohii osobystisnoho stanovlennia maibutnoho likaria», Problemy suchasnoi psykholohii, vyp. 26, s. 562–572, 2014. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl_2014_26_46 Дата zvernennia: Zhovt. 29, 2023.
- [23] M. Fullan, Syly zmin. Vymiriuvannia hlybyny osvithnykh reform. Lviv, Ukraina : Litopys, 2000.
- [24] Von L. Bertalanffy, General System Theory: Foundations, Development, Application. New York: George Braziller, 1984.

*Стаття надійшла до редакції
20 листопада 2023 року*

DOI [https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26\(55\)-44-61](https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26(55)-44-61)

УДК [37-051:159.923.2] : 005.962.131

Брюховецька Олександра Вікторівна,

доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри психології та особистісного розвитку
Навчально-наукового інституту менеджменту та психології
ДЗВО «Університет менеджменту освіти».
Київ, Україна.

 <https://orcid.org/0000-0002-4884-2878>
ciparisab011@gmail.com

Балахтар Валентина Вікторівна,

доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри психології та особистісного розвитку
Навчально-наукового інституту менеджменту та психології
ДЗВО «Університет менеджменту освіти».
Київ, Україна.

 <https://orcid.org/0000-0001-6343-2888>
valentya.balakhtar@uem.edu.ua

Чаусова Тетяна Володимирівна,

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології та особистісного розвитку
Навчально-наукового інституту менеджменту та психології
ДЗВО «Університет менеджменту освіти».
Київ, Україна.

 <https://orcid.org/0000-0001-9005-9089>
tvchausova@ukr.net

ОСОБИСТІСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЯК ЧИННИК ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ

Анотація. У статті розглянуто питання особистісного потенціалу як чинника професіоналізму педагогічних працівників. Здійснено аналіз наукових досліджень вітчизняних і закордонних авторів щодо цього наукового феномену. Професіоналізм розглядається як якісна характеристика, що відображає високий рівень розвитку професійно важливих та особистісних якостей і умінь професіонала, що забезпечують високу стабільну ефективність діяльності, високий рівень креативності, адекватний рівень домагань, мотиваційну сферу та ціннісні орієнтації, спрямовані на прогресивний розвиток фахівця. Професіоналізм педагога визначено як інтегральну характеристику особистості, що являє собою загальні навчальні здібності, навички, значущі професійні якості та особистісний імідж педагога, що

забезпечують ефективність та оптимізацію професійної педагогічної діяльності. Підкреслено, що у межах діяльнісного підходу професійна діяльність є підґрунтям розвитку особистісного потенціалу і досягнення педагогічним працівником найвищих рівнів самореалізації. Особистісний потенціал є базовою індивідуальною характеристикою, стрижнем особистості. Розробку проблеми утруднює теоретична неопрацьованість конструкту особистісного потенціалу та методологічні труднощі його операціоналізації. Узагальнюючи психологічні теоретичні погляди вчених, визначаємо особистісний потенціал педагогічного працівника як комплекс психологічних властивостей, що дає педагогу можливість досягати цілей за рахунок накопиченого особистісного ресурсу, приймати рішення та регулювати свою поведінку, враховуючи й оцінюючи педагогічну ситуацію, але виходячи насамперед зі своїх внутрішніх уявлень і критеріїв. Констатовано, що проблема дослідження особистісного потенціалу як чинника професіоналізму на сьогодні є надзвичайно актуальною та вимагає досконалого вивчення, особливо щодо категорії педагогічного працівника

Ключові слова: професіоналізм; потенціал; особистісний потенціал; особистість; технологіями розвитку особистісного потенціалу; педагогічні працівники.

ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. Одним з кардинальних завдань, що поставили перед державою, є завдання модернізації освіти, підвищення її якості та конкурентоспроможності. Дане завдання не може бути вирішене без розвитку професіоналізму педагогічних працівників, оскільки тільки висококваліфіковані, творчо мислячі фахівці здатні виховати людину в складному динамічному світі. Суспільство потребує кваліфікованого, конкурентного, творчого педагогічного працівника, який би був здатний виховати людину в сучасному складному швидко мінливому світі, тому актуальність розвитку професіоналізму педагогічних працівників не викликає сумнівів.

Професійний розвиток педагогічних працівників нерозривно пов'язаний особистісним. Складником особистості педагогічного працівника, який є основним вектором і стрижнем наряду розвитку професіоналізму, є особистісний потенціал. При цьому особистісний потенціал представляє собою стійку сукупність особистих властивостей, накопичених педагогічним працівником у процесі професійної діяльності,

що обумовлюють їхню здатність до оптимального її здійснення. Таким чином, розвиток особистісного потенціалу педагогічного працівника викликано потребою сучасного суспільства в компетентних фахівцях, професіоналах високого класу, що володіють особистісною чутливістю, здатністю до інновацій та творчості в професійній діяльності.

Однак, сьогодні існує ряд протиріч, що утруднюють зростання професіоналізму науково-педагогічних працівників.

Можна виокремити наступні протиріччя між:

- високими професійними і особистісними вимогами, які суспільство пред'являє до сучасного педагогічного працівника і реального рівня професіоналізму педагогів;

- прагненням до безперервної педагогічної освіти, яка сприяє успішності у професійній діяльності та характером вимог до педагога, що постійно змінюються в умовах модернізації освіти;

- складними завданнями Нової української школи, поставленими перед педагогічними працівниками державою і суспільством і його низьким соціальним статусом;

- необхідністю зростання професіоналізму педагогічних працівників і рівнем розвитку його особистісного потенціалу.

Отже, ключовою сьогодні є проблема підвищення професіоналізму педагогічних працівників та стимулювання розвитку його особистісного потенціалу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. «Професіоналізм» як наукова категорія є складною характеристикою і потребує системного підходу до вивчення. Через професіоналізм виражається рівень успішності у професії та професійна майстерність. Поняття «професіоналізм» розглядали українські і закордонні учені: Дж. Аніта, О. Актан, Н. Гончарук, К. Дей, Н. Зволинська, А. Ілджан, Р. Крішнавені, Н. Кузьміна, М. Лесечко, В. Маслов, А. Маркова, Р. Рудницька, А. Сімпсон, С. Серьогін, А. Чемерис та ін., що вказує на важливість цього феномену. Проте, аналіз наукової літератури показав, що цей феномен на сучасному етапі його дослідження розглядається неоднозначно: здатність проявляти творчість, знаходити оптимальні рішення в нестандартних ситуаціях; уміння оперативно вирішувати типові професійні завдання; уміння спілкуватися з учасниками професійної діяльності на належному рівні; як якісна характеристика фахівця, яка підтверджує високий рівень володіння уміннями, необхідними для виконання певного виду діяльності та ін.

Науковці розглядали і різні аспекти, пов'язані з професіоналізмом педагогічних працівників: проблеми професійної майстерності та

професійного самовдосконалення педагогів (І. Зязюн, Н. Ничкало, С. Сисоєва та ін.); особливості самореалізації (О. Бондарчук, В. Гриньова, Л. Карамушка, О. Кочарян, С. Максименко, Ю. Швалб); специфіку формування особистісних якостей педагогів у процесі їх професійного становлення (О. Солодухова, Т. Яценко). Сутність поняття «педагогічний професіоналізм» досліджували В. Горбенко, Н. Гузій, О. Дубасенюк та ін.

Поняття особистісного потенціалу є відносно новим у науці на відміну від терміну «потенціал». Феномен особистісного потенціалу розглядали такі вчені, як В. Вілюнас, Дж. Гілфорд, І. Зязюн, С. Максименко, І. Маноха, В. Моляко, Г. Олпорт, К. Роджерс, М. Смульсон, Е. Торренс та ін.

Проблема особистісного потенціалу та його реалізації в діяльності розглядається у працях таких учених, як Г. Балл, Г. Костюк, Ю. Колісник-Гуменюк, Д. Леонт'єв, А. Москальова, О. Маслов, С. Ситнік, Т. Титаренко, З. Фрейд, Е. Еріксон, К. Янг та ін. Питання сутності особистісного потенціалу педагогічних працівників стало предметом дослідження таких вчених, як А. Костилева, А. Москальова, Р. Овчарова та ін.

Нажаль, не дивлячись на широкий діапазон робіт з проблем особистісного потенціалу, можна відзначити їх різноплановість, відсутність концептуальних напрацювань. А узагальнення наукової літератури з проблеми дослідження особистісного потенціалу в професійній діяльності виявив відсутність загального підходу та висвітлення тільки окремих аспектів у системі освіти.

Зважаючи на актуальність проблеми, ми вважали важливим розглянути у своєму дослідженні феномен особистісного потенціалу як чинника професіоналізму наукових працівників.

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Мета дослідження – дослідити особистісний потенціал як чинника професіоналізму наукових працівників.

Завдання дослідження:

- виявлення змісту та сутності поняття професіоналізму педагогічних працівників;
- теоретичний аналіз чинника професіоналізму педагогічних працівників – особистісного потенціалу.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

Під професіоналізмом сучасні науковці розуміють особливу властивість фахівців систематично, ефективно і надійно виконувати

складні дії в різних умовах. Тим часом, психологічна наука поки що не дає однозначної та аргументованої відповіді на питання, які основні характеристики професіоналізму педагогічних працівників, закономірності та шляхи його формування в умовах сучасної освіти.

Становлення педагогічного працівника як професіонала тісно пов'язане з розвитком його як особистості. Розвиток особистісного потенціалу педагогічних працівників викликано потребою сучасного суспільства в компетентних фахівцях, професіоналах високого класу, які мають особистісну зрілість і здатність до інноватики та творчості у професійній діяльності. Нажаль, сутність, структура та умови розвитку особистісного потенціалу як чинника професіоналізму педагогічних працівників у різних авторів трактуються по-різному. Аналізу особливостей взаємозв'язку особистісного потенціалу та професіоналізму педагогічних працівників присвячене наше дослідження.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

Для розв'язання поставлених завдань у роботі використовувалися теоретичні методи дослідження, які передбачали впорядкування та систематизацію знань про професіоналізм педагогічних працівників, системний аналіз, узагальнення теоретико-методологічних поглядів на зміст поняття професіоналізму педагогічних працівників, обґрунтування необхідності розвитку особистісного потенціалу як чинника професіоналізму педагогічного працівника.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESULTS OF THE RESEARCH

Ефективність системи освіти та її конкурентоспроможність у суспільстві залежить від професійного рівня педагогічних працівників. І саме професіоналізм педагога виступає системоутворювальним фактором при формуванні нової системи освіти, на яку націлені реформи, що тривають в Україні. Це вимагає від педагогічного працівника виконання своїх професійних функцій на якісно новому рівні.

В останні роки проблема професіоналізму стала предметом пильного розгляду психологічної науки [4], [9], [11], [16], [18], [23], [25], [27]. Накопичені теоретичні та емпіричні результати з різних видів професійної діяльності дають можливість говорити про суттєве просування шляхом пізнання сутності професіоналізму як психологічного феномену.

Термін «професіоналізм» у сучасній психологічній літературі використовується для позначення високої продуктивності професійної діяльності [9]. У той самий час визнається, що ідею професіоналізму слід

зводити лише до ставлення до високому рівні вмілості професіонала [4]. Професіоналізм людини – це особливості його професійної мотивації, ціннісних орієнтацій тощо [22].

У Великому тлумачному словнику української мови поняття «професіоналізм» визначається як оволодіння основами та глибинами якої-небудь професії. Сучасні науковці вважають, що професіоналізм фахівця визначається ступенем володіння знаннями, вміннями, навичками поряд із здатністю виробляти нове [9] і характеризується як: особлива властивість людей систематично, ефективно та надійно виконувати складну діяльність у найрізноманітніших умовах [15]; органічний сплав знань та умінь, що гарантує отримання необхідного результату, якісне та ефективне виконання роботи, сформована готовність ставитися до своєї справи як до сукупності завдань, кожна з яких вимагає досягнення результату [25]; результат процесу професійної підготовки, що свідчить про високий рівень володіння вміннями, необхідними для виконання будь-якої роботи [26]; якісна характеристикою суб'єкта праці, що відображає високу професійну кваліфікацію та компетентність, різноманітність ефективних професійних умінь та навичок, що дозволяє здійснювати діяльність із високою та стабільною продуктивністю [27]; ступінь оволодіння людиною психологічною структурою професійної діяльності, що відповідає існуючим у суспільстві стандартам та об'єктивним вимогам [23].

Узагальнюючі погляди вчених, ми розуміємо професіоналізм особистості як якісну характеристику, що відображає високий рівень розвитку професійно важливих та особистісних якостей і умінь професіонала, що забезпечують високу стабільну ефективність діяльності, високий рівень креативності, адекватний рівень домагань, мотиваційну сферу та ціннісні орієнтації, спрямовані на прогресивний розвиток фахівця.

Професіоналізм особистості характеризується високою продуктивністю або ефективністю діяльності.

Професіоналізм формується за трьома напрямками:

1) зміни в загальній системі діяльності – особистісні стилі діяльності формуються у процесі набуття відповідних професійних навичок;

2) зміни особистості фахівця – проявляється як у зовнішньому вигляді, в нормах спілкування, так і у формуванні елементів професійної свідомості;

3) зміни у відповідних компонентах ставлення фахівця до об'єкту діяльності – проявляється у рівні інформованості про об'єкт, інтерес до об'єкту, усвідомлення можливості впливати на об'єкт і взаємодіяти з ним [16].

Професіоналізм педагога як ключової постаті системи освіти визначає значною мірою розвиток як освіти, а й суспільства в цілому.

Дослідники не мають єдиного погляду на визначення цього поняття. Сьогодні поняття «професіоналізм педагога» дослідниками характеризується як: сукупність особистих показників, необхідних для успішного виконання роботи [4]; володіння професіоналом діяльністю у цілому, здатність зберігати її предметність у різноманітних практичних ситуаціях, здатність до побудови діяльності та її зміни та розвиток [3]; єдність і взаємообумовленість компетенцій у діяльності, уміння скласти захоплюючу програму діяльності відповідно до інтересів і здібностей здобувачів освіти, уміння обґрунтувати педагогічну задачу і на основі її вирішення залучити здобувачів освіти до світу своїх захоплень [16].

Ми вважаємо, що професіоналізм педагога це інтегральна характеристика особистості, що являє собою загальні навчальні здібності, навички, значущі професійні якості та особистісний імідж педагога, що забезпечують ефективність та оптимізацію професійної педагогічної діяльності.

На нашу думку, основними психологічними показниками професіоналізму педагога, які дозволяють йому успішно працювати, є:

- предметна компетентність як експерта та представника конкретного професійного середовища;
- фахова компетентність як представника конкретного фаху, тобто спеціалізація в конкретній професії;
- сформованість особистісно та професійно важливих якостей і характеристик як фахівця конкретного виду діяльності (наявність об'єктивної Я-концепції як фахівця та професіонала, внутрішньої мотивації професійної діяльності, стабільності, організованості, працездатності, професійної мобільності, відповідальності, професійно-особистісної зрілості, практичного мислення як конкретного фахівця тощо);
- визначення професійно значущих цілей у професійній діяльності та їх передбачувана реалізація;
- володіння сучасними технологіями, методами та процедурами вирішення посадових компетенцій;
- низький ступінь залежності від зовнішніх ресурсів у процесі реалізації посадових компетенцій;
- результативність, продуктивність та ефективність професійної діяльності.

Щодо змісту професіоналізму педагогічних працівників у професійній діяльності, Н. Кузьміна виділяє такі компоненти:

- спеціальна компетентність – глибокі знання, кваліфікація та досвід у предметній галузі, що викладається;

- методична компетентність у сфері формування знань, умінь і навичок здобувачів освіти – володіння різними методами навчання, знання психологічних механізмів засвоєння;
- психолого-педагогічна компетентність – володіння педагогічною діагностикою, уміння встановлювати педагогічно доцільні стосунки із здобувачами освіти, уміння проводити індивідуальну роботу, знання вікової психології та особливостей психології міжособистісної взаємодії і педагогічного спілкування;
- диференційно-психологічна компетентність у сфері мотивації, здібностей та спрямованості здобувачів освіти – здатність виявляти особистісні особливості, установки та спрямованість здобувачів освіти, здатність оцінювати та враховувати емоційний стан здобувачів освіти, уміння встановлювати відповідні стосунки з керівниками, колегами та здобувачами освіти;
- аутоопсихологічна компетентність – здатність усвідомлювати свій рівень діяльності, компетентності та знання про засоби професійного самовдосконалення, уміння усвідомлювати причини недоліків у своїй професійній діяльності та в собі, а також бажання саморозвитку [6]. Прагнення педагогічних працівників ми розуміємо сформовану установку на усвідомлене, цілеспрямоване розкриття та розгортання ними усіх потенціалів власної особистості.

Досягнення професіоналізму педагогічного працівника пов'язане не тільки з здобуттям професійних компетентностей, а й з розвитком особистісно-професійних якостей. Становлення справжнього професіонала та його професіоналізму закономірно супроводжується особистісним розвитком педагогічного працівника. Таким чином, професійна діяльність є підґрунтям розвитку особистісного потенціалу і досягнення педагогічним працівником найвищих рівнів самореалізації. Нажаль, вчені В. Кремень, В. Луговий, В. Семиченко та інші, указують на недостатнє врахування особистісного чинника у формуванні та розвитку педагогічного працівника у процесі професійного розвитку [12].

Поняття особистісного потенціалу є відносно новим у науці на відміну вихідного терміну «потенціал». Сучасні наукові дослідження дозволяють визначити потенціал як універсальну загальнонаукову категорію, що означає сукупність наявних засобів, можливостей у конкретній області [21].

Термін «особистісний потенціал» ввів Д. Леонт'єв, визначивши його як базову індивідуальну характеристику, стрижень особистості [7].

Аналіз наукової літератури щодо проблеми особистісного потенціалу показує, що його сутність, структура та умови розвитку у різних дослідників трактуються по-різному. Відповідно до основних підходів до поняття особистісного потенціалу його можна розглядати як: можливість, яка, реалізуючись у діяльності, удосконалюється, залишаючись потенційною, в той час як діяльність відокремлена від потенціалу і є засобом досягнення поставленої мети [8]; інтегративну особистісну властивість, що виражається у ставленні (позиції, установки, спрямованості) особистості до світу [12]; систему знань і переконань, на основі яких будується, регулюється діяльність особистості, розвинене почуття нового, здатність швидко змінювати прийоми дії відповідно до нових умов діяльності [5]; характерну властивість індивіда, що визначає міру його можливостей у творчому самоздійсненні та самореалізації [13]; систему особистісних здібностей, що дозволяють оптимально змінювати прийоми дій відповідно до нових умов, та знань, умінь, переконань, що визначають результати діяльності та спонукають особистість до творчої самореалізації та саморозвитку [13]; енергія особистості, що спрямована на самовираження, самореалізацію [6]; нерозкриті можливості особистості [20]; комплекс психологічних якостей, що створюють простір для перспектив особистості [9]; одну із сфер творчої особистості, її аксіологічний потенціал тощо [1].

Важливими для розуміння сутності потенціалу є праці Г. Костюка, С. Максименка, у яких потенціал розглядається у взаємозв'язку з діяльністю. Ряд науковців у своїх працях приділяють увагу вивченню проблеми особистісного потенціалу особистості в професійній діяльності та визначають його так: професійна взаємодія, яка виявляється у формі спільної діяльності, спілкуванні, співпереживанні через професійну самореалізацію – прагнення до виявлення і розвитку професійних можливостей [3]; інтегральна система характеристики індивідуально-психологічних особливостей особистості, що лежить в основі здатності особистості виходити у своїй життєдіяльності зі стійких внутрішніх критеріїв і орієнтирів, зберігаючи стабільність діяльності [12]; система внутрішніх відновлювальних ресурсів людини, що проявляється у діяльності, яка спрямована на досягнення соціально-значущих результатів [6]; динамічна психологічна система з тенденцією до сталого досягнення цілей, що дозволяє перевищувати звичайні діяльнісні показники за рахунок накопиченого особистісного ресурсу можливостей на шляху до досягнення акме [20].

Узагальнюючи психологічні теоретичні погляди вчених на проблему, ми визначаємо особистісний потенціал педагогічного працівника як

комплекс психологічних властивостей, що дає педагогу можливість досягати цілей за рахунок накопиченого особистісного ресурсу, приймати рішення і регулювати свою поведінку, враховуючи й оцінюючи педагогічну ситуацію, але виходячи насамперед зі своїх внутрішніх уявлень і критеріїв.

Психологічна структура особистісного потенціалу включає такі складові: особистісна автономія, незалежність, внутрішня свобода; задатки, схильності, інтереси; прагнення до створення нового; прояв загального інтелекту; наполегливість, цілеспрямованість, рішучість; життестійкість в складних обставинах; здатність сприймати нову невизначену інформацію; готовність до внутрішніх змін; працьовитість, постійна готовність до дії; особливості планування діяльності; здібності до вироблення особистісних стратегій. Усі ці показники не суперечливі, адже тільки в єдності цих компонентів можливе становлення і гармонійний розвиток особистості, вдосконалення її потенційних можливостей [14], [21], [25].

Основними відмінними рисами педагогічного працівника, що має високий рівень розвитку особистісного потенціалу, можна вважати:

- самореалізованість у професійній діяльності;
- життестійкість у повсякденному та професійному житті;
- відкритість професійним змінам;
- високий рівень особистісної зрілості [18], [20], [23].

Отже, особистісний потенціал постає як система властивостей та можливостей, що становлять основу особистісного розвитку педагогічного працівника, як чинник успішності у реалізації особистих планів загалом.

Особистісний потенціал є потужним засобом досягнення чітко визначеного та здорового самоусвідомлення себе як педагогічного працівника, що може призвести до підвищення самооцінки та упевненості в собі. Це також дозволяє педагогічним працівникам розпізнавати, розуміти та управляти своїми емоціями, тим самим покращуючи свій емоційний інтелект.

Якщо особистісний потенціал педагогічного працівника формується і проявляється у професійній діяльності, то його розвиток необхідно вивчати у логіці цілісного розгляду всіх основних її компонентів: потреб, мотивів, цілей, дій, операцій, способів регулювання, контролю та аналізу досягнутих результатів.

Таким чином, розвиток особистісного потенціалу педагогічного працівника передбачає безперервну освіту впродовж усього життя, що передбачає створення умов для:

- критичного ставлення педагогічного працівника о своєї професійної підготовки, відчуття її незавершеності;
- високої інтелектуальної активності педагогічного працівника;
- готовність педагогічного працівника до сприйняття нової інформації інновацій в цілому;
- формування необхідних професійних якостей педагогічного працівника;
- особистісна відповідальність педагогічного працівника за рівень професійної кваліфікації та освіти [4], [10].

Сучасні науковці перспективними технологіями розвитку особистісного потенціалу педагогічного працівника вважають:

- технологію коучингу;
- технологію раціонального використання і примноження індивідуальної ресурсності суб'єктів праці;
- технологію саморегуляції психічних станів як фактор підвищення працездатності й ефективності діяльності;
- технологію тайм-менеджменту [3], [6], [10], [15], [17].

Отже, розвиток професіоналізму педагогічного працівника постає як процес розвитку його особистості. Розвиток особистості стимулює перетворення професійної діяльності, поглиблення ставлення до неї. Перетворення професійної діяльності, її якісно новий рівень, у свою чергу, призводить до подальшого зростання особистісного потенціалу педагогічного працівника.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

Проаналізувавши вищезазначену проблему дослідження можна зробити висновок, що в умовах модернізації освіти неминуче зростають вимоги до професіоналізму та особистості педагогічного працівника. Професіоналізм педагогічних працівників досягається у процесі формування професійно важливих здібностей, розвитку особистісних якостей, рефлексивної позиції, творчого та інноваційного потенціалу, мотивації досягнень, професійного і морального удосконалення, наявності адекватної мотивації та розкриття особистого потенціалу.

Таким чином, враховуючи вищезазначене можна констатувати, що проблема дослідження особистісного потенціалу на сьогодні є надзвичайно актуальною та вимагає досконалого вивчення, особливо щодо категорії педагогічного працівника.

Перспективи подальших досліджень. Ця наукова розвідка не вичерпує всієї повноти окресленої проблеми. До перспективних напрямів

подальших досліджень належить визначення принципів розвитку професіоналізму педагогічних працівників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] І. Д. Бех, *Виховання особистості: у 2 кн., у Кн. 1: Особистісно-орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади*. Київ, Україна : Либідь, 2003.
- [2] Н. М. Бібік, *Нова українська школа*. Київ, Україна : Літера ЛТД, 2018.
- [3] Т. І. Гера, «Активізація творчих ресурсів педагога у процесі його професіоналізації», *Психологія і суспільство*, № 2(48), с. 112–123, 2012.
- [4] Н. В. Гузій, *Педагогічний професіоналізм: історико-методологічні та теоретичні аспекти*. Київ, Україна : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2004.
- [5] А. Б. Коваленко, Н. В. Родіна, «Особистісний потенціал в опануванні важких життєвих ситуацій: проактивна взаємодія із середовищем», *Вісник Одеського національного університету*, т. 14, № 17, с. 54–65, 2009.
- [6] Ю. І. Колісник-Гуменюк, *Формування професійно-етичної культури майбутніх фахівців у процесі гуманітарної підготовки в медичних коледжах*. Львів, Україна : «Край», 2013.
- [7] Д. А. Леонт'єв, *Личностный потенциал: структура и диагностика*. Москва, Россия : Смысл, 2011.
- [8] С. Д. Максименко, *Гене́за здійснення особистості*. Київ, Україна : Вид-во ТОВ «КММ», 2006.
- [9] А. К. Маркова, *Психология профессионализма*. Москва, Россия : Педагогика, 1996.
- [10] Л. А. Мартинець, «Методологічні підходи та принципи управління професійним розвитком учителів», *Педагогічна освіта: теорія і практика. Серія: Психологія. Педагогіка*, № 26, с. 77–82, 2016. [Електронний ресурс].
Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Potip_2016_26_15 Дата звернення: Жовт. 16, 2023.
- [11] С. І. Мірошник, «Професійний розвиток педагога: сучасні підходи», *Народна освіта*, вип. 2(29), с. 13–18, 2016. [Електронний ресурс].
Доступно: https://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=4133 Дата звернення: Жовт. 16, 2023.
- [12] А. Москальова, О. Васи́лига, «Особистісний потенціал як основа професійної діяльності медичних працівників», *Вісник Київського*

національного університету імені Тараса Шевченка. Психологія, № 1(10), с. 72–75, 2019.

- [13] А. С. Москальова, «Психологічні особливості особистісного потенціалу подолання професійних криз керівниками загальноосвітніх навчальних закладів», *Вісник післядипломної освіти. Серія «Соціальні та поведінкові науки»*, вип. 2(31), с. 61–75, 2016. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://is.gd/gr6zKQ> Дата звернення: Жовт. 16, 2023.
- [14] І. В. Мурашко, «Розкриття поняття «особистісний потенціал» та його психологічної структури», *Актуальні проблеми психології. Психологічна теорія і технологія навчання*, т. 8, вип. 7, с. 196–205, 2010.
- [15] В. В. Ягупов, «Професійний розвиток особистості фахівця: поняття, зміст та особливості», *Наукові записки НаУКМА. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота*, т. 175, с. 22–28, 2015. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://core.ac.uk/download/pdf/77241549.pdf> Дата звернення: Жовт. 16, 2023.
- [16] «Професіоналізм педагога: теоретичний і методичний аспекти», *Збірник наукових праць*, № 19, 2023. [Електронний ресурс]. Доступно: <http://profped.ddpu.edu.ua/> Дата звернення: Жовт. 16, 2023.
- [17] *Психологія особистості: словник-довідник*; П. П. Горностаєва, Т. М. Титаренко, Ред. Київ, Україна : Рута, 2001.
- [18] Л. Пуховська, «Теоретичні засади професійного розвитку педагогів: рух до концептуальної карти», *Порівняльна професійна педагогіка*, № 1, с. 97–106, 2011. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://is.gd/IsyIM7> Дата звернення: Жовт. 16, 2023.
- [19] З. Ф. Сіверс, «Феномен творчості як базова складова акмеологічного розвитку особистості», *Освіта і управління*, т. 11, № 1, с. 47–55, 2008.
- [20] С. В. Ситнік, «Особистісний потенціал як умова професійної взаємодії», *Вісник Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Психологія*, т. 17, вип. 8 (20), с. 168–174, 2012.
- [21] *Життєві домагання особистості*; Т. М. Титаренко, Ред. Київ, Україна : Педагогічна думка, 2007, 456 с. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://is.gd/h3DVUy> Дата звернення: Жовт. 16, 2023.
- [22] *Управління професійним розвитком учителів*. Вінниця, Україна : ДонНУ, 2016.
- [23] Т. Д. Федірчик, *Розвиток педагогічного професіоналізму молодого викладача вищої школи (теоретико-методичний аспект)*. Чернівці, Україна : Чернівецький нац. ун-т, 2015.

- [24] M. Akiba, G. Liang, «Effects of teacher professional learning activities on student achievement growth», *Journal of Educational Research*, № 109(1), p. 99–110, 2016.
- [25] J. Anitha, R. Krishnaveni, «Professional characteristics of an educator: A survey of literature», *Journal of Management and Development*, vol. 25(1), p. 1–22, 2013. [Online]. Available: https://www.researchgate.net/publication/334704697_Professional_characteristics_of_an_educator_A_survey_of_literature Application date: October 16, 2023.
- [26] [Day, W. Christopher](#), [Simpson Alyson](#), [Li Qiong](#), Bi Yan, [He Faye](#), «Teacher Professionalism: Chinese Teachers' Perspectives», *Journal of Professional Capital and Community*, vol. 8, № 2, p. 65–89, 2023.
- [27] Ilgan Abdurrahman, Aktan Osman, Sevinç Ömer, «Seyfettin Professional and Personal Characteristics of Excellent Teachers», *International Journal of Curriculum and Instruction*, vol. 14, № 1, p. 947–971, 2022.
- [28] S. Maddi, «Hardiness: An operationalization of existential courage», *Journal of Humanistic Psychology*, № 44(3), p. 279–298, 2004.
- [29] C. D. Ryff, «Psychological well being in adult life», *Current Directions in Psychological Science*, № 4, p. 99–104, 1995.

EDUCATORS' PERSONAL POTENTIAL AS THEIR PROFESSIONALISM FACTOR

Oleksandra Brukhovetska,

doctor of psychological sciences, professor,
Professor Department of Psychology and Personal Development
Educational and Scientific Institute of Management and Psychology
SIHE «University of Educational Management».
Kyiv, Ukraine.

 <https://orcid.org/0000-0002-4884-2878>
ciparisab011@gmail.com

Valentyna Balakhtar,

doctor of psychological sciences, professor,
Professor Department of Psychology and Personal Development
Educational and Scientific Institute of Management and Psychology
SIHE «University of Educational Management».
Kyiv, Ukraine.

 <https://orcid.org/0000-0001-6343-2888>
valentyna.balakhtar@uem.edu.ua

Tatyana Chausova,

Candidate of Psychological Sciences, Associated Professor,
Associated Professor Department of Psychology and Personal Development
Educational and Scientific Institute of Management and Psychology
SIHE «University of Educational Management».
Kyiv, Ukraine.

 <https://orcid.org/0000-0001-9005-9089>
tvchausova@ukr.net

Abstract. The article deals with personal potential as a factor in educators' professionalism. The authors analyze Ukrainian and foreign studies on the problem of professionalism, which is considered as a qualitative characteristic of an individual that reflects a high development of their professionally important and personal qualities and skills that ensure a high work efficiency, creativity, adequate aspirations, strong work motivation and ethical values needed for the development of a specialist. Professionalism of a teacher is an integral characteristic of a teacher, which represents their general educational abilities, skills, significant professional qualities and personal image that ensure effective teaching. According to the activity approach, professional activity is the basis for educators' personal potential development and self-realization. Personal potential is a basic individual characteristic, the core of personality. The study of the problem of personal potential is complicated by the theoretical incompleteness of concept of personal potential and the methodological difficulties of its operationalization. The authors define the personal potential of an educator as a complex of psychological properties that allows them to achieve their goals by means of the accumulated personal resources and make decisions and regulate their behavior according to a pedagogical situation and based primarily on their personal ideas and criteria. The problem of studying personal potential as a professionalism factor is extremely relevant today, especially in relation to specific educators' categories.

Key words: professionalism; potential; personal potential; personality; personal potential development technologies; educators.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] I. D. Bekh, *Vykhovannia osobystosti: u 2 kn., u Kn. 1: Osobystisno-oriientovanyi pidkhid: teoretyko-tekhnolohichni zasady*. Kyiv, Ukraina : Lybid, 2003.

- [2] N. M. Bibik, Nova ukrainska shkola. Kyiv, Ukraina : Litera LTD, 2018.
- [3] T. I. Hera, «Aktyvizatsiia tvorchykh resursiv pedahoha u protsesi yoho profesionalizatsii», Psykholohiia i suspilstvo, № 2(48), s. 112–123, 2012.
- [4] N. V. Huzii, Pedahohichniy profesionalizm: istoryko-metodolohichni ta teoretychni aspekty. Kyiv, Ukraina : NPU im. M. P. Drahomanova, 2004.
- [5] A. B. Kovalenko, N. V. Rodina, «Osobystisnyi potentsial v opanuvanni vazhkykh zhyttievkykh situatsii: proaktyvna vzaiemodiia iz seredovyshchem», Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu, t. 14, № 17, s. 54–65, 2009.
- [6] Yu. I. Kolisnyk-Humeniuk, Formuvannia profesiino-etychnoi kultury maibutnikh fakhivtsiv u protsesi humanitarnoi pidhotovky v medychnykh koledzhakh. Lviv, Ukraina : «Krai», 2013.
- [7] D. A. Leont'ev, Lichnostnyj potencial: struktura i diagnostika. Moskva, Rossiya : Smysl, 2011.
- [8] S. D. Maksymenko, Heneza zdiisnennia osobystosti. Kyiv, Ukraina : Vyd-vo TOV «KMM», 2006.
- [9] A. K. Markova, Psihologiya professionalizma. Moskva, Rossiya : Pedagogika, 1996.
- [10] L. A. Martynets, «Metodolohichni pidkhody ta pryntsypy upravlinnia profesiinym rozvytkom uchytelev», Pedahohichna osvita: teoriia i praktyka. Seriia: Psykholohiia. Pedahohika, № 26, s. 77–82, 2016. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Potip_2016_26_15 Data zvernennia: Zhovt. 16, 2023.
- [11] S. I. Miroshnyk, «Profesiinyi rozvytok pedahoha: suchasni pidkhody», Narodna osvita, vyp. 2(29), s. 13–18, 2016. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: https://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=4133 Data zvernennia: Zhovt. 16, 2023.
- [12] A. Moskalova, O. Vasylyha, «Osobystisnyi potentsial yak osnova profesiinoi diialnosti medychnykh pratsivnykiv», Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Psykholohiia, № 1(10), s. 72–75, 2019.
- [13] A. S. Moskalova, «Psykholohichni osoblyvosti osobystisnoho potentsialu podolannia profesiinykh kryz kerivnykamy zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv», Visnyk pisliadyplomnoi osvity. Seriia «Sotsialni ta povedinkovi nauky», vyp. 2(31), s. 61–75, 2016. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://is.gd/gr6zKQ> Data zvernennia: Zhovt. 16, 2023.
- [14] I V. Murashko, «Rozkryttia poniattia «osobystisnyi potentsial» ta yoho psykholohichnoi struktury», Aktualni problemy psykholohii.

Psykhologichna teoriia i tekhnolohiia navchannia, t. 8, vyp. 7, s. 196–205, 2010.

- [15] V. V. Yahupov, «Profesiinyi rozvytok osobystosti fakhivtsia: poniattia, zmist ta osoblyvosti», Naukovi zapysky NaUKMA. Pedahohichni, psykhologichni nauky ta sotsialna robota, t. 175, s. 22–28, 2015. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://core.ac.uk/download/pdf/77241549.pdf> Data zvernennia: Zhovt. 16, 2023.
- [16] «Profesionalizm pedahoha: teoretychni i metodychni aspekty», Zbirnyk naukovykh prats, № 19, 2023. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://profped.ddpu.edu.ua/> Data zvernennia: Zhovt. 16, 2023.
- [17] Psykholohiia osobystosti: slovnyk-dovidnyk; P. P. Hornostaia, T. M. Tytarenko, Red. Kyiv, Ukraina : Ruta, 2001.
- [18] L. Pukhovska, «Teoretychni zasady profesiinoho rozvytku pedahohiv: rukh do kontseptualnoi karty», Porivnialna profesiina pedahohika, № 1, s. 97–106, 2011. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://is.gd/JsylM7> Data zvernennia: Zhovt. 16, 2023.
- [19] Z. F. Sivers, «Fenomen tvorchosti yak bazova skladova akmeolohichnoho rozvytku osobystosti», Osvita i upravlinnia, t 11, № 1, s. 47–55, 2008.
- [20] C. V. Sytnik, «Osobystisnyi potentsial yak umova profesiinoi vzaiemodii», Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu imeni I. I. Mechnykova. Psykholohiia, t. 17, vyp. 8(20), s. 168–174, 2012.
- [21] Zhyttievi domahannia osobystosti; T. M. Tytarenko, Red. Kyiv, Ukraina : Pedahohichna dumka, 2007, 456 s. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://is.gd/h3DVUv> Data zvernennia: Zhovt. 16, 2023.
- [22] Upravlinnia profesiinym rozvytkom uchyteliv. Vinnytsia, Ukraina : DonNU, 2016.
- [23] T. D. Fedirchuk, Rozvytok pedahohichnoho profesionalizmu molodoho vykladacha vyshchoi shkoly (teoretyko-metodychni aspekt). Chernivtsi, Ukraina : Chernivetskyi nats. un-t, 2015.
- [24] M. Akiba, G. Liang, «Effects of teacher professional learning activities on student achievement growth», Journal of Educational Research, № 109(1), s. 99–110, 2016.
- [25] J. Anitha, R. Krishnaveni, «Professional characteristics of an educator: A survey of literature», Journal of Management and Development, vol. 25(1), s. 1–22, 2013. [Online]. Available: https://www.researchgate.net/publication/334704697_Professional_characteristics_of_an_educator_A_survey_of_literature Application date: October 29, 2023.

- [26] [Day, W. Christopher](#), [Simpson Alyson](#), [Li Qiong](#), Bi Yan, [He Faye](#), «Teacher Professionalism: Chinese Teachers' Perspectives», *Journal of Professional Capital and Community*, vol. 8, № 2, s. 65–89, 2023.
- [27] Ilgan Abdurrahman, Aktan Osman, Sevinç Ömer, «Seyfettin Professional and Personal Characteristics of Excellent Teachers», *International Journal of Curriculum and Instruction*, vol. 14, № 1, s. 947–971, 2022.
- [28] S. Maddi, «Hardiness: An operationalization of existential courage», *Journal of Humanistic Psychology*, № 44(3), s. 279–298, 2004.
- [29] C. D. Ryff, «Psychological well being in adult life», *Current Directions in Psychological Science*, № 4, s. 99–104, 1995.

*Стаття надійшла до редакції
20 листопада 2023 року*

DOI [https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26\(55\)-62-75](https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26(55)-62-75)

УДК 159.98

Єфімова Анна Григорівна,

аспірантка кафедри психології та особистісного розвитку
Навчально-наукового інституту менеджменту та психології
ДЗВО «Університет менеджменту освіти».
Київ, Україна.

 <https://orcid.org/0000-0001-9821-7993>
annayefimova777@gmail.com

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ВИМУШЕНИХ МІГРАНТІВ

Анотація. У статті проаналізовано методологічні аспекти емпіричного дослідження соціально-психологічної адаптації вимушених мігрантів. Визначено зміст феномену соціально-психологічної адаптації, яка визначається як процес активного пристосування психіки та поведінки вимушених мігрантів до умов нового соціокультурного та соціально-психологічного простору приймаючої країни, що опосередкований особливостями цього простору, низкою психічних та психологічних особливостей та на який впливає низка зовнішніх та внутрішніх чинників. Визначено структуру соціально-психологічної адаптації, яка виявляється у взаємодії трьох компонентів: когнітивного, афективного та конативного. Узагальнено та виділено критерії адаптованості з урахуванням вибірки українців, що були вимушені мігрувати під час війни у інші країни світу. Так, критеріями розвитку афективної складової соціально-психологічної адаптації є задоволеність відносинами з іншими мігрантами, представниками міграційних служб та представниками країни міграції; емоційний комфорт, задоволеність ситуацією перебування у країні. Критеріями розвитку когнітивної складової соціально-психологічної адаптації – сформованість уявлень про нове соціокультурне середовище, сформованість позитивного образу країни та її представників, засвоєння нових соціальних норм і цінностей, самоактуалізація. Критерії розвитку конативної складової – адекватність взаємодії із представниками нового простору соціокультурних відносин в умовах співробітництва та взаємообміну, інтернальний локус контролю, ефективне вирішення проблем міграції. Проаналізовано діагностичний інструментарій дослідження соціально-психологічної адаптації вимушених мігрантів та зроблено висновок про те, що враховуючи визначений зміст, структуру та діагностичні критерії соціально-психологічної адаптації вимушених мігрантів, необхідна

розробка нових діагностичних методів та стандартизація існуючих методик українською мовою на українській вибірці, зокрема це стосується методики Роджерса-Даймонда «Соціально-психологічна адаптація».

Ключові слова: адаптація; адаптивність; соціально-психологічна адаптація; міграція; вимушена міграція; культурний шок; психологічне благополуччя; само актуалізація; психологічна допомога.

ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. Війна в Україні призвела до вимушеної міграції великої кількості українців у інші країни світу. Протягом останніх двох років проводилися статистичні дослідження, їх результати вказували на цифру понад 6,5 мільйонів вимушених мігрантів із України з лютого 2022 року.

Вимушена міграція – це особливий соціально-психологічний феномен, що досліджується науковцями із різних сторін: соціологічної, соціально-психологічної, філософської, юридичної, та інших. Адаптація вимушених мігрантів – це окремий напрямок подібних досліджень і також охоплює багато наукових галузей.

Соціально-психологічна адаптація українців, що були вимушені мігрувати із початком бойових дій на сході, а особливо із початком повномасштабної українсько-російської війни наразі привертає увагу як зарубіжних, так і вітчизняних науковців. Вже існують дослідження психологічних особливостей українців-вимушених мігрантів, особливостей проживання їх станів, пов'язаних із війною та міграцією: посттравматичних стресових розладів, депресій, горювання, у тому числі горювання мігрантів, тощо. Вказується що відрізняються не тільки стани мігрантів та вимушених мігрантів, але й процес їх соціально-психологічної адаптації в залежності від того, чи була міграція добровільною, чи вимушеною [7].

Але не зважаючи на достатньою кількість емпіричних досліджень соціально-психологічної адаптації, залишається питання методології цих емпіричних досліджень, адже існує не так багато методів діагностики станів та психологічних явищ, що пов'язані із процесом соціально-психологічної адаптації взагалі і адаптації вимушених мігрантів зокрема. Тому саме проблемі інструментарію емпіричних досліджень соціально-психологічної адаптації присвячена ця стаття.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивченням проблем адаптації займалася певна кількість зарубіжних та вітчизняних дослідників, тож адаптація у рамках психологічних теорій має на увазі різноманітність підходів і напрямків. Так, динамічним характеристикам

адаптації в цілому як процесу, так і окремих її складових, компонентів і детермінант приділяють послідовники діяльнісного підходу.

Основним результатом в дослідженнях адаптації з позицій системного підходу стало виявлення складного діалектичного взаємозв'язку між психічними процесами і психічними станами, з одного боку, ефективністю діяльності і властивостями особистості, з іншого.

Предметом дослідження стали також такі психічні стани, як стрес, функціональні стани, важкі стани, дезадаптивні, нерівноважні стани, з'явилися поняття соціальної напруженості, соціальної фрустрованості.

Метою дослідження адаптації в рамках системно-структурного підходу є розкриття індивідуальних, специфічних психологічних закономірностей людини.

Психологічні аспекти вимушеної міграції розглядалися у роботах J. Berry, A. Fathi, W. Renner, B. Juen, A. Javanbakht, A. Tabor, T. Milfont, C. Ward, F. Zandt, С. Гудвін-Гілл і П. Невалайнен. Феномену адаптації мігрантів та її психологічних засад присвячені роботи низки вітчизняних та зарубіжних науковців, таких як: М. Слюсаревський, О. Блінова, Н. Шульга, Я. Юрків, І. Леонова, J. Berry, M. Todaro, E. Cohen, та інші.

Визначенням чинників, умов та змісту процесу психологічної та соціокультурної адаптації біженців, вимушених мігрантів та переселенців у країнах прибуття було присвячено праці A Javanbakht, A. Tabor, T. Milfont, C. Ward, F. Zandt, В. Каліненко, Г. Габдрахманова, В. Гриценко, та інших.

Не зважаючи на значну кількість наукових робіт, можна констатувати, що наразі вітчизняні вчені зосереджені на практичній та прогностичній стороні питань вимушеної міграції і зовсім ігнорують інструментальну та методологічну. Аналіз наукових джерел вказує на малу кількість стандартизованих валідизованих методів емпіричного дослідження соціально-психологічної адаптації вимушених мігрантів.

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Мета статті: проаналізувати наявний діагностичний інструментарій, пов'язаний з вивченням особливостей соціально-психологічної адаптації вимушених мігрантів.

Відповідно до зазначеної мети у статті поставлено такі **завдання**:

- Проаналізувати феномен соціально-психологічної адаптації мігрантів у сучасній зарубіжній та вітчизняній психологічній літературі.
- Проаналізувати методологічні аспекти емпіричного виміру соціально-психологічної адаптації та зробити висновок про їх наукову та практичну релевантність завданням у дослідженнях вимушеної міграції.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

Феномен адаптації бере свій початок у біологічній галузі наук, але на сучасному етапі розвитку стало міждисциплінарним. В загальному плані адаптацію розуміють як особливу форму відображення системами впливу зовнішнього і внутрішнього середовища, яка полягає у тенденції до встановлення з ним динамічної рівноваги або як формування найбільш адекватних стереотипів поведінки в умовах змінюваного середовища.

Адаптація у соціально-психологічній галузі наукових досліджень є одним з ключових у наукових розвідках взаємодії людини з соціальним середовищем, вона визначає процес та результат інтеріоризації особистістю норм і цінностей певного суспільства (як у широкому сенсі, так і стосовно найближчого соціального оточення). Основні прояви психологічної адаптації – взаємодія людини з оточуючими людьми і її активна діяльність. Важливо, що як саме середовище, так і людина в ньому у процесі взаємного пристосування зазнають певних внутрішніх змін.

Тобто, характерною особливістю соціальної адаптації вважається процес активної взаємодії людини з соціальним середовищем. При цьому підкреслюється, що адаптація до специфіки «проживання» в тому чи іншому соціальному середовищі (малої та / або великої групи) та вплив останньої знаходять своє відображення в особливостях пережитих суб'єктом станів і засобах їхньої саморегуляції.

Соціально-психологічна адаптація вимушених мігрантів визначається нами як процес активного пристосування психіки та поведінки вимушених мігрантів до умов нового соціокультурного та соціально-психологічного простору приймаючої країни, що опосередкований особливостями цього простору, низкою психічних та психологічних особливостей та на який впливає низка зовнішніх та внутрішніх чинників.

Комплексні дослідження психологічних аспектів міграції почалися із теоретичних розвідок аргентинських науковців L. Grinberg та R. Grinberg та їх монографії «Міграція і вигнання», змістом якої стало ретельне описання усіх етапів та аспектів міграції з у психоаналітичній парадигмі. Зокрема автори вбачають у міграції суттєві втрати значних і цінних об'єктів, таких як будинок, друзі, робота, традиції, мова, особисті речі, звички. Вказується на те, що мігранти потрапляють у зовсім нове середовище, до якого необхідно адаптуватись. При цьому, крім внутрішнього опору змінам, ускладнювати адаптацію може також і зовнішнє середовище. Навіть якщо сильна особистість внутрішньо готова подолати внутрішньоособистісні

протиріччя (культурний шок та травми мігранта), зовнішні обставини можуть знизити процес адаптації.

Автори відзначають те, що міграція це процес що ніколи не завершується – у нових умовах людина, що мігрувала, долає безліч криз, інколи – кілька одночасно, що починаються відразу після переїзду в умовах іншого мовленнєвого, соціального, економічного, культурного та соціально-психологічного середовища. Вказані кризи можуть характеризуватися як: відчуття малоцінності, «комплекс іноземця», кризи ідентичності, «горювання мігранта», ностальгія, відчуженість, депресія, стрес, роз'єднаність тощо.

Описані феномени дуже ускладнюють процес пристосування та знаходження динамічної рівноваги особистості мігранта у нових соціокультурних умовах.

Якщо брати загалом, то існує поняття «міграційна готовність», яку М. Слюсаревський визначає яке складне інтегральним утворенням, в якому виокремлюються два основні структурні блоки:

1) загальний блок – особистісна готовність на зміну місця проживання, яка включає у себе когнітивний та емоційний компоненти, зокрема виведення на свідомий рівень конфлікту потреби самореалізації та дефіциту можливостей для неї на певному місці; усвідомлення незадоволеності економічними, соціальними, тощо умовами життя; непривабливість образу місця проживання на відміну від привабливості образу країни міграції у свідомості мігранта. Крім того даний блок вміщує мотиваційну складову, адже здійснення міграції, окрім виникнення перших думок та бажання мігрувати для запуску цього процесу потребує стійкого наміру, планування та наполегливості.

2) блок фактичної підготовки до реалізації міграційного наміру, сформованого на першому етапі, також містить когнітивний та емоційний компоненти: людина визначилась із країною міграції, має чіткі уявлення про засоби міграційних реалізації намірів (у тому числі фінансові, соціальні, як-то джерела соціальної допомоги тощо), відчуває достатньо енергії та ресурсності для активних дій, що забезпечують потенційну та фактичну міграцію [7].

Після здійснення міграції запускається процес соціально-психологічної адаптації, що має свої чинники, структуру та динаміку.

Вимушена міграція відрізняється від просто міграції (трудової, освітньої, тощо) тим, що відбувається раптово та в екстремальних умовах і причини, що її викликають також екстремальні. Тож особистість не має навіть середнього рівня психологічної, фінансової, фізичної готовності до процесу і виїжджає не знаючи навіть у яку країну попаде.

Тож наголосимо, що вимушена міграція гіперболізує усі процеси, що виникають у просто мігранта у чужій країні. Усі кризи мігранта мають велику інтенсивність, усі травми переживаються більш хворобливо, а труднощі, які потрібно подолати для успішної акультурації та адаптації потребують більш високого рівня адаптивності, стійкості та ресурсності особистості мігранта.

На відміну від добровільної міграції, метою якої є поліпшення життєвих умов, вимушена міграція – один із видів переміщень людей, при якому люди, рятуючись від загрози для життя та інших переслідувань, вимушено залишають місце свого постійного проживання та шукають притулку на інших територіях - у межах держави своєї громадянської приналежності або поза її межами.

Взаємодія між мігрантами та місцевим населенням найчастіше характеризується взаємною недовірою, нерозумінням, упередженнями. Вимушений переїзд, крім утрудненості у соціальних контактах, призводить до тяжких для здоров'я людей наслідків: розхитується психічне та фізичне здоров'я, загострюються хронічні захворювання. Психічний стан вимушених мігрантів характеризується суперечливістю та нестабільністю. У багатьох наявні симптоми посттравматичного стресу.

Значна частина вимушених мігрантів – жертви воєн, етнічних конфліктів та міжетнічних зіткнень. Дослідники вказують на те, що окрім постратматичних стресових розладів, для вимушених мігрантів особливо характерна підвищена сензитивність до етнічного контексту взаємовідносин, до питань ксенофобії загалом і, зокрема, мігрантофобії та етнофобії. Навіть для тих, хто, начебто, приїхав на свою етнічну батьківщину, характерна психологія етнічних меншин.

Вимушені мігранти – узагальнююче поняття для позначення таких категорій, як вимушені переселенці, біженці та особи, які шукають притулку.

Розглянемо більш докладно з яких компонентів складається процес соціально-психологічної адаптації вимушених мігрантів.

Із наукових розвідок структури соціально-психологічної адаптації можна виділити загальну трикомпонентну структуру. Когнітивний компонент визначає уявлення мігранта про себе як активного суб'єкта соціально-психологічної адаптації до вимушеної міграції, знання та уявлення про соціокультурний та соціально-психологічний простір країни в'їзду, знання про культурні традиції, тощо. Афективний компонент включає самооцінку, самоприйняття у нових умовах, різні емоційні ставлення до нового середовища, до себе та інших людей, як інших мігрантів, так і до представників іншої культури. Конативний компонент

визначає систему цінностей та мотивацій, стратегії копіngu та захисні механізми, цілі та самоактуалізаційні дії вимушеного мігранта.

Аналіз наукової літератури вказаної проблеми показав, що процес соціально-психологічної адаптації мігрантів реалізується у двох вимірах: соціально-психологічна адаптація до найближчого соціально-психологічного середовища, яким є інші мігранти та представники служб, що взаємодіють з ними, та соціально-психологічна адаптація до більш широкого соціально-психологічного середовища, представленого соціокультурним виміром приймаючої країни [3].

Науковці вказують і на те, що процес адаптації не має лінійного характеру і залежить від безлічі суб'єктивних та об'єктивних чинників, серед яких виділяють дві основних групи: зовнішні (особливості середовища) та внутрішні (особистісні якості, властивості, процеси) [7]. У динаміці адаптаційного соціально-психологічного середовища виділяються сенситивні та критичні періоди. Сенситивні періоди пов'язані з рівноважним станом у взаємовідносинах між адаптантом та середовищем – станом взаємної адаптованості. Критичні ж періоди, як момент реорганізації структур і властивостей будь-якого із суб'єктів цих взаємин, передбачають трансформації у соціально-психологічному середовищі, що призводить і до дезорганізації та викликає стан дезадаптованості.

Вчені виділяють фази та етапи розгортання процесу соціально-психологічної адаптації. Так, наприклад, американський психолог Н. Triandis розглянув процес соціальної адаптації біженців та вимушених мігрантів у рамках так званої кривої процесу адаптації. Згідно автора існує п'ять етапів процесу адаптації мігрантів [11]:

1. «Медовий місяць» відзначається емоційним підйомом, активністю та великими надіями на краще.

2. «Чужинець» характеризується негативним впливом чужорідного середовища на психологічний стан вимушеного мігранта, у нього виникає почуття розчарування, збентеження, дискомфорту через непорозуміння з місцевими жителями та неприйняття ними.

3. На наступному етапі вищеназвані ознаки дезадаптації можуть досягти граничного стану і через це розвивається почуття безпорадності. Деякі з вимушених мігрантів можуть на цій стадії робити спроби повернутися в країну походження.

4. На цій стадії після подолання дезадаптації у вимушених мігрантів спостерігається оптимізм, стан впевненості та мігрант починає відчувати себе більш інтегрованим в місцеве співтовариство.

5. На заключному етапі визначається висока ступень акультурації та адаптації, відносно стабільні особистісні перетворення на запит вимог нового соціального середовища [11].

Таким чином, можна зробити загальний висновок про те, що методологічний аспект вивчення змісту, особливостей та чинників соціально-психологічної адаптації вимушених мігрантів, повинен враховувати стадійність, структурність та динамічність цього процесу, його залежність від зовнішніх та внутрішніх чинників.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

У дослідженні застосовано методи аналізу та систематизації психологічних знань, висловлювань, ідей щодо методології психологічних експериментів взагалі та психологічного інструментарію дослідження процесу соціально-психологічної адаптації особистості.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESULTS OF THE RESEARCH

При плануванні емпіричного дослідження соціально-психологічної адаптації вимушених мігрантів об'єктом дослідження виступає сам процес, предметом – його результат, чинники та особливості, але необхідне визначення діагностичних критеріїв та діагностичного інструментарію, релевантного цим критеріям. Загалом визначенню для підбору діагностичних інструментів підлягають критерії змісту та результату соціально-психологічної адаптації вимушених мігрантів. Як правило, результатом процесу адаптації, дослідниками називається адаптованість (успішність, ефективність адаптації), у нашому випадку це рівень адаптованості вимушених мігрантів у країні в'їзду.

О. Блинова у своїх теоретичних розвідках проблеми адаптації мігрантів згадує дослідження Н. Хрустальнової, що визначає процес інтеграції мігрантів у новому соціокультурному середовищі через наступні аспекти: 1) професійно-мовна адаптація; 2) матеріально-побутова адаптація; 3) морально-психологічна адаптація (сенс життя, відсутність нудьги, порожнечі, наявність близького кола спілкування) [1].

С. Ворожбит зазначає, що існують критерії успішності адаптації на двох рівнях – особистісному та груповому. Показниками на груповому рівні виступають позитивна соціальна ідентичність, позитивний образ як своєї групи, так і групи місцевих жителів, міжгрупова толерантність і ін.; на особистісному – емоційний комфорт, самоповага, самоактуалізація, задоволеність професійною діяльністю, активність, готовність до співробітництва, внутрішній самоконтроль, інтернальність [2].

Узагальнюючи різні групи критеріїв, запропоновані іншими авторами, а також спираючись на розуміння покомпонентної структури СПА особистості, ми виділяємо наступні критерії адаптованості з урахуванням вибірки українців, що були вимушені мігрувати під час війни у інші країни світу.

1. *Критерії розвитку афективної складової СПА*: задоволеність відносинами з іншими мігрантами, представниками міграційних служб та представниками країни міграції; емоційний комфорт, задоволеність ситуацією перебування у країні.

2. *Критерії розвитку когнітивної складової СПА*: сформованість уявлень про нове соціокультурне середовище, сформованість позитивного образу країни та її представників, засвоєння нових соціальних норм і цінностей, самоактуалізація.

3. *Критерії розвитку конативної складової СПА*: критерії розвитку конативної складової – адекватність взаємодії із представниками нового простору соціокультурних відносин в умовах співробітництва та взаємообміну, інтернальний локус контролю, ефективне вирішення проблем міграції.

Крім того, О. Блинова [1] вказує на те, що соціальна ситуація вимушеної міграції (недобровільної, вимушеної) на відміну від добровільної, усвідомленої, може визначатися та мати усі ознаки кризової (навіть, екстремальної), оскільки створює не передбачає навіть низький рівень психологічної готовності до міграції та може нести загрозу психологічному та фізичному здоров'ю. Тож основним критерієм адаптованості на її думку є психологічне здоров'я та благополуччя мігранта.

Таким чином, нами визначені діагностичні критерії емпіричного дослідження соціально-психологічної адаптації вимушених мігрантів для вибірки українців, що мігрували через війну в інші країни світу, згідно до предмету та завдання нашого емпіричного дослідження. І залишається питання вибору релевантних діагностичних методів, що відповідають змісту та структурі соціально-психологічної адаптації вимушених мігрантів, описаних вище.

Нами проаналізовано проблему методичного інструментарію, що представлений у українських наукових розвідках щодо наявності стандартизованих методів емпіричного виміру процесу та результату соціально-психологічної адаптації особистості. Виявлено, що зокрема дослідники використовують наступні методи: методика виміру соціально-психологічної адаптації СПА Роджерса-Даймонда, опитувальник «Адаптивність», а також методи оцінки і самооцінки адаптивних індивідуально-психологічних властивостей особистості [5], [6]: Фрайбурзький

особистісний опитувальник (FPI, форма В), опитувальник Дж. Ротера «Рівень суб'єктивного контролю» тощо. Певна кількість дослідників розробляють власні методи, зокрема письмового опитування (анкетування). Тобто це анкети, що не валідизуються та не стандартизуються і чиї результати можна легко підвергнути сумніву, адже вони досить суб'єктивні та повною мірою залежать від ситуації та вибірки емпіричного виміру. Л. Гуменюк для діагностики адаптації вимушених переселенців використовувала низку методик, зокрема, опитувальник етнічної самосвідомості (ЕСС), психосемантичний аналіз стереотипів характеру Д. Пібоді, багатовимірний опитувальник «Адаптивність» (МЛО-АМ) А. Маклакова, С. Чермяніна, опитувальника структури темпераменту (ОСТ) В. Русалова та інші [3].

Зазначимо, що більшість з цих опитувальників досі не адаптовані українською мовою, не стандартизовані на українській вибірці.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

У кожному конкретному дослідженні за загального «дефіциту» стандартизованих україномовних методів дослідження соціально-психологічної адаптації особистості автори розробляють власний методичний інструментарій, використовуючи переважно опитувальний метод. Єдиною стандартизованою методикою, що можна використовувати на українській вибірці є методика «Шкала психологічного благополуччя» К. Ріф, в україномовній адаптації С. Карсканової [4], яка вимірює декілька складових психологічного благополуччя: наявність мети в житті, позитивні відносини з іншими, особистісне зростання, управління оточенням, рівень самоприйняття та автономії. Загальні високі бали за цими показниками можуть говорити про адаптованість особистості, але не прямо її вимірюють. Методика СПА Роджерса-Даймонда, що раніше використовувалася українськими дослідниками, нині потребує україномовної адаптації та стандартизації.

Перспективи подальших досліджень. Проаналізувавши наукові розвідки змісту та методології означеного феномену, ми робимо висновок про те, що на визначені нами діагностичні критерії необхідна розробка стандартизованого діагностичного інструменту, що буде релевантний завданням дослідження змісту, особливостей та чинників соціально-психологічної адаптації українців, що були вимушені мігрувати із початком війни в Україні, що є предметом нашого емпіричного дослідження. Це і складає перспективи наших подальших досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] О. Є. Блинова, «Соціально-психологічна адаптація вимушених мігрантів: підходи і проблеми вивчення феномена акультурації», *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*, вип. 3(1), с. 111–117, 2016.
- [2] С. А. Ворожбит, «Особливості стратегій соціально-психологічної адаптації студентів під впливом почуття довіри», *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки*, вип. 114, с. 30–35, 2013.
- [3] Л. Й. Гуменюк, А. О. Бреус, «Соціально-психологічна адаптація вимушених переселенців», *Науковий вісник Львівського державного університету*, № 2, с. 108–123, 2017.
- [4] С. В. Карсканова, «Опитувальник "Шкали психологічного благополуччя": процес та результат адаптації», *Практична психологія та соціальна робота*, № 1, с. 1–9, 2011.
- [5] О. М. Кокун, *Оптимізація адаптаційних можливостей людини: психофізіологічний аспект забезпечення діяльності*. Київ, Україна: Міленіум, 2004.
- [6] В. І. Розов, *Адаптивні антистресові психотехнології*. Київ, Україна: Кондор, 2009.
- [7] М. М. Слюсаревський, О. Є. Блинова, *Психологія міграції*. Кіровоград, Україна: ТОВ «Імекс ЛТД», 2013.
- [8] J. W. Berry, «Immigration, acculturation and adaptation», *Applied psychology: An international review*, vol. 46(1), p. 5–34, 1997.
- [9] Arash Javanbakht, «Addressing war trauma in Ukrainian refugees before it is too late», *European Journal of Psychotraumatology*, vol. 13, 2022. [Online].
Available: [https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/20008066.2022.2104009#:~:text=However%2C%20average%20estimates%20suggest%20about.\(2022\)](https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/20008066.2022.2104009#:~:text=However%2C%20average%20estimates%20suggest%20about.(2022)) Application date: November 10, 2023.
- [10] O. Martsyniak-Dorosh, The Heavy Psychological Toll of the War in Ukraine – Mental health support is the need of the hour, 2022. [Online].
Available: <https://www.medpagetoday.com/opinion/second-opinions/101119> Application date: November 10, 2023.
- [11] H. C. Triandis, «Culture and Conflict», *International Journal of Psychology*, № 35(2), p. 148, 2000.

METHODOLOGICAL ASPECTS OF THE RESEARCH OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF FORCED MIGRANTS

Anna Yefimova,

graduate student of the University of Educational Management
graduate student Department of Psychology
and Personal Development Educational and Scientific
Institute of Management and Psychology
SIHE «University of Educational Management».
Kyiv, Ukraine.

 <https://orcid.org/0000-0001-9821-7993>
annayefimova777@gmail.com

Abstract. The article analyzes the methodological aspects of the empirical study of social and psychological adaptation of forced migrants. The content of the phenomenon of socio-psychological adaptation is determined, which is defined as the process of active adaptation of the psyche and behavior of forced migrants to the conditions of the new socio-cultural and socio-psychological space of the host country, which is mediated by the features of this space, a number of mental and psychological features and which is influenced by a number of external and internal factors. The structure of socio-psychological adaptation is determined, which is manifested in the interaction of three components: cognitive, affective and conative. The criteria of adaptability are summarized and highlighted, taking into account a sample of Ukrainians who were forced to migrate during the war to other countries of the world. Thus, the criteria for the development of the affective component of socio-psychological adaptation are satisfaction with relations with other migrants, representatives of migration services and representatives of the country of migration; emotional comfort, satisfaction with the situation in the country. The criteria for the development of the cognitive component of socio-psychological adaptation are the formation of ideas about the new socio-cultural environment, the formation of a positive image of the country and its representatives, assimilation of new social norms and values, self-actualization. The criteria for the development of the conative component are the adequacy of interaction by representatives of the new socio-cultural environment, readiness for cooperation, internality, finding ways to solve problems that arise during migration. The diagnostic toolkit for the study of social and psychological adaptation of forced migrants was analyzed and it was concluded that, taking into account the defined content, structure and diagnostic criteria of social and psychological

adaptation of forced migrants, it is necessary to develop new diagnostic methods and standardize existing methods in the Ukrainian language for the Ukrainian sample, in particular, this concerns methods of Rogers-Diamond "Social-psychological adaptation".

Key words: adaptation; adaptability; socio-psychological adaptation; migration; forced migration; culture shock; psychological well-being; self-actualization; psychological assistance.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] O. Ye. Blynova, «Sotsialno-psykholohichna adaptatsiia vymushenykh mihrantiv: pidkhody i problemy vyvchennia fenomena akulturatsii», Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu. Seriia: Psykholohichni nauky, vyp. 3(1), s. 111–117, 2016.
- [2] S. A. Vorozhbyt, «Osoblyvosti stratehii sotsialno-psykholohichnoi adaptatsii studentiv pid vplyvom pochuttia doviry», Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu. Seriia: Psykholohichni nauky, vyp. 114, s. 30–35, 2013.
- [3] L. Y. Humeniuk, A. O. Breus, «Sotsialno-psykholohichna adaptatsiia vymushenykh pereselentsiv», Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnogo universytetu, № 2, s. 108–123, 2017.
- [4] S. V. Karskanova, «Opytuvalnyk "Shkaly psykholohichnoho blahopoluchchia": protses ta rezultat adaptatsii», Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota, № 1, s. 1–9, 2011.
- [5] O. M. Kokun, Optyimizatsiia adaptatsiinykh mozhlyvostei liudyny: psykhofiziolohichni aspekt zabezpechennia diialnosti. Kyiv, Ukraina: Milenium, 2004.
- [6] V. I. Rozov, Adaptyvni antystresovi psykhotekhnolohii. Kyiv, Ukraina: Kondor, 2009.
- [7] M. M. Sliusarevskyi, O. Ye. Blinova, Psykholohiia mihratsii. Kirovohrad, Ukraina: TOV «Imeks LTD», 2013.
- [8] J. W. Berry, «Immigration, acculturation and adaptation», Applied psychology: An international review, vol. 46(1), p. 5–34, 1997.
- [9] Arash Javanbakht, «Addressing war trauma in Ukrainian refugees before it is too late», European Journal of Psychotraumatology, vol. 13, 2022. [Online].
Available: [https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/20008066.2022.2104009#:~:text=However%2C%20average%20estimates%20suggest%20about,\(2022\)](https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/20008066.2022.2104009#:~:text=However%2C%20average%20estimates%20suggest%20about,(2022)) Application date: November 10, 2023.

- [10] O. Martsyniak-Dorosh, The Heavy Psychological Toll of the War in Ukraine – Mental health support is the need of the hour, 2022. [Online]. Available: <https://www.medpagetoday.com/opinion/second-opinions/101119> Application date: November 10, 2023.
- [11] H. C. Triandis, «Culture and Conflict», International Journal of Psychology, № 35(2), p. 148, 2000.

*Стаття надійшла до редакції
27 жовтня 2023 року*

DOI [https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26\(55\)-76-90](https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26(55)-76-90)

УДК 37.064.1 : 37.014.3

Ловка Ольга Володимирівна,

кандидат психологічних наук,

доцент кафедри педагогіки та психології

Київського національного економічного університету імені В. Гетьмана;

старший науковий співробітник

лабораторії психології спілкування

Інституту соціальної та політичної психології НАПН України.

Київ, Україна.

 <https://orcid.org/0000-0002-6198-5144>

lovka@kneu.edu.ua

МОДЕЛЬ РЕГУЛЯЦІЇ КОМУНІКАЦІЇ МІЖ СІМ'ЄЮ ТА ШКОЛОЮ У КОНТЕКСТІ ОСВІТНЬОЇ РЕФОРМИ

Анотація. Статтю присвячено актуальній темі – створенню нової, діалогічної моделі комунікації між сім'єю і школою, яка базується на суб'єктності обох підсистем – як школи так і сім'ї. Увазі пропонується авторська модель соціально-психологічної регуляції комунікації між сім'єю і школою, що містить структурні елементи та провідні чинники, які визначають якість, результат комунікації. Основні структурні компоненти моделі складають: суб'єкти комунікації (сім'я і школа); повідомлення, що передається від школи до сім'ї; площини (напрями) комунікації; канали комунікації для обміну інформацією; наявність та особливості зворотного зв'язку; результати комунікації. Також модель включає внутрішні психологічні детермінанти комунікації, які, на наш погляд, є визначальними для якості та кінцевого результату комунікації. До них віднесено такі. З боку школи – це способи регуляції професійної комунікації у системі «сім'я-школа». Складовими таких способів на основі експертних оцінок визначено письмовий договір між батьками і освітнім закладом стосовно зобов'язань обох сторін; угода між батьками і школою про надання освітнім закладом необхідної інформації; правила комунікації усіх учасників освітнього процесу в школі; встановлення та дотримання правил поведінки, ділового етикету, норм і протоколів взаємодії. З боку сім'ї важливими детермінантами є призми сприймання інформації, які фільтрують інформацію відповідно до особливостей сімейних традицій, цінностей та освітніх настановлень батьків, родичів. До напрямів (площин) комунікації було віднесено такі: освітні потреби; добробут дитини; особистісний

розвиток; соціальні навички; громадянський розвиток; безпека; забезпечення перебування у школі. Модель розроблена з метою подальшого емпіричного дослідження соціально-психологічних особливостей та умов регуляції комунікації між сім'єю та школою.

Ключові слова: освітня реформа; сім'я; школа; комунікативна модель; психологічні механізми регуляції комунікації; засоби регуляції професійної комунікації.

ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. В умовах реформування середньої школи вбачається важливим вивчення процесу комунікації між школою та сім'єю, його оптимізація та підвищення ефективності. Одним із завдань реформи школи, що триває, є повне і остаточне подолання авторитарної, суб'єкт-об'єктної освітньої парадигми, яка в комунікативному аспекті є монологічною, не орієнтованою на врахування позиції іншої сторони. Концепція освітньої реформи «Нова українська школа» (далі НУШ) передбачає перехід до діалогічної, суб'єкт-суб'єктної парадигми, що орієнтована на партнерську взаємодію усіх учасників комунікації (вчителів, дітей, батьків та громади) заради спільної мети – добробуту дитини, сім'ї, громади і суспільства в цілому. Дане завдання може бути реалізоване за допомогою зміни моделі комунікації між школою і сім'єю, що і постає предметом цієї статті.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У дисертації вітчизняної дослідниці Л. Гуцуляк [3], представлено багаторічний досвід американських педагогів (Е. Літвак і Х. Мейер; М. Вебер, Т. Парсонс) щодо впровадження сімейно-шкільної співпраці. На важливість зв'язку теоретичних і практичних аспектів співпраці батьків і школи також наголошує американська професорка соціології Д. Епштейн [16]. Наразі, концепція освітньої реформи «Нова Українська Школа», теж орієнтована на розбудову взаємодії між учасниками освітнього процесу на принципах педагогіки партнерства [9]. У статті О. Молчанюк робиться акцент на виховних аспектах взаємодії сім'ї і школи [8].

Ураховуючи більш широке соціальне оточення школярів, в яке входить і сім'я, дослідники Е. Літвак і Х. Мейер підкреслюють необхідність включення сім'ї до більш широкої соціальної системи «громада» і, відповідно, зосереджують увагу на розвиток взаємодії між школою та громадою, а не школою і сім'єю [3, с. 108], [18, с. 76]. Автори виділяють три підходи щодо розбудови сімейно-шкільної взаємодії, що різняться дистанцією між цими двома системами [3, с. 108]. Згідно першого підходу –

«закриті двері», школа має самотійно вирішувати свою основну освітню задачу, а присутність батьків розглядається чинником, що заважає вчителям виконувати свої обов'язки. Тож, згідно цього підходу, дистанцію між школою і сім'єю та громадою необхідно зробити якомога більшою. Другий підхід, «відкриті двері» – є протилежним першому. Відповідно до нього, основні освітні процеси відбуваються поза школою, а необхідна для шкільного навчання мотивація закладена у звичайному житті дитини. Тому контакти між школою, сім'єю і громадою необхідно зробити якомога тіснішими [3, с. 108], [18, с. 166]. Третій підхід – «рівноваги» (Е. Літвак) пропонує застосовувати попередні два підходи збалансовано, залежно від обставин і встановити оптимальну дистанцію, яка передбачає досить тісну взаємодію з громадою (сім'єю), але, водночас, не дозволяє надмірно втручатися батькам у професійну педагогічну діяльність вчителів [3, с. 108], [18, с. 166]. Наразі концепція освітньої реформи НУШ ставить питання не про дистанцію між учасниками освітнього процесу а про партнерську взаємодію, що базується на спільній меті (здобуття освіти) і узгодженій взаємодії. На нашу думку, важливо визначили психологічні механізми та практичні шляхи налагодження партнерської комунікації між сім'єю і школою як представників громади. Хоча у вітчизняній науці концепція «педагогіки партнерства» є достатньо розкритою [5], однак комунікативний процес її урегулювання так і не отримав належного представлення в науці і практиці освітньої реформи.

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Метою статті є розроблення комунікативної моделі взаємодії між школою і сім'єю, яка базується на авторському баченні включення в комунікацію між даними підсистемами певних регулятивних компонентів як важливої умови покращення такої взаємодії.

Завданнями дослідження було: 1) визначення структурних і змістовних складових моделі комунікації у системі «сім'я-школа»; 2) обґрунтування психологічного механізму регуляції комунікації між школою і сім'єю.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

Наше дослідження ґрунтується на теоретичних здобутках з питань комунікації, де особливо значущими для нас були моделі комунікації В. Шапара [14], Г. Лассуелла [17], Вестлі і МакЛіна [19], факторна модель Д. Берло [15], що досить ґрунтовно представлені в детальному

теоретичному огляді О. Максимович [7]. Також важливим підґрунтям виступає теорія систем, що надає можливість цілісного охоплення явища в контексті більш широких систем, зокрема, освітньої та громадської, що є визначальними у діяльності школи. Оскільки наше дослідження використовує знання суміжних сфер (соціології, теорії комунікації), то ми опиралися на трансдисциплінарний підхід [1], який слугує створенню спільного поля наукового пошуку.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

У статті використано теоретичні методи: аналіз, порівняння, узагальнення, моделювання. Також для уточнення основних складових моделі комунікації було проведено фокус-групу, учасниками якої стали батьки (12 осіб) і вчителі (10 осіб) учнів 5–6 класів; метод експертного оцінювання щодо взаємозв'язку в системі «сім'я-школа», де експертами були українські батьки, діти яких наразі навчаються за кордоном (Польща, Дубаї, Швейцарія, Велика Британія, Німеччина).

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESULTS OF THE RESEARCH

Розглянемо основні поняття. Комунікація у психологічному словнику В. Войтка визначається як «фундаментальна ознака людської культури, що полягає в інтенсивному взаємодіюванні людей на основі обміну різного роду інформацією» [11, с. 78]. На противагу В. Войтку, в «Сучасному тлумачному психологічному словнику» Віктора Шапара термін «комунікація» (від лат. *communicatio* – спілкування) трактується як явище, притаманне не тільки людям, як поняття, подібне до спілкування, проте більш широке: як «зв'язок, у ході якого відбувається обмін інформацією між системами в живій і неживій природі» [14, с. 207]. Часто поняття комунікація вживається паралельно із поняттям «спілкування». Проте, нам більше імпонує погляд Н. Бутенко, яка наголошує, що комунікація – лише складова спілкування і не відображає усієї його повноти і багатогранності [2, с. 7].

Розрізняють безпосереднє (пряме) й опосередковане (непряме) спілкування. Безпосереднє – це природне спілкування, коли суб'єкти взаємодії знаходяться поряд і спілкуються за допомогою мовлення й немовленневих засобів [13, с. 10]. Ми погоджуємося з авторами, що цей вид спілкування є найбільш повноцінним, тому що в його процесі індивіди отримують максимальну інформацію один про одного. Опосередковане (непряме) спілкування здійснюється в ситуаціях, коли індивіди віддалені один від одного часом чи відстанню, а контакт здійснюється завдяки включенню у процес додаткового посередника, спеціальних засобів і

знарядь для організації спілкування та обміну інформацією (знакових систем, носіїв інформації різної природи, письмових засобів, технічних пристроїв тощо). Для цього спілкування характерним є неповний психологічний контакт, коли зворотній зв'язок ускладнено [13, с. 10]. А, отже, і комунікацію можна розділити на безпосередню і опосередковану. Сьогодні опосередкована комунікація почала переважати у діловому та міжособистісному спілкуванні. За визначенням фахівців в галузі ділової комунікації, її ефективність залежить не тільки від її якості, своєчасності, повноти, а й від того, наскільки цей зв'язок є всебічним [2]. Комунікація складається з окремих актів, а її метою є досягнення соціальної спільності при збереженні індивідуальності кожного учасника [14, с. 207].

Коли ми говоримо про комунікацію між сім'єю і школою, ми маємо на увазі двосторонній процес. Зі сторони школи – ділову, професійно орієнтовану комунікацію, що здійснюється через взаємодію у сфері офіційних відносин та її головною метою є реалізація поставлених цілей, досягнення запланованих результатів. З боку батьків вона є діловою і особистісно орієнтованою на отримання освітніх послуг.

Для розроблення авторської моделі комунікації між двома системами – школою та сім'єю, ми звернулися до більш широких моделей комунікації, що представлені у статті О. Максимович [7]. Важливою для нашого дослідження моделлю є класична комунікативна модель, запропонована Г. Лассуеллом (1948), яка окрім структурних складових розглядає також і рівні аналізу комунікації [17]. Для нас важливими є виділені Г. Лассуеллом п'ять ключових елементів структури комунікації, а саме: передавач інформації, або суб'єкт; отримувач інформації; предмет, або зміст комунікації; спосіб передачі інформації, що відображається у засобах та каналах комунікації та ефекти комунікації (результативність, успішність) [7], [17]. Водночас, В. Шапар до структурних компонентів комунікативного акту відносить подібний перелік, а саме: 1) адресант – суб'єкт комунікації; 2) адресат – той, кому спрямоване повідомлення; 3) повідомлення – переданий зміст; 4) код – засіб передачі повідомлення; 5) канал зв'язку; 6) результат – те, що досягнуте у підсумку комунікації [14, с. 207.] Також вартують уваги визначені Г. Лассуеллом рівні аналізу комунікації, зокрема, суб'єкт комунікації управляє її процесами; предмет комунікації передбачає аналіз змісту повідомлень а також частотний аналіз їхньої інтенсивності тощо [7].

Наступна модель, що є важливою для нашого бачення системи взаємодії сім'ї та школи – це модель Вестлі-МакЛіна (The Westley and MacLean's model, 1957), містить, окрім вище зазначених компонентів, ще один важливий компонент – зворотній зв'язок, та пояснює механізми комунікації на мікро-, мезо- та макрорівні системних зв'язків [7], [19].

Мікро-рівень – це пояснення комунікативної поведінки індивіда, мезо-рівень – міжіндивідна комунікація, макро-рівень – характеристика масової комунікації. Таким чином, автори до елементів своєї моделі комунікації віднесли такі: 1) суб'єкт комунікації, або джерело повідомлення; 2) подія, чи інформація; 3) об'єкт комунікації, аудиторія (так само може бути як особистість, так і соціальна система; 4) канали комунікації; 5) зворотній зв'язок [7]. У контексті вивчення комунікативного процесу між сім'єю і школою для нас є важливим те, що суб'єктами комунікації можуть бути як індивіди, так і група, а процеси комунікації здійснюються за певними інформаційними каналами. Відповідно до професійних навичок чи досвіду респондентів відбувається кодування та розкодування інформації, що може надавати повідомленню нового значення. На думку дослідників Вестлі і МакЛіна, уточнити суть повідомлення може зворотний зв'язок, як спосіб отримання суб'єктом інформації про вплив повідомлень на об'єкт [19, с. 38], [7, с. 71].

Ще одна модель є цікавою для нас – факторна модель Д. Берло («Стенфордська модель комунікацій»), створена у 1960 р. Аббревіатура моделі складається з початкових літер чотирьох елементів моделі англійською мовою SMCR): Sender (відправник) – Message (повідомлення) – Channel (канал) – Receiver (отримувач) [15], [7, с. 73]. Для нас ця модель є цікавою тим, що в ній виділено чинники, що впливають на кожний окремий компонент спілкування, визначаючи його ефективність. Зокрема, виділено такі важливі детермінанти комунікації, що характеризують однаково як відправника, так і отримувача повідомлення: *їхні комунікативні навички, установки (ставлення, відношення), знання, соціальна система та культура*. До факторів повідомлення автор включив такі компоненти, як контент (зміст), елементи повідомлення, звернення (процедура, ставлення, трактування), його структуру та код [7, с. 73].

Ними стали: 1) заклад загальної середньої освіти, що презентує соціальний інститут освіти; 2) батьки дітей як законні представники їхніх прав та інтересів, що разом створюють сім'ю і презентують соціальний інститут сім'ї. Таким чином, до основних компонентів нашої моделі ми включили класичні компоненти, запропоновані першими розробниками комунікативних моделей: суб'єкти комунікації, *відправник* інформації (школа, вчителі) та її *отримувач* (сім'я, батьки, опікуни тощо). Ми вважаємо, що сім'я, як отримувач інформації від школи також може бути суб'єктом цього процесу – у якості стейкхолдера, замовника освітніх послуг, який у процесі взаємодії зі школою, може активно впливати на процес підвищення якості освіти у вигляді надання зворотного зв'язку, оцінки освітніх послуг. Аналіз матеріалів проведених фокус-груп дав

можливість визначити основні напрями і канали комунікації між школою і сім'єю. Виділено 7 напрямів (*площин*) комунікації: 1) освітні потреби; 2) добробут дитини; 3) розвиток їхніх особистісних та творчих якостей; 4) здобуття соціальних навичок школярів; 5) громадянський розвиток; 6) безпека учнів; 7) забезпечення перебування у школі (побутове, матеріально-технічне тощо). Дозвілля було віднесене до групи розвитку особистісних та творчих якостей школярів. Наразі, до засобів, каналів комунікації між школою і сім'єю належать: 1) особисті зустрічі вчителів з батьками (заплановані або ситуативні); 2) офіційний сайт навчального закладу; 3) групи, створені у Facebook, Telegram, Viber-групи; 4) розсилки електронною поштою; 5) телефонні розмови; 6) телефонні повідомлення (sms); 7) електронний щоденник (звичайний щоденник учня); 8) батьківські збори; 9) дошки оголошень у приміщенні школи тощо. На основі експертного оцінювання батьків, діти яких навчаються у школах за кордоном, було визначено більш ефективні форми регуляції комунікації: письмовий договір між батьками і закладом освіти стосовно зобов'язань обох сторін; угода між батьками і школою про надання закладом освіти необхідної інформації; правила комунікації усіх учасників освітнього процесу в школі; встановлення та дотримання правил поведінки, ділового етикету, норм і протоколів взаємодії. Питання доречності формалізації процесу взаємодії між школою та сім'єю вже піднімалося серед психологів, зокрема Г. Бевз, що розкривається через поняття психологічного контракту [12, с. 40–43].

На основі вище зазначених розвідок нами запропонована *регулятивна модель комунікації сім'ї і школи* (див. рис.), що містить основні напрями і канали комунікації та її основні психологічні механізми – чинники (способи регуляції професійної комунікації з боку школи та призми сприймання батьків – з боку сім'ї) між сім'єю і школою.

Ми визначили важливим (змістовним) компонентом моделі – *площини, або напрями комунікації* школи і сім'ї: 1) освітні потреби; 2) добробут дитини; 3) розвиток їхніх особистісних та творчих якостей; 4) здобуття соціальних навичок школярів; 5) громадянський розвиток; 6) безпека учнів; 7) забезпечення перебування у школі (побутове, матеріально-технічне тощо).

Ще одним важливим компонентом комунікації нашої моделі є засоби комунікації, тобто *канали комунікації* (яким чином передається інформація), до яких сьогодні належать: 1) особисті зустрічі вчителів з батьками (заплановані або ситуативні); 2) офіційний сайт навчального закладу; 3) групи, створені у Facebook, Telegram, Viber-групи; 4) розсилки електронною поштою; 5) телефонні розмови; 6) телефонні повідомлення

(sms); 7) електронний щоденник (звичайний щоденник учня); 8) батьківські збори; 9) дошки оголошень у приміщенні школи тощо. Комунікація з вчителями з різних предметів відбувається здебільшого через класного керівника і меншою мірою – вищеназваними каналами.

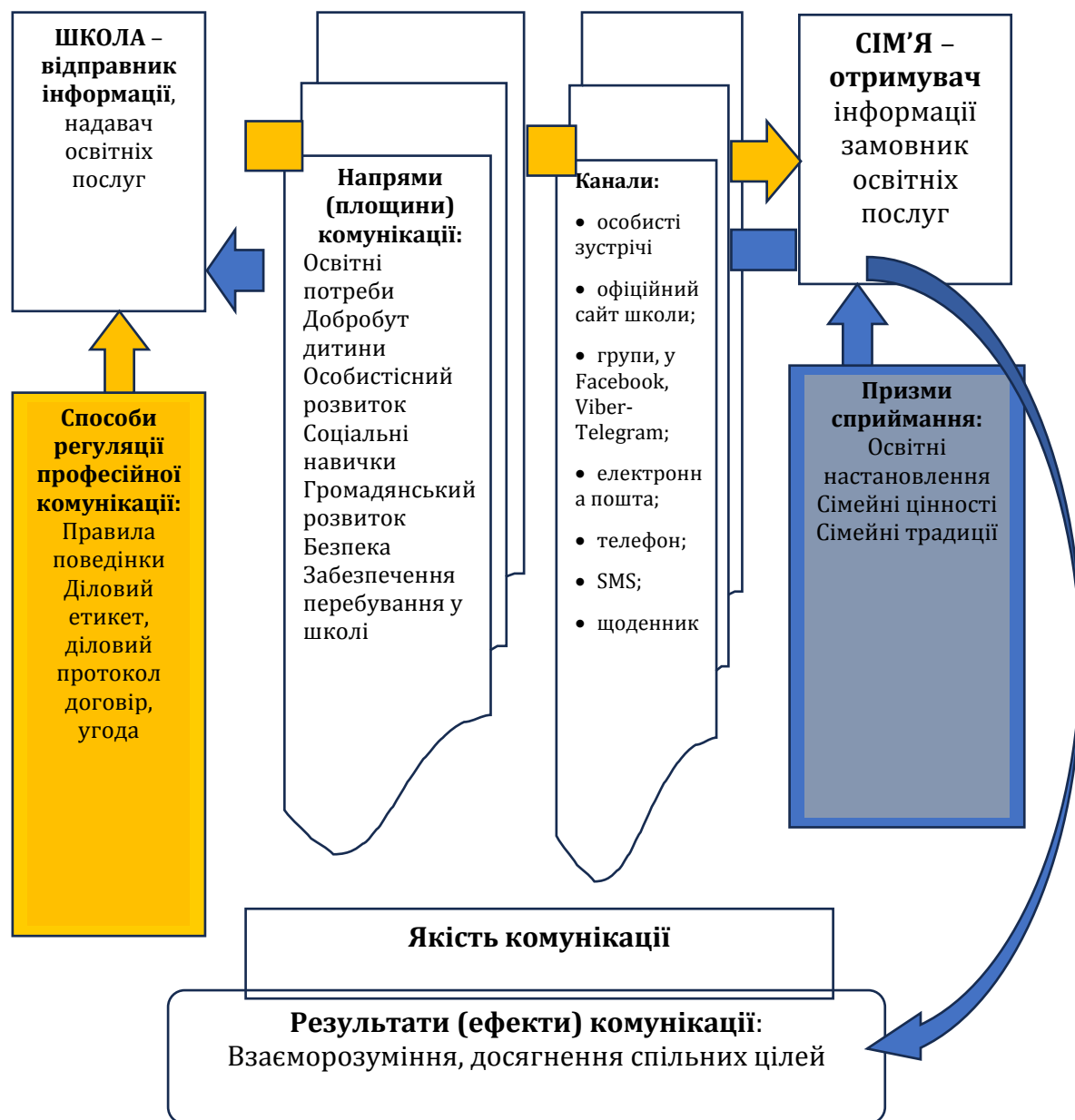

Рис. Модель регуляції комунікації між сім'єю та школою

З нашого погляду, також необхідно включити у дану структуру внутрішні, психологічні чинники, що є психологічним механізмом регуляції професійної комунікації і можуть найбільшою мірою впливати на процес комунікації. З боку школи, або вчителів, як відправників

інформації, таким чинником є *засоби регуляції професійної комунікації* – встановлення у процесі комунікації правил поведінки, ділового етикету, ділового протоколу, укладення угоди (договору) з сім'єю. На наш погляд, цей чинник є найважливішим з точки зору впливу на якість та ефективність комунікації. Так як ми розглядаємо модель професійної комунікації у сфері ділових стосунків між сім'єю та школою, то *засобами регуляції професійної комунікації ми визначили такі*: 1) правила поведінки; 2) діловий етикет; 3) діловий протокол; 4) договір (усний або письмовий) або угода між батьками і школою. Він є абсолютно новим компонентом для культури вітчизняної шкільної комунікації, тому необхідно на ньому зупинитися детальніше.

Може виникнути питання: навіщо регулювати комунікацію між вчителями та батьками договором або протоколом? Аргументуємо це тим, що у сучасній корпоративній культурі існують свої норми і правила етикету, офіційні та неофіційні протоколи, які регулюють ділову комунікацію співробітників, а міжнародна комунікація просто неможлива без протоколу. Дотримання норм протоколу і етикету – основа культури міжнародного спілкування [6], [10]. У дипломатичній практиці, слово «протокол» означає окрім оформлення документів, всі питання етикету і церемоніалу як складових частин дипломатичного протоколу. Як відзначає Ю. Палеха, етикет – це встановлений порядок дій, сукупність правил чесності і норм, які регламентують зовнішню культуру людських відносин, правила ввічливості, створені для дружної, мирної обстановки взаємоповаги. Основними етичними принципами ділового протоколу є ввічливість, тактовність, взаємоповага, гідність, порядність [10, с. 12]. Ми абсолютно згодні з Ю. Палехою, який підкреслює, що морально-етична культура лікаря, учителя, юриста, народного депутата має стати частиною їхньої професійної культури [10]. Якщо ми говоримо про освіту, то чому б також не дотримуватися наперед визначених протоколів, які дадуть можливість запровадити поважливе і ввічливе спілкування як норму комунікації та успішну комунікацію сім'ї і школи? Адже, до встановлення радянської системи освіти етикету і правилам поведінки вчили саме у закладах освіти.

Договір – це документ, що засвідчує певну домовленість між партнерами (зокрема, школою та батьками) про засади взаємодії та спілкування, дотримання кожною стороною певних правил та прийняття на себе відповідальності за їх дотримання. У даному випадку це стосується взаємодії для добробуту дітей, створення для них комфортних та сприятливих умов з отримання освіти. Цій самій меті сприятиме і протокол – як певний перелік визначених правил комунікації, який дасть можливість спілкуватися на основі поваги, гідності і високої самооцінки.

З боку сім'ї також існують важливі чинники, що впливають на ефективність комунікації – призми сприймання батьками інформації, які можна поділити на 3 групи: освітні настановлення, сімейні цінності і традиції. Відповідно, 2 групи вище зазначених чинників визначають якість комунікації та ще одну важливу складову нашої моделі – результати комунікації, які передбачають досягнення взаєморозуміння, спільних цілей.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

Підсумовуючи вище сказане, узагальнимо результати нашого дослідження. Запропонована авторська модель комунікації між сім'єю і школою містить структурні елементи та провідні чинники, що визначають якість, як результат цієї комунікації. Основні структурні компоненти моделі складають: суб'єкти комунікації (відправник – школа, отримувач – сім'я); повідомлення, що передається від школи до сім'ї; площини (напрями) комунікації; канали комунікації для обміну інформацією; наявність та особливості зворотного зв'язку; результати комунікації. Модель включає внутрішні психологічні детермінанти комунікації, які, на наш погляд, є визначальними для якості та кінцевого результату комунікації, до яких віднесено такі. З боку школи – це засоби регуляції професійної комунікації у системі «сім'я-школа». Складовими таких засобів на основі експертних оцінок визначено письмовий договір між батьками і освітнім закладом стосовно зобов'язань обох сторін; угода між батьками і школою про надання освітнім закладом необхідної інформації; правила комунікації усіх учасників освітнього процесу в школі; встановлення та дотримання правил поведінки, ділового етикету, норм і протоколів взаємодії. З боку сім'ї важливими детермінантами, з нашого погляду, є призми сприймання інформації, які фільтрують інформацію відповідно до особливостей сімейних традицій, цінностей та освітніх настановлень батьків, родичів.

Перспективи подальших досліджень. У подальшому планується на основі даної моделі визначити рамочні соціально-психологічні параметри з питань регуляції комунікації у системі «сім'я-школа» та експериментально дослідити соціально-психологічні особливості регуляції комунікації між школою і сім'єю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] Г. М. Бевз, «Трансдисциплінарний підхід у психологічних дослідженнях реформи освіти як складного явища», *Вісник післядипломної освіти. Серія «Соціальні та поведінкові науки»*,

- вип. 22(51), с. 28–46, 2022. [https://doi.org/10.32405/2522-9931-2022-22\(51\)-28-46](https://doi.org/10.32405/2522-9931-2022-22(51)-28-46)
- [2] Н. Ю. Бутенко, *Комунікативна майстерність викладача*. Київ, Україна : КНЕУ, 2005.
- [3] Л. І. Гуцуляк, «Взаємодія педагогів, батьків і громади в соціально-освітньому середовищі початкової школи у Сполучених Штатах Америки»: дис. ... канд. пед. наук (д-ра філософії). Переяслав-Хмельницький, 2018. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://nauka.udpu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/03/Dysertatsiya-Hutsulyak-na-sajt.pdf> Дата звернення: Листоп. 06, 2023.
- [4] Верховна Рада України. (2020, Січ. 16). *Закон № 463-IX «Про повну загальну середню освіту»*. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>
- [5] В. А. Ковальчук, *Педагогіка партнерства у професійній діяльності вчителя*. Житомир, Україна : Вид-во ЖДУ, 2023.
- [6] О. Й. Лесько, М. Д. Прищак, О. Б. Залюбівська, Г. Г. Рузакова, *Етика ділових відносин*. Вінниця, Україна: ВНТУ, 2011. [Електронний ресурс]. Доступно: https://shron1.chtyvo.org.ua/Lesko_Oleksandr/Etyka_dilovykh_vidnosyn.pdf Дата звернення: Листоп. 06, 2023.
- [7] О. В. Максимович, «Соціологічні та психологічні моделі комунікації: можливості та обмеження застосування в дослідженнях міжкультурної взаємодії в умовах прикордоння», *Український соціум*, № 1(72), с. 62–82, 2020. [Електронний ресурс]. Доступно: https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2020/04/62_82_No172_2020_ukr.pdf Дата звернення: Листоп. 06, 2023.
- [8] О. В. Молчанюк, «Взаємодія сім'ї та школи як важлива умова ефективності виховного процесу», *Вісник післядипломної освіти. Серія «Педагогічні науки»*, вип. 15(44), с. 193–205, 2021. [https://doi.org/10.32405/2218-7650-2021-15\(44\)-193-205](https://doi.org/10.32405/2218-7650-2021-15(44)-193-205)
- [9] *Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи* / Л. М. Гриневич та ін., М. Грищенко, Ред. Київ, Україна: МОН України, 2016. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/нова-українська-школа-compressed.pdf> Дата звернення: Жовт. 29, 2023.
- [10] Ю. І. Палеха, *Етика ділових відносин*. Київ, Україна : Кондор, 2008.
- [11] *Психологічний словник*; В. І. Войтка, Ред. Київ, Україна : Вища школа, 1982.

- [12] *Психологічні ресурси взаємодії школи, сім'ї, громади*; Г. М. Бевз, М. С. Каніболоцької, Ред. Кропивницький, Україна : Імекс-ЛТД, 2022. [Електронний ресурс].
Доступно: <https://ispp.org.ua/2022/08/31/praktichnij-posibnik-psixologichni-resursi-vzayemodiii-shkoli-simii-gromadi-g-m-bevz-m-s-kanibolocka/> Дата звернення: Жовт. 29, 2023.
- [13] *Психологія спілкування* / Л. О. Савенкова, В. В. Сгадова, Л. Л. Борисенко та ін.; Л. О. Савенкової, Ред. Київ, Україна : КНЕУ, 2015.
- [14] В. Б. Шапар, *Сучасний тлумачний психологічний словник*. Харків, Украна : Прапор, 2007.
- [15] Berlo's SMCR Model of Communication. *Businessstopia*, 2018. [Online]. Available: <https://www.businessstopia.net/communication/berlo-model-communication> Application date: October 29, 2023.
- [16] Jovce L. Epstein, «Parent Involvement: A Survey of Teacher Practices», *The Elementary School Journal*, № 83(2), November, 1982. [Online]. Available: https://www.researchgate.net/publication/249134215_Parent_Involvement_A_Survey_of_Teacher_Practices Application date: October 29, 2023.
- [17] H. D. Lasswell, *The Structure and Function of Communication in Society*. 2018. [Online]. Available: <http://marketing-course.ru/wp-content/uploads/2018/11/Lasswell.pdf> Application date: October 29, 2023.
- [18] E. Litwak, H. Meyer, *School, family and neighborhood; theory and practice of school*. New York, London, 1974.
- [19] H. Westley Bruce, J. R. MacLEAN Malcolm, «A Conceptual Model for Communications Research», *Journalism & Mass Communication Quarterly*, vol. 34, is. 1, 1957. <https://doi.org/10.1177/107769905703400103>

MODEL OF COMMUNICATION REGULATION BETWEEN FAMILY AND SCHOOL IN THE CONTEXT OF EDUCATIONAL REFORM

Olga Lovka,

candidate of psychological sciences,
associate professor of the department of pedagogy and psychology
V. Hetman Kyiv National University of Economics;
senior researcher of the laboratory of communication psychology
Institute of Social and Political Psychology
of the National Academy of Sciences of Ukraine.
Kyiv, Ukraine.

 <https://orcid.org/0000-0002-6198-5144>
lovka@kneu.edu.ua

Abstract. The article is devoted to a topical topic – the creation of a new, dialogic model of communication between the family and the school, which is based on the subjectivity of both subsystems – both the school and the family. The author's model of socio-psychological regulation of communication between family and school, which contains structural elements and leading factors that determine the quality and result of communication, is offered to your attention. The main structural components of the model are: subjects of communication (family and school); message from school to family; planes (directions) of communication; communication channels for information exchange; availability and features of feedback; communication results. Also, the model includes internal psychological determinants of communication, which, in our opinion, are decisive for the quality and final result of communication. They include the following. On the part of the school, these are ways of regulating professional communication in the "family-school" system. The components of such methods, based on expert evaluations, are determined by a written contract between parents and an educational institution regarding the obligations of both parties; an agreement between parents and the school on the provision of the necessary information by the educational institution; communication rules of all participants of the educational process at school; establishment and observance of rules of conduct, business etiquette, norms and protocols of interaction. On the part of the family, important determinants are the prisms of information perception, which filter information in accordance with the characteristics of family traditions, values and educational guidelines of parents and relatives. The directions (areas) of communication included the following: educational needs; well-being of the child; personal development; social skills; civic development; security; ensuring stay at school. The model was developed with the aim of further empirical research of socio-psychological features and conditions of regulation of communication between family and school.

Keywords: educational reform; family; school; communicative model; psychological mechanisms of communication regulation; means of regulation of professional communication.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] H. M. Bevz, «Transdystyplinarnyi pidkhid u psykholohichnykh doslidzhenniakh reformy osvity yak skladnoho yavlyshcha», Visnyk pisliadyplomnoi osvity. Seriiia «Sotsialni ta povedinkovi nauky»,

- vyp. 22(51), s. 28–46, 2022. [https://doi.org/10.32405/2522-9931-2022-22\(51\)-28-46](https://doi.org/10.32405/2522-9931-2022-22(51)-28-46)
- [2] N. Yu. Butenko, *Komunikatyvna maisternist vykladacha*. Kyiv, Ukraina : KNEU, 2005.
- [3] L. I. Hutsuliak, «Vzaiemodiia pedahohiv, batkiv i hromady v sotsialno-osvitnomu seredovyshchi pochatkovoii shkoly u Spoluchenykh Shtatakh Ameryky»: dys. ... kand. ped. nauk (d-ra filosofii). Pereiaslav-Khmelnitskyi, 2018. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://nauka.udpu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/03/Dysertatsiya-Hutsulyak-na-sajt.pdf> Data zvernennia: Zhovt. 29, 2023.
- [4] Verkhovna Rada Ukrainy. (2020, Sich. 16). Zakon № 463-IX «Pro povnu zahalnu seredniu osvitu». [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>
- [5] V. A. Kovalchuk, *Pedahohika partnerstva u profesiinii diialnosti vchytelia*. Zhytomyr, Ukraina : Vyd-vo ZhDU, 2023.
- [6] O. Y. Lesko, M. D. Pryshchak, O. B. Zaliubivska, H. H. Ruzakova, *Etyka dilovykh vidnosyn*. Vinnytsia, Ukraina: VNTU, 2011. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: https://shron1.chtyvo.org.ua/Lesko_Oleksandr/Etyka_dilovykh_vidnosyn.pdf Data zvernennia: Zhovt. 29, 2023.
- [7] O. V. Maksymovych, «Cotsiolohichni ta psykholohichni modeli komunikatsii: mozhlyvosti ta obmezhennia zastosuvannia v doslidzhenniakh mizhkulturnoi vzaiemodii v umovakh prykordonnia», *Ukrainskyi sotsium*, № 1(72), s. 62–82, 2020. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2020/04/62_82_No172_2020_ukr.pdf Data zvernennia: Zhovt. 29, 2023.
- [8] O. V. Molchaniuk, «Vzaiemodiia simi ta shkoly yak vazhlyva umova efektyvnosti vykhovnoho protsesu», *Visnyk pisliadyplomnoi osvity. Seriia «Pedahohichni nauky»*, vyp. 15(44), s. 193–205, 2021. [https://doi.org/10.32405/2218-7650-2021-15\(44\)-193-205](https://doi.org/10.32405/2218-7650-2021-15(44)-193-205)
- [9] *Nova ukrainska shkola. Kontseptualni zasady reformuvannia serednoi shkoly* / L. M. Hrynevych ta in., M. Hryshchenko, Red. Kyiv, Ukraina : MON Ukrainy, 2016. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> Data zvernennia: Zhovt. 29, 2023.
- [10] Yu. I. Palekha, *Etyka dilovykh vidnosyn*. Kyiv, Ukraina : Kondor, 2008.

- [11] Psykholohichniy slovnyk; V. I. Voitka, Red. Kyiv, Ukraina : Vyshcha shkola, 1982.
- [12] Psykholohichni resursy vzaiemodii shkoly, simi, hromady; H. M. Bevz, M. S. Kanibolotskoi, Red. Kropyvnytskyi, Ukraina : Imeks-LTD, 2022. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: <https://ispp.org.ua/2022/08/31/praktichnij-posibnik-psixologichni-resursi-vzayemodiii-shkoli-simii-gromadi-g-m-bevz-m-s-kanibolocka/> Data zvernennia: Zhovt. 29, 2023.
- [11] Psykholohiia spilkuвання / L. O. Savenkova, V. V. Shadova, L. L. Borysenko ta in.; L. O. Savenkovoі, Red. Kyiv, Ukraina : KNEU, 2015.
- [12] V. B. Shapar, Suchasnyi tлумachnyi psykholohichniy slovnyk. Xarkiv, Ukrana : Prapor, 2007.
- [13] Berlo's SMCR Model of Communication. Businessstopia, 2018. [Online]. Available: <https://www.businessstopia.net/communication/berlo-model-communication> Application date: October 29, 2023.
- [14] Jovce L. Epstein, «Parent Involvement: A Survey of Teacher Practices», [The Elementary School Journal](#), № 83(2), November, 1982. [Online]. Available: https://www.researchgate.net/publication/249134215_Parent_Involvement_A_Survey_of_Teacher_Practices Application date: October 29, 2023.
- [15] H. D. Lasswell, The Structure and Function of Communication in Society. 2018. [Online]. Available: <http://marketing-course.ru/wp-content/uploads/2018/11/Lasswell.pdf> Application date: October 29, 2023.
- [16] E. Litwak, H. Meyer, School, family and neighborhood; theory and practice of school. New York, London, 1974.
- [17] H. Westley Bruce, J. R. MacLEAN Malcolm, «A Conceptual Model for Communications Research», Journalism & Mass Communication Quarterly, vol. 34, is. 1, 1957. <https://doi.org/10.1177/107769905703400103>

Стаття надійшла до редакції
20 листопада 2023 року

DOI [https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26\(55\)-91-104](https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26(55)-91-104)

УДК [316.6:159.9.07] : 37.014.3

Павленок Катерина Сергіївна,

PhD у галузі психології,

доцент кафедри теоретичної та практичної психології

Національного університету «Львівська політехніка».

Львів, Україна.

 <https://orcid.org/0000-0002-9154-9095>

bkskatrin@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ АВТОНОМНОСТІ ЗАЛЕЖНО ВІД РІВНІВ КРЕАТИВНОСТІ ВИКЛАДАЧІВ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Анотація. У статті висвітлено проблему професійної автономності як здатності викладачів закладів вищої освіти (ЗВО) виступати суб'єктами власної професійної діяльності, генерувати нові ідеї, самотійно й відповідально приймати рішення у кризових умовах сьогодення. Наведено результати емпіричного дослідження особливостей професійної автономності залежно від рівнів креативності викладачів ЗВО. Встановлено розподіл викладачів закладів вищої освіти залежно від рівня їх професійної автономності та рівня їх креативного потенціалу. Проведене емпіричне дослідження дозволило констатувати, що більшість викладачів ЗВО характеризуються середнім рівнем розвитку професійної автономності, що свідчить про проблеми у прояві самотійності, впевненості здатності приймати рішення у кризових умовах сьогодення і брати на себе відповідальність за їх наслідки. За результатами дисперсійного аналізу виявлено особливості професійної автономності викладачів ЗВО залежно від статі, віку, займаної посади, стажу викладацької діяльності, місця проживання та ін. Установлено достатньо високі показники професійної автономності у чоловіків порівняно з їх колегами-жінками ($p < 0,01$). Разом з тим, зафіксовано вищий рівень професійної автономності у викладачів закладів вищої освіти чоловічої статі віком до 30 років; викладачі чоловічої статі, котрі проживають у сільській місцевості виявили вищі показники порівняно з містянами, у жінок – навпаки. Показано, що для викладачів закладів вищої освіти для представників обох статей характерний зворотний кореляційний зв'язок між рівнем креативного потенціалу та здатністю до професійної автономності ($p < 0,01$). Констатовано доцільність розробки та апробації програми розвитку професійної автономності викладачів закладів вищої освіти, що сприятиме вдосконаленню як професійних знань та вмінь, так і здатності генерувати їх професійній

діяльності, розвивати їх креативний потенціал ц уможливить успішну самореалізацію впродовж життєвого шляху. Окреслено перспективи подальших досліджень у контексті створення моделі професійної автономності викладачів закладів вищої освіти, здатних розвивати креативний потенціал і реалізувати його у професійній діяльності у закладах вищої освіти в у мовах сьогодення.

Ключові слова: креативність; професійна автономність; викладач закладу вищої освіти; суб'єктивне благополуччя; психологічні особливості.

ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. Проблема здатності викладачів ЗВО якісно здійснювати освітній процес, забезпечуючи формування інтелектуального потенціалу нації в кризових умовах сьогодення, потребує вмінь творчо мислити, продукувати і втілювати власні задуми у життя, сприяти розвитку творчого потенціалу зростаючої молоді. Це спричинює високі вимоги до його особистісних характеристик як професіонала, професійної діяльності, а також його здатності «генерувати нові ідеї, оригінальні продукти, приймати нетривіальні рішення у нестандартних ситуаціях на основі як власного досвіду, знань, умінь і навичок, так і їх удосконалення, розширення за сприятливих умов середовища на шляху до саморозвитку й самореалізації особистості впродовж життя» [1, с. 42]. Кризові події (пандемія, війна, стихійні лиха, раптова втрата роботи, смерть близьких родичів, друзів) внесли свої корективи у життя освітян, негативно впливаючи на «психофізичне самопочуття та відчуття безпеки кожної особистості, безповоротно змінюючи її життя і розуміння світу, вимагаючи адаптації до нової реальності» [2]. Особливу роль у професійній діяльності викладачів ЗВО відіграє їхня професійна автономність як здатність контролювати, захищати й розвивати цінність власного «Я», зберігати й розвивати свій багатовимірний світ, стимулювати свій подальший розвиток цінності власного «Я» [3]; гнучко адаптуватись до мінливих умов, приймати самостійні адекватні рішення щодо власного позитивного психологічного функціонування у професійній діяльності [4]; приймати правильні рішення стосовно персонального викладання, так і його професійний розвиток свідчить про його автономність [5, с. 17]; здатністю до автономії (самоуправління) як «спроможності розвивати відповідні навички, розуміти і сприймати себе як викладача у взаємодії та співпраці з іншими учасниками освітнього процесу» [6, с. 83]. Тому професійна автономність як здатність викладачів ЗВО важлива через почуття

незалежності, самовизначення, самоуправління власною поведінкою) і відіграє важливу роль у генеруванні нових ідей, здатності приймати рішення у нестандартних ситуаціях і нести відповідальність за їх результати, створюючи психологічно безпечне і сприятливе середовище як для власного саморозвитку й самореалізації особистості впродовж життя, так і формування майбутньої еліти нашої держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За результатами теоретичного аналізу літератури виявлено проблема розвитку креативності особистості вже досліджувалась науковцями. У дослідженнях висвітлено питання сутності креативності (Ф. Баррон [7], Дж. Гілфорд [8], [9], [10], Г. Грубер [11], А. Маслоу [12] та ін.), особливості креативного середовища, що сприяє розвитку творчої особистості (О. Махлай [13] та ін.), характеристики креативної особистості, особливості формування творчої особистості та її окремих якостей (В. Моляко [14], С. Сисоєва [15] та ін.). Креативність розглядали як властивість особистості (Е. Торренс [16] та ін.); здатність особистості виходити за межі певної ситуації, продукувати оригінальні цінності у педагогічній діяльності (Т. Бузовська [17], Л. Петришин [18] та ін.). Досліджувалися різноманітні аспекти професійної автономності науково-педагогічних працівників педагогічних працівників як індикаторів їх суб'єктивного благополуччя [4]; роль психологічної автономії, компетентності та зв'язку в балансі між роботою та особистим життям і благополуччям (А. Fotiadis, Kh. Abdulrahman, and A. Spyridou [19] та ін.).

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Мета роботи – емпірично дослідити особливості професійної автономності залежно від рівнів креативності викладачів ЗВО.

Завдання роботи: 1) дослідити особливості професійної автономності викладачів ЗВО залежно від статі, віку, займаної посади, стажу викладацької діяльності, місця проживання та ін.; 2) виявити рівень креативності залежно від рівнів креативності викладачів ЗВО; 3) окреслити перспективні напрямки розвитку професійної автономності викладачів закладів вищої освіти залежно від їх креативності.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

Реформування системи освіти ставить нагальним питанням формування та розвиток креативного потенціалу особистості викладача закладу вищої освіти, його інноваційну, креативну діяльність, саморозвиток і самовдосконалення. На Всесвітньому економічному форумі у Давосі (2016)

визначено креативність як одну з трьох найважливіших навичок, які роботодавці потребуватимуть від своїх працівників у XXI столітті, поряд із критичним мисленням та комплексним вирішенням проблем (Eduget, 2016). Це змушує заклади вищої освіти формувати інституційне середовище, креативну навчальну спільноту, здатну до розвитку творчості, креативного мислення, долучаючи здобувачів вищої освіти до продукування креативних знань на всіх її рівнях (Лісабонська угода).

Підвищення креативності в освітньому процесі завжди починається з освіти викладачів (Rinkevich, 2011, с. 220), формування їхніх компетентностей, що безпосередньо впливає на умотивованість, компетентнісне наповнення змісту освітнього процесу та компетентності науково-педагогічних працівників і регламентується Законом України «Про вищу освіту» (2014), Стандартами і рекомендаціями щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти (2015), Tuning Educational Structures in Europe (2006) та іншими нормативно-правовими актами, розпорядчими документами, що є у полі відповідальності закладів вищої школи у контексті їх автономності. Тому зміст і компоненти креативності викладачів закладів вищої освіти визначаються специфічними особливостями професійної діяльності, що зумовлені змістом і функціями, завданнями освітньої діяльності та вимогами до навчання у сфері окресленої спеціальності.

По-перше, йдеться про приналежність професійної діяльності викладачів до професії типу «людина-людина», що базується на суб'єкт-суб'єктній взаємодії в системі «викладач-здобувач вищої освіти» з метою досягнення цілей професійної освіти, активної участі у державотворчих процесах, формуванні національної свідомості, психологічної і духовної культури усіх учасників освітнього процесу з відповідною сукупністю професійних знань, умінь, якостей; є цілісною структурованою системою, компоненти якої регламентовані нормативними актами, затвердженими МОН України.

По-друге, слід відзначити специфічність змісту і процесу навчання, опанування здобувачами компетентностей, що потребує співпраці з викладачами, розвитку соціальної компетентності, розвитку «Soft skills»

По-третє, специфічною особливістю професійної діяльності викладачів є здатність до володіння інструментами праці задля успішної реалізації освітнього процесу, що потребує високого рівня розвитку його індивідуально-психологічних, загальнолюдських, морально-етичних, інтелектуальних та інших професійних якостей.

По-четверте, до специфічних особливостей професійної діяльності викладачів варто віднести поліфункціональність, адже специфіка їх роботи потребує виконання не лише освітньої, виховної і розвиваючої, а й цілої низки функцій, що сприятиме навчанню здобувачів обраної спеціальності.

По-п'яте, специфічною особливістю професійної діяльності викладачів є її перетворювальний або творчий характер, зважаючи на різноманіття інтересів, рівня знань і вмінь здобувачів вищої освіти, психологічного клімату в академічних групах тощо. Професійна діяльність викладачів закладів вищої освіти є апіорі творчою, адже освітній процес складає безкінечний ланцюг нових педагогічних ситуацій, які вимагають негайного розв'язання і використання в нестандартних умовах, оригінальних варіантів методів і прийомів.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

В емпіричному дослідженні брали участь 208 викладачів закладів вищої освіти (Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, ДЗВО «Університет менеджменту освіти», Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького), яких було розподілено на групи за: *статтю* (жінки (60,6 %) та чоловіки (39,4 %)); *віком* (до 30 років (22,1 %); 30–40 років (28,8 %); 40–50 років (26,9 %); понад 50 років (22,1 %)); *займаною посадою* (асистент (23,6 %), старший викладач (42,8 %), доцент (23,6 %), професор (10,1 %)); *стажем викладацької діяльності* (до 5 років (18,3 %); від 5 до 10 років (23,6 %); понад 10 років (58,2 %)); *місцем проживання* (село (10,6 %) та місто (89,4 %)).

Було використано теоретичні (аналіз і узагальнення результатів теоретичного аналізу літератури) та емпіричні (опитувальник «Креативний потенціал» та «Шкала професійної автономності» (FAS, автори – П. Спектор, С. Фокс, у модифікації Є. Тополова [22]) методи.

Математико-статистичну обробку даних та графічну презентацію результатів здійснювалося із використанням комп'ютерної програми SPSS (Версія 23.0).

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESULTS OF THE RESEARCH

За результатами емпіричного дослідження встановлено розподіл викладачів ЗВО залежно від професійної автономності (див. табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл викладачів ЗВО залежно від рівня професійної автономності

Рівні професійної автономності	Кількість досліджуваних, у %
Низький	24,0
Середній	39,4
Високий	36,6

З таблиці видно, що більшість викладачів ЗВО характеризує середній рівень розвитку професійної автономності (39,4 %), майже четверта частина (24,0 %) досліджуваних виявила низький рівень і трохи більше ніж третя частина (36,6 %) – високий рівень. Отримані результати свідчать про значні проблеми у прояві самостійності, впевненості, здатності приймати рішення у кризових умовах сьогодення і брати на себе відповідальність за їх результати.

Результати дисперсійного аналізу показали особливості професійної автономності викладачів ЗВО залежно від їх статі, віку, займаної посади, стажу викладацької діяльності, місця проживання та ін. Так, встановлено, що у викладачів закладів вищої освіти чоловічої статі показники професійної автономності найвищі у віці до 30 років (рис.1), після чого поступово знижуються упродовж життя аж до понад 50 років. У жінок протилежна картина – показники зростають, проте є нижчими порівняно з викладачами чоловічої статі ($p < 0,01$). Аналогічні особливості виявлені у викладачів залежно від стажу викладацької діяльності. Щодо місця проживання, то викладачі чоловічої статі, котрі проживають у сільській місцевості виявили вищі показники порівняно з містянами, у жінок – навпаки ($p < 0,01$).

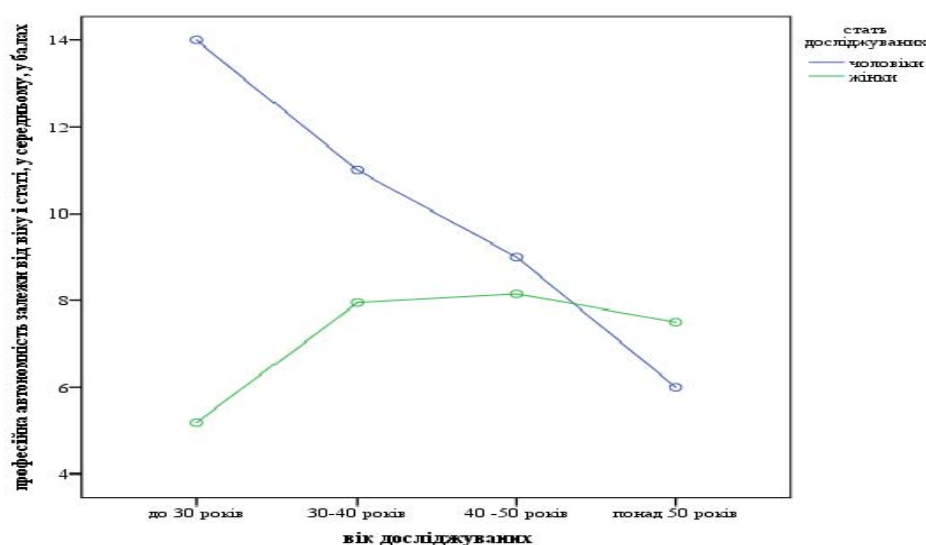

Рис. 1 Особливості професійної автономності викладачів ЗВО залежно від їх статі та віку

Виявлено розподіл викладачів ЗВО залежно від рівня їх креативного потенціалу (табл. 2).

Так, високий рівень креативного потенціалу виявлено лише у 14,9 % досліджуваних, що забезпечує реалізацію їхніх особистісних і професійних можливостей та здібностей у різних формах професійної діяльності у закладах вищої освіти. Більше половини (64,4 %) констатували середній

рівень здатності до прояву креативності у професійній діяльності і п'ята частина (20,7 %) показала низький рівень.

Таблиця 2

Розподіл викладачів ЗВО залежно від рівня креативного потенціалу

Рівні креативного потенціалу	Кількість досліджуваних, у %
Низький	20,7
Середній	64,4
Високий	14,9

Це може бути спричинено ще й тим, що викладачі недооцінюють себе, власні можливості, нездатні творити, оскільки не вірять у власні сили. Тому, на нашу думку, задля більш ефективної освітньої діяльності викладачам варто розвивати креативний потенціал, адже вони мають володіти не лише низкою знань та вмінь, а й здатністю генерувати їх, постійно оновлювати, бути здатними відмовитись від застарілих та неефективних способів організації власної викладацької діяльності й опанувати нові, креативні й інтерактивні методи і форми роботи.

За результатами дисперсійного аналізу констатовано статистично значущі відмінності ($p < 0,01$) між особливостями професійної автономності викладачів ЗВО залежно від рівнів креативного потенціалу та їхньої статі.

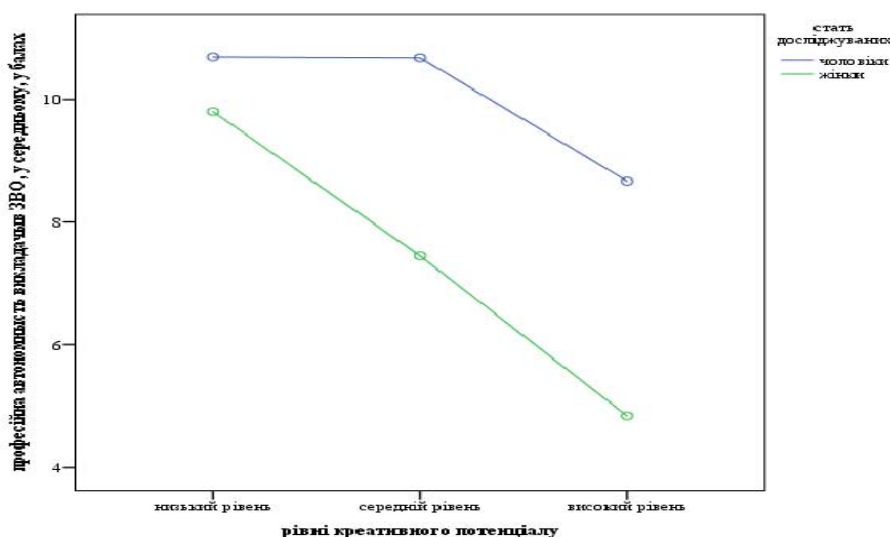

Рис. 2 Особливості професійної автономності залежно від рівнів креативного потенціалу та статі викладачів ЗВО

Як видно з рис. 2, для викладачів закладів вищої освіти для представників обох статей характерний зворотний кореляційний зв'язок між рівнем креативного потенціалу та здатністю до професійної автономності ($p < 0,01$). Так, чим більш здатними самостійно створювати та реалізовувати життєві плани і власні проекти, проявляти соціальну активність, стверджувати свої права, брати відповідальність за власні вчинки, тим менш здатними бути креативними вони виявляються.

Дисперсійний аналіз дозволив виявити статистично значущі відмінності між особливостями професійної автономності викладачів ЗВО залежно від рівнів креативного потенціалу та віку досліджуваних.

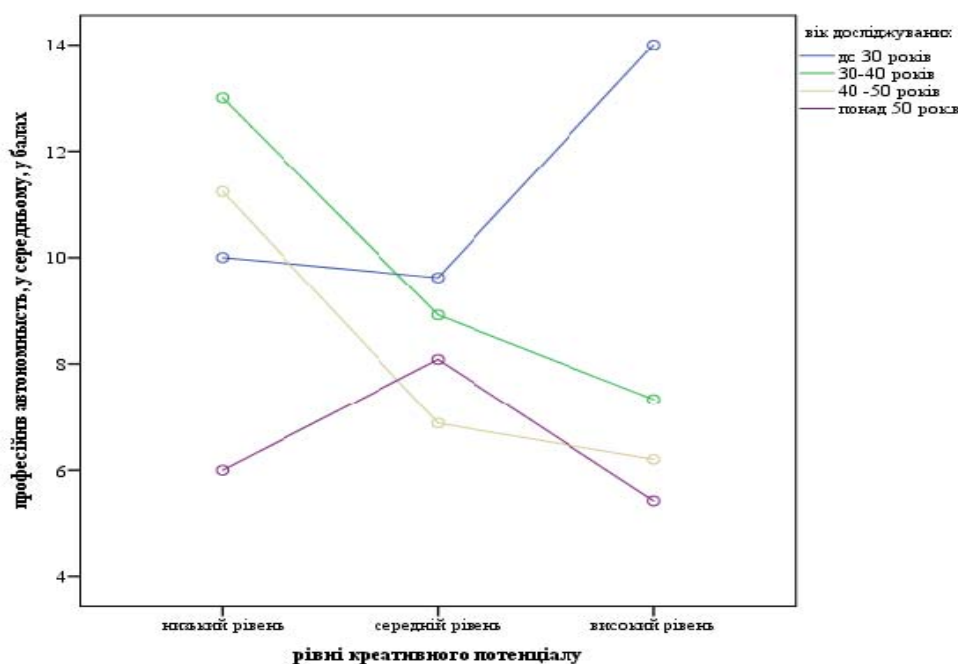

Рис. 3 Особливості професійної автономності залежно від рівнів креативного потенціалу та віку викладачів ЗВО

З рис. 3 видно характерний зворотний кореляційний зв'язок між професійною автономністю та рівнем креативного потенціалу залежно і від віку досліджуваних. Зокрема, для більшості досліджуваних, окрім викладачів у віці до 30 років. Це можна пояснити тим, що викладач формується у двосторонній взаємодії особистості та професійного середовища і чим інтенсивніший контакт викладача із професійною спільнотою, тим гостріше постає завдання збереження власної самоцінності особистості, контролювати, захищати цінність власного «Я» і яскравіше проявляється здатність продукувати оригінальні ідеї.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

Здійснене емпіричне дослідження особливостей професійної автономності залежно від рівнів креативності викладачів ЗВО доводить необхідність розробки та апробації програми розвитку професійної автономності викладачів закладів вищої освіти, здатних володіти не лише низкою знань та вмінь, а й здатністю генерувати їх упродовж професійної життєдіяльності, постійно оновлювати, бути здатними відмовитись від застарілих та неефективних способів організації власної професійної діяльності задля якісного формування зростаючої молоді, розвитку їх креативного потенціалу, що сприятиме успішній самореалізації упродовж життя.

Перспективи подальших досліджень. Перспективним, на нашу думку, є необхідність створення моделі професійної автономності викладачів закладів вищої освіти, здатних розвивати креативний потенціал і самостійно продукувати ідеї задля успішної реалізації професійної діяльності в закладах вищої освіти в умовах сьогодення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] К. С. Балахтар, «Особливості впливу креативності на суб'єктивне благополуччя викладачів іноземних мов закладів вищої освіти», дис. д-ра філософії; за спеціальністю 053 «Психологія» (05 – Соціальні та поведінкові науки). ДЗВО «Університет менеджменту освіти». Київ, 2021.
- [2] В. Балахтар, В. Танасійчук, «Здатність фахівців соціономічних професій діяти конструктивно в кризових ситуаціях професійної діяльності: зміст і показники», *Вісник післядипломної освіти. Серія «Соціальні та поведінкові науки» (психологічні 053, економічні 051, державне управління 281)*, вип. 21(50), с. 26–42, 2022. [https://doi.org/10.32405/2522-9931-2022-21\(50\)-26-42](https://doi.org/10.32405/2522-9931-2022-21(50)-26-42)
- [3] Л. Є. Просандеєва, «Психологічні особливості становлення автономної особистості», *Актуальні проблеми психології. Психологія творчості*, т. 12, вип. 16, с. 391–397, 2015. [Електронний ресурс]. Доступно: <http://appspsychology.org.ua/data/jrn/v12/i16/52.pdf> Дата звернення: Жовт. 29, 2023.
- [4] О. І. Бондарчук, Н. І. Пінчук, «Професійна автономність науково-педагогічних працівників як індикатор їх суб'єктивного благополуччя», *Вісник післядипломної освіти. Серія «Соціальні та поведінкові науки» (психологічні 053, економічні 051, державне*

- управління 281), вип. 13(42), с. 54–70, 2020.
[https://doi.org/10.32405/2522-9931-2020-13\(42\)-54-70](https://doi.org/10.32405/2522-9931-2020-13(42)-54-70)
- [5] H. Reinders & C. Balcikanli, «Learning to foster autonomy: The role of teacher education materials Studies», *Self-Access Learning Journal*, вип. 2(1), p. 15–25, 2011.
- [6] R. C. Smith, & S. Erdoğan, «Teacher-learner autonomy: Programme goals and student-teacher constructs», In *Learner and teacher autonomy: Concepts, realities and responses*; T. E. Lamb and H. Reinders, Eds. Amsterdam : John Benjamins, 2008, p. 83–103.
- [7] F. Barron, «Creative person and creative process», *Ibid*, вип. 10(3), p. 165–169, 1976.
- [8] J. P. Guilford, *Traits of Creativity. Creativity and Its Cultivation*; Harold Anderson, Ed. New York, USA : Harper and Brothers, 1959, p. 142–161.
- [9] J. P. Guilford, «Creativity: Yesterday, today and tomorrow», *Journal of Creative Behavior*, вип. 1(1), p. 3–14, 1967.
<https://doi.org/10.1002/j.2162-6057.1967.tb00002>
- [10] J. P. Guilford, *Creativity, intelligence, and their educational implications*. San Diego, USA : Knapp, 1968.
- [11] H. E. Gruber, «Creativity and conflict resolution: The role of point of view», In *The handbook of conflict resolution: Theory and practice*; M. Deutsch & P. T. Coleman, Eds. Jossey-Bass/Wiley, 2000, p. 345–354.
- [12] A. H. Maslow, «Creativity in Self Actualizing People», In *Creativity and its Cultivation*; H. N. Anderson, Ed. Harper Row, New York, USA, 1959, p. 83–95.
- [13] О. Махлай, «Творчі здібності та креативність в системі розвитку творчого мислення офіцерів оперативно-розшукових підрозділів Державної прикордонної служби України», *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Психологічні науки*, № 1, с. 167–179, 2016. [Електронний ресурс]. Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpnapv_pn_2016_1_16 Дата звернення: Жовт. 29, 2023.
- [14] В. О. Моляко, Ю. А. Гулько, Н. А. Ваганова та ін. «Проблеми розумової діяльності в ускладнених умовах», у *Функціонування творчого мислення в інформаційно-віртуальному просторі суб'єкта*; В. О. Моляко, Ред. Київ-Львів : Видавець Вікторія Кундельська, 2021, с. 7–46. [Електронний ресурс]. Доступно: <http://psychology-naes-ua.institute/userfiles/files/Moljako.pdf> Дата звернення: Жовт. 29, 2023.
- [15] С. О. Сисоєва, *Підготовка вчителя до формування творчої особистості учня*. Київ, Україна : Поліграфкнига, 1996.

- [16] E. P. Torrance, «Insights about Creativity: Questioned, Rejected, Ridiculed, Ignored», *Educational Psychology Review*, № 7, p. 313–322, 1995.
<http://dx.doi.org/10.1007/BF02213376>
- [17] Т. В. Бузовська, «Розвиток педагогічної креативності як особливості професійної підготовки майбутніх учителів іноземної мови», *Освіта та розвиток обдарованої особистості*, № 8, с. 31–33, 2014.
- [18] Л. Й. Петришин, «Структура креативності майбутніх соціальних педагогів у контексті фахової підготовки», *Соціальна педагогіка: теорія та практика*, № 3, с. 63–75, 2013.
- [19] A. Fotiadis, Kh. Abdulrahman, and A. Spyridou, «The mediating roles of psychological autonomy, competence and relatedness on work-life balance and well-being», *Frontier in Psychology*, vol. 10, 1267, May, 2019.
<https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.0126>
- [20] Eduget. 10 ключових навичок до 2020-го. 2016. [Електронний ресурс].
Доступно: https://www.eduget.com/news/10_klyuchovix_navichok_do_2_020-go-907 Дата звернення: Жовт. 29, 2023.
- [21] J. L. Rinkevich, «Creative Teaching: Why it Matters and Where to Begin», *Clearing House*, № 84(5), p. 219–223, 2011.
<https://doi.org/10.1080/00098655.2011.575416>
- [22] Є. В. Тополов, *Професійна агресивність особистості*. Київ, Україна: Видав. дім «Слово», 2011.

PECULIARITIES OF PROFESSIONAL AUTONOMY DEPENDING ON THE LEVELS OF CREATIVITY OF UNIVERSITY TEACHERS

Kateryna Pavlenok,

PhD in Psychology,

Associate Professor of the Department
of Theoretical and Practical Psychology
Lviv Polytechnic National University.

Lviv, Ukraine.

 <https://orcid.org/0000-0002-9154-9095>
bkskatrin@gmail.com

Abstract. The article highlights the problem of professional autonomy as the ability of higher education teachers to act as subjects of their own professional activity, generate new ideas, make decisions independently and responsibly in the current crisis conditions. The results of an empirical study of the peculiarities of professional autonomy depending on the levels of creativity of university teachers are presented. The distribution of teachers of higher education institutions depending on the

level of their professional autonomy and the level of their creative potential is determined. The conducted empirical research has made it possible to state that most university teachers are characterized by an average level of development of professional autonomy, which indicates problems in the manifestation of independence, confidence in the ability to make decisions in today's crisis conditions and take responsibility for their consequences. According to the results of the analysis of variance, the peculiarities of the professional autonomy of university teachers depending on gender, age, position, teaching experience, place of residence, etc. were revealed. Quite high rates of professional autonomy were found in men compared to their female colleagues ($p < 0.01$). At the same time, a higher level of professional autonomy was recorded for male teachers of higher education institutions under the age of 30; male teachers living in rural areas showed higher indicators compared to urban teachers, and vice versa. It has been shown that for teachers of higher education institutions for both sexes there is an inverse correlation between the level of creative potential and the ability to professional autonomy ($p < 0.01$). The expediency of developing and testing a program for the development of professional autonomy of higher education teachers has been stated, which will help to improve both professional knowledge and skills and the ability to generate their professional activities, develop their creative potential and enable successful self-realization throughout their life. Prospects for further research in the context of creating a model of professional autonomy of higher education teachers capable of developing creative potential and realizing it in professional activities in higher education institutions in the languages of today are outlined.

Keywords: creativity; professional autonomy; university teacher; subjective well-being; psychological characteristics.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] K. S. Balakhtar, «Osoblyvosti vplyvu kreatyvnosti na subiektyvne blahopoluchchia vykladachiv inozemnykh mov zakladiv vyshchoi osvity», dys. d-ra filosofii; za spetsialnistiu 053 «Psykhohohiia» (05 – Sotsialni ta povedinkovi nauky). DZVO «Universytet menedzhmentu osvity». Kyiv, 2021.
- [2] V. Balakhtar, V. Tanasiichuk, «Zdatnist fakhivtsiv sotsionomichnykh profesii diiaty konstruktyvno v kryzovykh sytuatsiakh profesiinoi diialnosti: zmist i pokaznyky», Visnyk pisliadyplomnoi osvity. Seriiia «Sotsialni ta povedinkovi nauky» (psykhohohichni 053, ekonomichni 051,

- derzhavne upravlinnia 281), vyp. 21(50), s. 26–42, 2022.
[https://doi.org/10.32405/2522-9931-2022-21\(50\)-26-42](https://doi.org/10.32405/2522-9931-2022-21(50)-26-42)
- [3] L. Ye. Prosandieieva, «Psykhologichni osoblyvosti stanovlennia avtonomnoi osobystosti», Aktualni problemy psykhologii. Psykhologhiia tvorchosti, t. 12, vyp. 16, s. 391–397, 2015. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://appspsychology.org.ua/data/jrn/v12/i16/52.pdf> Data zvernennia: Zhovt. 29, 2023.
- [4] O. I. Bondarchuk, N. I. Pinchuk, «Profesiina avtonomnist naukovo-pedahohichnykh pratsivnykiv yak indyikator yikh subiektyvnoho blahopoluchchia», Visnyk pislidyplomnoi osvity. Seriia «Sotsialni ta povedinkovi nauky» (psykhologichni 053, ekonomichni 051, derzhavne upravlinnia 281), vyp. 13(42), s. 54–70, 2020.
[https://doi.org/10.32405/2522-9931-2020-13\(42\)-54-70](https://doi.org/10.32405/2522-9931-2020-13(42)-54-70)
- [5] H. Reinders & C. Balcikanli, «Learning to foster autonomy: The role of teacher education materials Studies», Self-Access Learning Journal, vip. 2(1), p. 15–25, 2011.
- [6] R. C. Smith, & S. Erdoğān, «Teacher-learner autonomy: Programme goals and student-teacher constructs», In Learner and teacher autonomy: Concepts, realities and responses; T. E. Lamb and H. Reinders, Eds. Amsterdam : John Benjamins, 2008, p. 83–103.
- [7] F. Barron, «Creative person and creative process», Ibid, vip. 10(3), p. 165–169, 1976.
- [8] J. P. Guilford, Traits of Creativity. Creativity and Its Cultivation; Harold Anderson, Ed. New York, USA : Harper and Brothers, 1959, p. 142–161.
- [9] J. P. Guilford, «Creativity: Yesterday, today and tomorrow», Journal of Creative Behavior, vip. 1(1), p. 3–14, 1967.
<https://doi.org/10.1002/j.2162-6057.1967.tb00002>
- [10] J. P. Guilford, Creativity, intelligence, and their educational implications. San Diego, USA : Knapp, 1968.
- [11] H. E. Gruber, «Creativity and conflict resolution: The role of point of view», In The handbook of conflict resolution: Theory and practice; M. Deutsch & P. T. Coleman, Eds. Jossey-Bass/Wiley, 2000, p. 345–354.
- [12] A. H. Maslow, «Creativity in Self Actualizing People», In Creativity and its Cultivation; H. H. Anderson, Ed. Harper Row, New York, USA, 1959, p. 83–95.
- [13] O. Makhlai, «Tvorchi zdibnosti ta kreatyvnist v systemi rozvytku tvorchoho myslennia ofitseriv operatyvno-rozshukovykh pidrozdiliv Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy», Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. Seriia: Psykhologichni nauky, № 1, s. 167–179, 2016. [Elektronnyi resurs].

Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpnapv_pn_2016_1_16 Data
звернення: Жовт. 29, 2023.

- [14] V. O. Moliako, Yu. A. Hulko, N. A. Vahanova ta in. «Problemy rozumovoi diialnosti v uskladnennykh umovakh», u Funktsionuvannia tvorchoho myslennia v informatsiino-virtualnomu prostori subiekta; V. O. Moliako, Red. Kyiv-Lviv : Vydavets Viktoriia Kundelska, 2021, s. 7–46. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://psychology-naes-ua.institute/userfiles/files/Moljako.pdf> Data звернення: Жовт. 29, 2023.
- [15] S. O. Sysoieva, Pidhotovka vchytelia do formuvannia tvorchoi osobystosti uchnia. Kyiv, Ukraina : Polihrafknyha, 1996.
- [16] E. P. Torrance, Insights about Creativity: Questioned, Rejected, Ridiculed, Ignored. Educational Psychology Review, № 7, p. 313–322, 1995. <http://dx.doi.org/10.1007/BF02213376>
- [17] T. V. Buzovska, «Rozvytok pedahohichnoi kreatyvnosti yak osoblyvosti profesiinoi pidhotovky maibutnikh uchyteliv inozemnoi movy», Osvita ta rozvytok obdarovanoi osobystosti, № 8, s. 31–33, 2014.
- [18] L. Y. Petryshyn, «Struktura kreatyvnosti maibutnikh sotsialnykh pedahohiv u konteksti fakhovoi pidhotovky», Sotsialna pedahohika: teoriia ta praktyka, № 3, s. 63–75, 2013.
- [19] A. Fotiadis, Kh. Abdulrahman, and A. Spyridou, «The mediating roles of psychological autonomy, competence and relatedness on work-life balance and well-being», Frontier in Psychology, vol. 10, 1267, May, 2019. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.0126>
- [20] Eduget. 10 kliuchovykh navychok do 2020-ho. 2016. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: https://www.eduget.com/news/10_klyuchovix_navichok_do_2020-go-907 Дата звернення: Жовт. 29, 2023.
- [21] J. L. Rinkevich, «Creative Teaching: Why it Matters and Where to Begin», *Clearing House*, № 84(5), p. 219–223, 2011. <https://doi.org/10.1080/00098655.2011.575416>
- [22] Ye. V. Topolov, Profesiina ahresyvnist osobystosti: monohrafiia. Kyiv, Ukraina: Vydav. dim «Slovo», 2011.

Стаття надійшла до редакції
20 листопада 2023 року

DOI [https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26\(55\)-105-128](https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26(55)-105-128)

УДК 159.922:343.91-053.6

Павлюк Оксана Дмитрівна,

доктор філософії,

доцент кафедри соціальної психології,

Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Київ, Україна.

 <https://orcid.org/0009-0000-0074-3216>

2826310po@ukr.net

ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕВІАНТНОЇ ТА ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ ДО ТА У ПЕРІОД ВІЙСЬКОВОГО СТАНУ

Анотація. У статті представлено характеристику девіантної та делінквентної поведінки неповнолітніх осіб в період юнацького та підліткового віку. Охарактеризовано причини, структуру та види такої поведінки. Представлено статистичні дані інформаційних баз обліку кримінальних правопорушень вчинених неповнолітніми за 2021 та 2022 роки. Описано симптоматику кризи, що проявляється негативними вираженнями зі сторони дезадаптаційної поведінки у відповідній віковій групі. Виділено прояви, що характеризуються заниженою або завищеною самооцінкою, низьким рівнем саморегуляції, підвищеною конфліктністю, низьким розвитком організаційних та комунікативних вмінь та навичок, низьким рівнем відповідальності, когнітивними викривленнями реальності, претензивністю та негативним ставленням до оточуючих та суспільства загалом, егоцентризмом, негативними внутрішніми установками відносно соціальних вимог, що супроводжуються протестною поведінкою. Зазначено, що в період повномасштабного вторгнення підвищилася соціальна нерівність, що зумовлює у неповнолітніх протестну поведінку та призводить до негативних наслідків. Відмічено, що найбільш небезпечною формою негативної девіації є злочинність, яка виступає суттєвим проявом різкої протидії між індивідуальними інтересами та суспільними уставами. Проаналізовано причини злочинності неповнолітніх, її груповий характер, умови кримінальної відповідальності. Додатково розглянуто причини зниження рівня злочинності неповнолітніх у період 2022 року. Описано причини та особливості утворення злочинних груп за участю неповнолітніх. Наголошено на важливості забезпечення неповнолітніх максимальним комплексом умов, що

знижать розвиток відповідної поведінки за рахунок соціально-педагогічного та психологічного супроводу з впровадженням програм на державному рівні для профілактики девіантної та делінквентної поведінки.

Ключові слова: девіантна; делінквентна поведінка; злочин; криза; неповнолітні; підлітковий та юнацький вік.

ВСТУП / INTRODUCTION

В період військового стану в реаліях сьогодення спостерігається зниження проявів девіантної та делінквентної поведінки осіб в підлітковому та юнацькому віці з причин виїзду за кордон та внутрішнього переміщення в інші більш безпечні регіони України. Це призводить до певних трансформацій у майбутньому розвитку представників даної вікової категорії, а саме формування цінностей, розвитку та становлення особистості в цілому.

Постановка проблеми. Дане питання є надзвичайно актуальним з урахуванням того, що найбільш небезпечною формою негативної девіації є злочинність, яка відображає значну протидію між індивідуальними потребами особи та суспільними інтересами. Тому дослідження девіантної та делінквентної поведінки в підлітковому та юнацькому віці є важливим і необхідним для корекції подальшого розвитку та становлення особистості в період зрілості, а також профілактики різних видів відхилень, що може призвести до негативних наслідків. Зауважимо, що розуміння характеристик девіантної та делінквентної поведінки неповнолітніх вимагає багатовимірного підходу, що враховує як внутрішні, так і зовнішні детермінанти. Розуміння цих факторів дозволить розробити ефективні стратегії втручання для подолання та попередження такої поведінки серед неповнолітніх. При цьому, надзвичайно важливим є впровадження відповідних програм та заходів на державному рівні, що знижать прояви негативної поведінки та забезпечать подальший особистісний розвиток відповідної вікової категорії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика девіантної та делінквентної поведінки в підлітковому та юнацькому віці привертала увагу дослідників в різних галузях науки та вона відображена в дослідженнях та працях українських та зарубіжних дослідників (S. Adebule, G. Allport, S. Anderson, S. Birsa, A. Dullas, R. Enache, S. Ezeaka, I. Felicitas, M. Gupta, F. Ibimluyi, P. Mahanta, A. Maloku, A. Mariel, S. Mohapatra, A. Olugbode, J. Onebunne, K. Yncierto, О. Барабаш, О. Бахур, С. Болтівець, І. Булах, Т. Донських, І. Залялова та С. Зінченко, О. Змановська, І. Каськова,

В. Кузьменко, Ц. Короленко, А. Макаренко, Н. Максимова, В. Моргун, Е. Панасенко, І. Парфанович, М. Петричук, Л. Пілецька, О. Стеблинська, А. Політова, В. Поліщук, А. Реан, Р. Стрижак, В. Татенко, Т. Титаренко, В. Тюріна, О. Чайковська та ін.), проблему кризи, що призводить до девіантної та делінквентної поведінки досліджували такі вчені (Е. Erikson, D. Russell, L. Repau, M. Ferguson, J. Hawdon, В. Поліщук, С. Чернобровкіна та ін.). Ці питання у сфері адміністративно-деліктного законодавства щодо неповнолітніх досліджували (О. Алексєєва, Р. Андрусишин, Т. Герасімова, О. Горбач, Г. Дітківський, Є. Колосовський, О. Кукшинова, О. Старко, О. Стеблинська, М. Стефанчук, О. Стрельченко, С. Якімова та ін.); у галузі кримінології (Л. Герасименко, В. Голіна, О. Джужа, А. Закалюк, Н. Лісова, В. Шакур та ін.).

Для характеристики девіантної та делінквентної поведінки насамперед необхідно врахувати вікові та фізіологічні зміни, які відбуваються в підлітковому та юнацькому віці.

У підлітковому віці проходить становлення свідомості та самосвідомості, виникає потреба в самоствердженні, формується комплексна система уявлень про себе у процесі міжособистісної взаємодії, формується самооцінка, яка є базисом в подальшому розвитку особистості. При цьому важливо зауважити, що у разі виникнення відхилень самооцінки, це може призвести до порушення правових та моральних норм у вигляді девіантної чи деліквідної поведінки, іноді вчинення злочину. У юнацькому віці відбуваються важливі функціональні зміни, пов'язані із завершенням формування когнітивних якостей та становленням світогляду і ідеалів з виробленням індивідуально когнітивного стилю. У даний період характерна авантюрна поведінка, актуальність сьогодення «тут і зараз», ідеалізація, схильність до експериментів, юнацький максималізм, досить часто спостерігається бунтарство та критика і лояльність до поведінкових відхилень. Зауважимо, що юність не є сталим періодом онтогенезу, тому можливі різні індивідуальні варіанти розвитку, як в позитивному контексті, так і в негативному, особливо в період військового стану.

Зазвичай, дані вікові періоди вважаються віком «проблеми батьків і дітей», що призводить до кризи в юнацькому віці. Як зазначає В. Поліщук відбувається утворення симптомокомплексів (набір особистісних якостей), їх місце в структурі особистості конкретного віку та їх вікова динаміка. Автор виявляє таку структуру симптомів кризи, що відбувається до 23 років: 1. Позитивні: 1) типові: гордість за власні досягнення, навички самооцінки, уміння самоконтролю, переживання власних успіхів чи невдач, прагнення до самостійності, старанність, оптимізм; 2) супутні: вміння співпрацювати,

домагання ролі дорослого, організованість, відповідальність, наполегливість.
2. Негативні: 1) типові: дратівливість, хитрість, індивідуалізм, пристосовництво, зарозумілість, заздрість, корисливість; 2) супутні: недбалість, зухвалість, байдужість, лихослів'я [1, с. 153].

Досить часто симптоми кризи породжують девіантну та делінквентну поведінку, при цьому проблематика такої поведінки та її корекції набуває надзвичайної важливості у суспільних науках.

Також зазначимо, що симптоматика кризи, яка проявляється негативними вираженнями зі сторони дезадаптаційної поведінки в неповнолітніх, досить часто призводить до конфліктів та протиправної поведінки. На внутрішньо-особистістному рівні прояви дезадаптації проявляються заниженою або завищеною самооцінкою, низьким рівнем саморегуляції, підвищеною конфліктністю, низьким розвитком організаційних та комунікативних вмінь та навичок, низьким рівнем відповідальності, когнітивними викривленнями реальності, претензивністю та негативним ставленням до оточуючих і суспільства загалом, егоцентризмом, негативними внутрішніми установками відносно соціальних вимог та супроводжується протестною поведінкою.

Також спостерігаються та фіксуються неправдиві відомості (обман), самопошкодження, випадкові статеві зв'язки, графіті з негативним контекстом, субкультуральні девіації (сленг, шрамування). У соціальній взаємодії це проявляється агресивною поведінкою, прогулами або відмовою від навчання, втечею з дому та бродяжництвом.

Як зазначають Л. Пілецька та М. Петричук, девіантна поведінка підлітків може бути поділена на дві категорії: поведінка, що відхиляється від норм психічного здоров'я і має на увазі наявність явної або прихованої психопатології, і антисоціальну поведінку, що порушує якісь соціальні і культурні норми, особливо правові. Підлітки належать до групи підвищеного ризику, оскільки перебіг вікової кризи, знецінення фігур дорослих, перебудова Я-концепції, поява нових суперечностей, обумовлених механізмами соціального контролю, загострюють появу негативних форм поведінки [2, с. 5].

Накопичення соціальних проблем і труднощів досить часто призводить до різкого зниження успішності в навчальному процесі, постійних конфліктів у взаємодії з дорослими, аморальної сексуальної поведінки та ін.

S. Adebule & F. Ibimluyi у своєму дослідженні щодо випадків сексуальної аморальності серед учнів середньої школи прийшли до висновку, що соціальні труднощі заважають учням проходити соціальну адаптацію та те, що девіантна поведінка не залежить від статі [3, с. 4023].

A. Olugbod у вивченні впливів соціальних проблем на успішність учнів старших класів середньої школи та соціальну адаптацію стверджує, що: соціальні проблеми, які учні демонструють у школі, негативно впливають на їх успішність; вищезазначені проблеми учнів суттєво заважають їх соціальній адаптації; стверджує, що немає статевих відмінностей у девіантній поведінці учнів [4].

Як зазначає Р. Андрусишин, суть девіантної поведінки полягає в тому, що людина не дотримується вимог соціальної норми, вибирає відмінний від вимог норми варіант поведінки в тій чи іншій ситуації, що веде до порушення процесу взаємодії особистості та суспільства. В основі відхилень у поведінці переважно лежить конфлікт інтересів, цінностей, розбіжність потреб, деформація засобів їх задоволення, помилки виховання, життєві невдачі та прорахунки [5, с. 15–16].

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Мета статті полягає у висвітленні причин девіантної та делінквентної поведінки в підлітковому та юнацькому віці, характеристика структури відповідної поведінки та видів девіацій, що призводить до злочинних дій неповнолітніх осіб.

Відповідно до зазначеної мети у статті поставлено такі **завдання**:

- за результатами теоретичного аналізу літератури визначити причини девіантної поведінки неповнолітніх;
- описати прояви девіантної та делінквентної поведінки неповнолітніх;
- провести аналіз злочинів, які вчинили неповнолітні за період 2021 та 2022 рр.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

Девіантна та делінквентна поведінка неповнолітніх привертає увагу багатьох дослідників в різних галузях науки та виступає об'єктом різних гуманітарних наук: психології, вікової психології, педагогіки, соціології, юридичної психології, кримінології та ін. Аналіз наукової літератури показав, що серед дослідників немає однозначного підходу щодо визначення поняття «девіантна та делінквентна поведінка» неповнолітніх, причин її виникнення, основних характеристик та ознак. Однак, можна виокремити три основні підходи, а саме: соціологічний, психологічний та біологічний.

Соціологічний підхід (Р. Андрусишин, Г. Беккер, С. Селлин, Р. Мертон, Т. Парсонс, М. Gupta, S. Mohapatra & P. Mahantata ін.) пояснюється

соціальними причинами: конфліктами, соціальною нерівністю і суперечностями, недосконалістю суспільства та орієнтований на зовнішні форми адаптації, при цьому ігнорує індивідуальність, пристосованість до самого себе й особисте схвалення.

Згідно соціологічного підходу A. Dullas, K. Yncierto & A. Mariel аналізуючи сімейну задоволеність, особистісні якості та їх зв'язки з девіантною поведінкою серед філіппінських підлітків зазначили, що важливу роль відіграє сімейне оточення в житті підлітка. Турботлива та підтримуюча сімейна атмосфера може діяти як захисний фактор, що запобігає появі девіантної поведінки. Додатково автори відзначили, що така особистісна якість як «згідливість» виділяється як ключовий показник девіантної поведінки серед підлітків. Як правило, люди з високим рівнем згоди схильні до співпраці, співчутливі та гармонійні, а низький показник за цим пунктом схиляє підлітків до девіантної поведінки. Оцінка проводилася за шкалою різноманітності девіантної поведінки (DBVS) та була використана для оцінки різноманітності девіантних дій серед учасників. Ця комплексна шкала включає пункти, які варіюються від незначних до серйозних девіантних дій [6, с. 9]. Згідно соціального підходу девіантна поведінка неповнолітніх є наслідком засвоєння ними негативного соціального досвіду та враховує соціальні і культурні фактори, що впливають на поведінку загалом.

З позиції представників психологічного підходу (З. Фройд, Й. Брейер, А. Адлер, К. Юнг та ін.) девіантна поведінка зумовлена психічними відхиленнями особистості та наявністю різних комплексів. З. Фройд досліджував девіантну поведінку через призму психічних структур та концепції власної теорії. Даний підхід розглядає девіантну поведінку у зв'язку з внутрішньо-особистісним конфліктом, деструкцією і саморуйнуванням особистості. Відповідно до нього особа з девіантною поведінкою несвідомо або усвідомлено прагне до руйнування самоцінності, унікальності та заборони на реалізацію власних задатків. К. Юнг пов'язував девіантну поведінку з позиції домінування архетипів, як універсальних символічних образів та комплексів.

Біологічний підхід (Ч. Ломброзо, У. Шелдон та ін.) характеризується певними фізичними особливостями особи, він спрямований на вивчення впливу генетичних і нейрофізіологічних факторів формування та проявів відповідної поведінки. Ч. Ломброзо розробив тип «природженого злочинця» за фізіологічними ознаками (рисами обличчя, зморшками, формою черепа) і за психологічними властивостями (нечутливість до болю та ін.). Дослідження Ч. Ломброзо лягли в основу створеного ним

детектора брехні. У. Шелдон обґрунтовував зв'язок між темпераментом, фізичною будовою людини та формами поведінки.

За визначенням О. Барабаш, делінквентна поведінка – це поведінка, за якої неповнолітні здійснюють «протиправні вчинки», які мають зовнішні ознаки «правопорушень», але за які вони не можуть нести юридичну відповідальність, оскільки у них не настав стан юридичної «дієздатності». Суб'єктами делінквентної поведінки є особи молодого віку, що пояснюється психофізіологічними змінами в їхньому організмі [7, с. 65].

Як зазначають М. Gupta, S. Mohapatra & P. Mahanta на делінквентну поведінку впливають численні фактори ризику. Ці фактори можна класифікувати як індивідуальні, батьківські, сімейні, громадські, суспільні, шкільні/освітні, фінансові, а також як психічні та психологічні фактори особистості та сім'ї. Такі фактори ризику можуть підштовхувати підлітків до різних видів антисоціальної діяльності [8, с. 487]. J. Onebunne, S. Ezeaka, I. Felicitas стверджують, що делінквентна поведінка в таких регіонах, як Нігерія, може вважатися прийнятною в інших частинах світу. Проте, коли неповнолітній вчиняє правопорушення всупереч законам або суспільним нормам, це вважається делінквентною поведінкою [9, с. 43].

Як зауважує В. Кузьменко, до девіантної поведінки, вживаються слова, що викликають явно негативні асоціації: девіант, адикт, асоціальна і антисоціальна поведінка тощо. Разом з тим у роботі з конкретною особистістю необхідно свідомо уникати використання термінів з нищівним відтінком, а також навішування ярликів. Слід пам'ятати, що, по-перше, поведінкові проблеми надзвичайно широко поширені. По-друге, межі відхильної поведінки часто досить важко визначити. Зміни в суспільстві призводять до зміни норм, а отже, і видів поведінкових девіацій. Але самі норми й відхилення від них є невід'ємною частиною будь-якої соціальної системи. Отже, на соціальному рівні відхильна поведінка – це тільки одна з можливих форм взаємовідносин між суспільством і особистістю [10, с. 40–41].

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

Методична база нашого дослідження представлена комплексом наукових методів аналізу, структурування та синтезу, застосуванням формально-юридичного методу, аналізом правової статистики, безпосереднім спостереженням та систематизацією. Метод логічного узагальнення був використаний задля теоретичного обґрунтування поставлених завдань.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESULTS OF THE RESEARCH

Незважаючи на те, що дану проблему досліджувала велика кількість науковців у галузі соціальної, медичної, юридичної та вікової психології дана тематика є актуальною з соціально-економічних, психологічних та політичних причин для запобігання та профілактики злочинності неповнолітніх, з залученням сім'ї (опікунів) для уникнення такої негативної поведінки, реабілітації неповнолітніх, які вчинили правопорушення, з метою їх перевиховання та ресоціалізації.

Зазначимо, що в останні роки значно підвищилася соціальна нерівність, що зумовлює в юнацькому віці протестну поведінку та призводить до негативних наслідків в комунікативному процесі загалом. Незлагодженість цілей та засобів, яке пропонує суспільство досить часто суперечать потребам осіб у юнацькому віці, враховуючи, що у багатьох з них у період повномасштабного вторгнення виникла гостра необхідність в забезпеченні базових потреб (засоби для прожиття, матеріальні умови, комунікація, відпочинок тощо).

Як пояснює С. Зінченко, девіантна поведінка може мати різні *форми вияву*, також агресивна поведінка пов'язана із зовнішньою агресією та автоагресією. В залежності від способів взаємодії з реальністю та порушенням тих чи інших норм суспільства прояви девіантної поведінки поділяються на п'ять видів: *делінквентний вид девіантної поведінки* – сукупність протиправних вчинків та злочинів, які не відповідають формально зафіксованим соціальним та юридичним нормам; *адиктивний вид девіантної поведінки* – поведінка, що зумовлюється залежністю від різних хибних пристрастей; *патохарактерологічний вид девіантної поведінки* – поведінка, що зумовлюється патологічними змінами характеру, що сформувалися в процесі виховання; *психопатологічний вид девіантної поведінки* – ґрунтується на психопатологічних симптомах та синдромах – це прояви тих чи інших психічних порушень та захворювань; *ґрунтується на суперцінностях* – це виявлення обдарованості, таланту, геніальності в якійсь сфері діяльності, які виходять за рамки звичайного, нормального сприйняття [11].

О. Бахур вказував на *причини* протиправної поведінки та розглядає їх як результат взаємодії двох чинників: умов мікросередовища (впливи сім'ї і школи, які десоціалізують, психологічні труднощі й ускладнення, породжені багатопроблемним соціумом, деформації у спілкуванні та взаємодії) та індивідуальних особливостей індивіда (суперечності, головна з яких полягає у невідповідності між суб'єктивною готовністю до дорослого життя і об'єктивною обмеженістю можливостей підлітка; психологічні колізії, які

найперше виявляються у вибірково-активному ставленні підлітка до навколишнього середовища, спілкування, до педагогічних впливів у сім'ї, суспільстві, до соціально-моральних цінностей і норм, запропонованих найближчим оточенням) [12, с. 225–226].

Як зазначає Т. Гарасімів, *причиною* девіантної поведінки, зокрема правопорушень, можуть бути прагнення та реальні дії, що сприяють успіху, збільшенню матеріальних благ. Це стає стимулом правопорушень та інших відхилень. Молодь розуміє, що деякі люди, завдяки злочинній діяльності, завоювали «місце під сонцем», досягли певного становища і впливу в суспільстві. Ця причина для нашого суспільства є однією з найвагоміших, особливо коли йдеться про переоцінювання моральних норм, прав і обов'язків [13, с. 242].

Як стверджує А. Maloku, причини які визначають девіантність, особливо злочинність неповнолітніх, можна розділити на дві категорії: внутрішні/індивідуальні (це фактори, притаманні людині, які можуть схилити її до девіантної поведінки, що пов'язано з особистісними рисами, проблемами психічного здоров'я або іншими внутрішніми причинами) та зовнішні/соціальні (виникають в оточенні людини або в суспільстві: такі фактори, як сімейна динаміка, вплив однолітків, суспільні норми та культурні очікування можуть відігравати значну роль) [14].

Для детального пояснення такої поведінки необхідно розглянути *ряд причин* що зумовлюють відповідну поведінку, а саме: *біологічні* фактори (вроджені психопатії, спадкові особливості, порушення роботи ферментативної та гормональної систем організму, мозкові дисфункції); *психологічні* (акцентуації характеру, інфантилізм, занижена самооцінка, потреба в самоствердженні, високий рівень тривожності, зміна психічного стану при стресі чи вживанні психоактивних речовин.); *педагогічні* (асоціальний чи авторитарний стиль виховання, конфлікти в родині, конфлікти в освітньому середовищі, педагогічна занедбаність); *соціально-економічні* (зміна місця проживання у зв'язку з військовим станом (ВПО), високий рівень безробіття, зниження життєвого рівня населення, обмеження соціально схвалених способів заробітку, майнове розшарування суспільства, соціальна нерівність, доступність алкоголю та тютюну), *культурні* (зниження морально-етичного рівня населення, руйнування духовних ідеалів та цінностей, поширення кримінальної субкультури, наростання неформальних об'єднань в яких домінує культ сили). Отже, виділивши комплекс причин (біологічні, психологічні, соціально-економічні та культурні), можна стверджувати, що він суттєво впливає на формування та прояви девіантної та делінквентної поведінки в період військового стану.

У дослідженнях R. Enache & S. Birsa представлено детермінанти девіантної поведінки підлітків і описано типи відповідних дій, а саме: 1) незначні дії (до них відносяться дії, які не обов'язково мають юридичні наслідки, але все одно розглядаються за межами норми, включаючи брехню, прогули та непокору владі); 2) тяжкі дії можуть призвести до юридичних наслідків. Прикладами є крадіжки, вживання наркотиків та алкоголю, вербальна та фізична агресія, нападки, вандалізм та продаж наркотиків серед підлітків. Також дослідники виокремили гендерні відмінності у девіантній поведінці. Дівчата як правило, більше залучені до незначних девіантних дій і це стосується такої поведінки, як брехня, прогули або дрібні крадіжки, а хлопці демонструють вищий рівень тяжких девіантних вчинків, які включають більш серйозну агресію, володіння зброєю та вандалізм [15, с. 346].

Зауважимо, що найбільш небезпечною формою негативної девіації є злочинність, яка виступає суттєвим проявом різкої протидії між індивідуальними інтересами та суспільними уставами.

J. Adolesc зазначав, що інтелектуальна індивідуальна варіабельність підліткової злочинності одночасно пояснюється сприйняттям підлітками девіантної поведінки однолітків, стримуючим контролем, плануванням та прийняттям рішень, а також потенційними взаємодіями між сприйняттям підлітками девіантного поведіння [16].

Залежно від типу порушення норм А. Ком'яга та В. Головка девіантну поведінку класифікували за такими ознаками: за злочином (кримінальне, адміністративне) і аморальними вчинками (п'янство, проституція); за рівнем або масштабом відхилення (індивідуальні або масові); за орієнтацією відхилень на зовнішнє середовище (сімейні чвари, насильницькі злочини та ін.) або на самого себе (суїциди, алкоголізм та ін.); за належністю до тієї чи іншої соціальної групи, статеві-віковими особливостями [17, с. 119].

З огляду вищезазначених характеристик розглянемо динаміку злочинності неповнолітніх упродовж 2021 та 2022 років. Так, відповідно до статистичної звітності Офісу Генерального прокурора упродовж 2021 року неповнолітніми вчинено 3247 кримінальних правопорушень, у тому числі 152 – особливо тяжких, 1318 – тяжких.

У 2022 році спостерігається зменшення на 44 % кількості вчинених неповнолітніми правопорушень та цей показник становить – 1824, у тому числі 91 – особливо тяжке, 1118 – тяжких правопорушень (Єдиний звіт про кримінальні правопорушення форми № 1, 2021, 2022 рр.) [18].

Динаміку вчинення кримінальних правопорушень неповнолітніми за роками щодо тяжкості наведемо у (табл. 1), за категоріями (табл. 2).

Таблиця 1

Кримінальні правопорушення вчинені неповнолітніми за тяжкістю

№ з/п	Кримінальні правопорушення за ступенем тяжкості	2021 рік	2022 рік	Динаміка у %
1	Особливо тяжкі	152	91	40%
2	Тяжкі	1318	1118	15%
3	Нетяжкі	850	235	32%
4	Проступки	916	380	59%
5	Всього кримінальних правопорушень	3247	1824	44%

Таблиця 2

Кримінальні правопорушення вчинені неповнолітніми за категоріями

№ з/п	Категорії	2021 рік	2022 рік	Динаміка у %
1	Проти власності	2131	1065	50,1
2	Проти життя та здоров'я	396	286	18
3	У сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів	237	220	7
4	Проти безпеки руху та експлуатації транспорту	19	84	62
5	Проти статевої свободи та статевої недоторканності особи	20	15	5

Зауважимо, що однією з причин, чому відбулося зменшення злочинності серед неповнолітніх у 2022 році в порівнянні з 2021 роком є те, що розпочалося повномасштабне вторгнення Росії на територію України та виникла ситуація, коли значна кількість представників відповідної вікової категорії змушені були переїздити в інші країни або змінювати місце проживання в Україні, отримуючи статус ВПО. Враховуючи те, що повномасштабні військові дії призвели до суттєвих демографічних змін, як наслідок знизилася кількість фіксованих правопорушень неповнолітніх за вказаний період. За даними уповноваженого Верховної Ради України з прав людини на 1 грудня 2022 більше 14,5 мільйонів українців виїхали за межі України після 24 лютого 2022 року. Як наслідок 35 % від зареєстрованого населення покинуло країну [19].

Відповідно даних, що надала Міжнародна організація міграції, станом на грудень 2022 року кількість внутрішньо переміщених осіб в Україні становила 5,9 млн. осіб. Переважна більшість осіб здійснили переміщення з районів на сході (43 %) та півдні (25 %) країни.

Опитувані ВПО заявляють про те, що ресурсів для виживання стає недостатньо, адже 43 % всіх домогосподарств в Україні використали власні заощадження. За тенденціями вторинного переміщення загальна картина така: 70 % осіб залишилися в місці свого першого переміщення, 21 % опитуваних ВПО здійснили переміщення більше ніж один раз, а 9 % осіб – три або більше разів. Шістдесят відсотків респондентів здійснили повторне переміщення з причини неможливості заробляти, щоб забезпечувати себе та родину, при цьому 42 % опитаних повідомили проте, що один із членів їхньої сім'ї є дитиною віком від 5 до 17 років [20].

Як зазначає О. Старко, зменшення рівня злочинності зумовлене не лише його фактичним зменшенням, а поступовим скороченням кількості населення, виїздом молоді з метою працевлаштування за кордон, а також відсутністю офіційної реєстрації злочинів на території з традиційно високим рівнем злочинності – в окупованих частинах Донецької та Луганської областей, Автономній Республіці Крим [21, с. 314]. Відповідну динаміку можемо спостерігати і в період повномасштабного вторгнення.

Також до основних причин, які вплинули на зменшення рівня злочинності, у тому числі серед неповнолітніх слід відзначити рішення щодо введення комендантської години, розміщення численних блокпостів, систематичне патрулювання території.

Крім того, на початку повномасштабного вторгнення було введено заборону на продаж алкогольних напоїв, що вплинуло на зменшення протиправної поведінки. Адже досить часто неповнолітні скоюють правопорушення у стані алкогольного сп'яніння.

Водночас маємо зазначити, що в період агресії сусідньої країни підвищився рівень розвитку суспільної та правової свідомості у населення, відбулося пробудження національної ідентичності на протигагу наративам ворога. Така динаміка спостерігається і в осіб підліткового та юнацького віку, що також зумовлюється підвищенням рівня відповідальності та усвідомлене ставлення до цінності життя, необхідністю взаємопідтримки та допомоги в складних та екстремальних умовах. Це вплинуло на регуляцію та саморегуляцію поведінки та діяльності осіб цієї вікової категорії.

Наділі проаналізуємо загальні причини злочинності неповнолітніх, її груповий характер та заходи щодо запобігання цього негативного суспільного явища. За дослідженнями І. Залялова та А. Політова основними умовами і причинами вчинення злочинів підлітками, на їхню думку, є негативний вплив друзів (63 %), алкоголю (43 %), упевненість у безкарності за вчинене діяння (31 %) та низький рівень доходів сім'ї (31 %). Крім того, деякі вважають причиною вчинення злочину цікавість (24 %). До того ж тільки 7 % відносять до умов учинення злочинів

неповнолітніми поганий виховний процес у школі, 2 % респондентів зазначили низький рівень роботи правоохоронних органів [22, с. 124].

С. Якимова зазначає, що на відміну від злочинності дорослих, злочинність неповнолітніх досить часто характеризується груповим характером. Майже половину злочинів неповнолітні вчиняють у складі групи. Наприклад, до 75–80 % крадіжок, грабежів, хуліганства, вимагань та зґвалтувань можуть вчинятися дітьми у складі групи. Зазвичай групи неповнолітніх нечисленні (2–3 особи), без стійкої організації, нетривалі за часом існування. Склад та інші якісні характеристики злочинних груп неповнолітніх залежать від виду вчинюваних злочинів та ситуації. Наприклад, заздалегідь сплановані крадіжки з квартир, сховищ, баз, складів, а також розбої вчиняються переважно групами неповнолітніх до трьох осіб, що зорганізовані та діяли більш-менш тривалий період. Ситуативні групові злочини (наприклад, зґвалтування, незаконне заволодіння транспортними засобами, грабежі, хуліганство) у 50–70 % випадках вчиняли численніші групи неповнолітніх (до 5–7, а іноді й до 10 і більше осіб) без чіткої організації та без попередньої тривалої підготовки [23, с. 296].

Зауважимо, що утворення злочинних груп з участю неповнолітніх зазвичай ситуативне та включає не менше трьох учасників злочину, з метою його здійснення і виникає короткостроково з метою корисливої потреби. Дана група виникає за попередньою змовою та згодою її учасників, при цьому не має чіткого та вираженого управління, без певної системи взаємовідносин та зазвичай одноразова. Ураховуючи, що в підлітковому та юнацькому віці визначається підвищена емоційна збудливість, особи даної вікової категорії поєднуються до стихійної простої співучасті з відсутністю чіткого розподілу відповідних ролей.

Зазвичай, такі особи визначаються низькою та нестійкою мотивацією та легко піддаються негативному впливу найближчого соціального оточення, неформальних чи груп з антигромадською спрямованістю. Відповідно свого вікового розвитку такі особи вирізняються підвищеною схильністю до навіювання та негативного наслідування, а емоційно-вольова сфера не є стабільною, вони також характеризуються конформізмом та зниженою здатністю до вибіркової свідомої діяльності. У них відзначається порушення процесу соціалізації та ціннісно-моральної деформації, зростає рівень агресивності, досить часто з жорстоким спрямуванням, нахабною та підступною поведінкою.

Також важливо зауважити, що група негативно впливає на всіх її учасників, транслуючи негативні установки та антисупільні погляди. Таким чином відбувається десоціалізація з вкоріненням негативних звичок (вживання алкоголю, наркотичних препаратів та інших препаратів,

що змінюють свідомість). Як наслідок, в структурі особистісних властивостей та якостей відбуваються негативні зміни, що проявляються неадекватною самооцінкою, психопатичними рисами характеру з імпульсивним та демонстративним відтінком, проявляється емоційна нестабільність на фоні високої тривожності.

Як стверджують Е. Панасенка, А. Макаренко та Р. Стрижак, багато з неповнолітніх правопорушників, особливо ті, хто піддавався впливу дорослих злочинців, виявляють схильність до злочинських звичаїв і традицій, перекручено розуміють громадський обов'язок, честь, романтику, проявляють помилковий героїзм, протиставляють себе колективу. Характеристика особистості неповнолітніх правопорушників свідчить про те, що, хоча ступінь їхньої педагогічної занедбаності може бути різний, всім правопорушникам притаманні неправомірні нахили, негативні риси характеру, які поряд з іншими обставинами впливають на скоєння злочину [24, с. 309].

За даними О. Стеблинської, до найнебезпечніших тенденцій щодо злочинів неповнолітніх, які вчиняються в стані сп'яніння, можна зарахувати – зростання кількості злочинів, вчинених з особливою жорстокістю, зухвалістю та цинізмом; – високий рівень рецидиву, що пов'язано з наркотичною залежністю, небажанням стати на шлях виправлення та прагненням швидко здобути «легкі гроші»; збільшення коефіцієнта злочинної активності у віковій підгрупі 16–18 р.; зростання кількості неповнолітніх, яких втягнули дорослі у злочинну діяльність, вчинення злочинів під дією наркотичних речовин чи алкоголю; «фемінізація» злочинів неповнолітніх, які вчиняються в стані сп'яніння [25, с. 12].

Ураховуючи небезпечні тенденції девіантної та делінквентної поведінки неповнолітніх важливо проводити комплексну профілактику. Як стверджує І. Парфанович, вона повинна здійснюватися з урахуванням наукових підходів, емпіричних даних, теоретичних положень, узагальнень щодо практики суспільного життя, законодавчо-нормативного забезпечення, історико-суспільних та сучасних реалій [26, с. 47]. Також підтримуємо думку І. Каськова, що психопрофілактику та психокорекцію девіантної поведінки особистості, схильної до девіантної та делінквентної поведінки, можна розглядати як комплекс соціально-психологічних і педагогічних заходів, що спрямовані на виявлення і виправлення умов, які сприяють проявам девіантної поведінки; створення передумов попередження відхилень у поведінці, зокрема, через пропаганду здорового способу життя; створення сприятливого соціально-психологічного клімату в мікросоціальному оточенні людини; створення можливостей для самореалізації особистості у суспільстві тощо [27, с. 40].

Зазначимо, що на сучасному етапі науковцями, зокрема Ю. Красіловою, розроблено програму профілактики девіацій у підлітків, батьки яких є учасниками бойових дій. Вона передбачає формування асертивної поведінки, цілепокладання та функцій прогнозу [28, с. 54].

Для запобігання та профілактики девіантної та делінквентної поведінки впроваджується комплекс заходів, що проводиться відповідними органами кримінальної юстиції (розпорядження Кабінету Міністрів України № 1027-р від 18.12.2018 р. [29]), який передбачає підвищення ролі сім'ї та громадськості у процесі виховання дітей та формування ефективної системи реабілітації неповнолітніх, які вчинили правопорушення, з метою їх перевиховання та ресоціалізації; організацію відповідного освітнього середовища з урахуванням вікових, соціально-психологічних, характерологічних психофізичних та інших особливостей розвитку з використанням медіації; розвиток відповідних якостей, які сприятимуть формуванню у неповнолітнього правопорушника почуття відповідальності за свої вчинки, а також профілактичну роботу соціальних служб. Слід відзначити, що чинним Кримінальними кодексом України [30] передбачено менш суворі та більш гуманні умови кримінальної відповідальності і покарання неповнолітніх, які вчинили кримінальне правопорушення порівняно з дорослими злочинцями.

Зокрема, за певних умов допускається можливість звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності із застосуванням до нього примусових заходів виховного характеру. Скорочено види покарань та обмежено строки і розмір встановлених покарань порівняно зі строками і розмірами покарань до дорослих злочинців. Також визначено умови, за яких можливим є звільнення неповнолітніх від відбування покарання із застосуванням до них примусових заходів виховного характеру та передбачено більш м'які вимоги (умови) для звільнення від кримінального покарання. Крім того встановлено більш короткі строки (порівняно зі строками для повнолітніх злочинців) щодо давності притягнення неповнолітніх до кримінальної відповідальності та виконання обвинувального вироку, погашення і зняття судимості з неповнолітніх злочинців.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

За результатами теоретичного аналізу розкрили умови відхильної поведінки неповнолітніх та описали кризу юнацького віку, яка зумовлює прояви девіантної та делінквентної поведінки. Додатково виділили комплекс причин (біологічні, психологічні, соціально-економічні та культурні), що суттєво впливають на формування та прояви девіантної та

делінквентної поведінки в період військового стану. Представили стан злочинності неповнолітніх за 2021–2022 рр.

Описали симптоматику кризи, що проявляється негативними вираженнями зі сторони дезадаптаційної поведінки. Виділили прояви, що характеризуються заниженою або завищеною самооцінкою, низьким рівнем саморегуляції, підвищеною конфліктністю, низьким розвитком організаційних та комунікативних вмінь та навичок, низьким рівнем відповідальності, когнітивними викривленнями реальності, претензивністю та негативним ставленням до оточуючих та суспільства загалом, егоцентризмом, негативними внутрішніми установками відносно соціальних вимог, що супроводжується протестною поведінкою. Зазначили, що в період повномасштабного вторгнення підвищилася соціальна нерівність, що зумовлює в неповнолітніх протестну поведінку та призводить до негативних наслідків.

Отже, розглянувши причини, види та структуру девіантної поведінки неповнолітніх маємо зазначити, що роль комплексу факторів, які ми описали вище повною мірою впливають на поведінку в юнацькому віці та закарбовуються у свідомості людини на все її подальше життя та діяльність (бездіяльність) у майбутньому. Тому враховуючи вище описані дані, надзвичайно важливо забезпечити для осіб цієї вікової категорії максимальний комплекс умов, що знизять розвиток відповідної поведінки за рахунок соціально-педагогічного та психологічного супроводу з впровадженням програм на державному рівні для профілактики девіантної та делінквентної поведінки неповнолітніх.

Перспективи подальших досліджень. Подальше вивчення тематики групової злочинності неповнолітніх, розроблення комплексу заходів та програм для профілактики девіантної та делінквентної поведінки. Додатково може бути проведено емпіричне дослідження девіантної та делінквентної поведінки в юнацькому віці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] В. М. Поліщук, «Базовий симптомокомплекс кризи входження в дорослість», *Психологія: реальність і перспективи*, № 2, с. 152–155, 2013. [Електронний ресурс].
Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prp_2013_2_44 Дата звернення: Листоп. 11, 2023.
- [2] Л. Пілецька, та М. Петричук, «Соціально-психологічні особливості девіантної поведінки підлітків, *Філософські і психологічні науки. Серія*

«Психологія», т. 1, № 22, с. 91–96, 2019.

<https://doi.org/10.15330/vpufpn.22.91-96>

- [3] S. O. Adebule, & F. O. Ibimluyi, «An investigation into the incidence of sexual immorality among secondary school pupils in Nigeria's southwest», *Research Journal of Organizational Psychology and Educational Studies, PJAEE*, № 18(8), p. 4016–4025, 2012. [Online]. Available: <https://is.gd/SbhooC> Application date: October 06, 2023.
- [4] A. Olugbode, Effect of social problems on the academic performance and social adjustment of senior secondary students in shomolu education district ii of lagos state. 2012, p. 1–22. [Online]. Available: <http://www.academia.edu/3313203> Application date: October 06, 2023.
- [5] Н. Андрусишин, «Аналіз особливостей розвитку девіантної поведінки підлітків», *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*, вип. 69, с. 13–19, 2022. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://is.gd/blCvHp> Дата звернення: Листоп. 06, 2023.
- [6] A. R. Dullas, K. D. Yncierto, M. A. Labiano, J. C. Marcelo, Determinants of a Variety of Deviant Behaviors: An Analysis of Family Satisfaction, Personality Traits, and Their Relationship to Deviant Behaviors Among Filipino Adolescents, 2021. [Online]. Available: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2021.645126/full> Application date: October 06, 2023.
- [7] О. Барабаш, «Поняття та види делінквентної поведінки», *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, № 865, с. 62–66, 2017. [Електронний ресурс]. Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2017_865_11 Дата звернення: Жовт. 06, 2023.
- [8] M. K. Gupta, S. Mohapatra, P. K. Mahant, «Juvenile's delinquent behavior, risk factors, and quantitative assessment approach: a systematic review», *Indian J Community Med*, № 47(4), p. 483–490, 2022. https://doi.org/10.4103/ijcm.ijcm_1061_21
- [9] J. Onebunne, C. Ezeaka, I. Felicitas, «Juvenile delinquent behavior: a comparative study of day and boarding students», *Nnadiabube Journal of Social Sciences (NJSS)*, № 1(1), p. 43–50, 2017. [Online]. Available: <https://is.gd/HG0A6j> Application date: October 21, 2023.
- [10] В. Кузьменко, *Психологія девіантної поведінки*. Дніпро, Україна: Видавець Біла К. О., 2019.
- [11] С. Зінченко, *Медична психологія*. Київ, Україна: КІСКЗ, 2009.

- [12] О. Бахур, «Психологічна характеристика підлітків з делінквентною поведінкою», *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих учених Дрогобицького державного пед. ун-ту імені Івана Франка*, № 3, с. 220–226, 2012. [Електронний ресурс]. Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apgnd_2012_3_28 Дата звернення: Жовт. 06, 2023.
- [13] Т. Гарасимів, *Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір*. Львів, Україна: Львів. держ. ун-т внутрішніх справ, 2012.
- [14] A. Maloku, «Deviant Behaviors of Juvenile delinquents», *UBT International Conference*, 76, 2021. [Online]. Available: <https://knowledgecenter.ubt-uni.net/conference/2021UBTIC/all-events/76/> Application date: October 21, 2023.
- [15] R. G. Enache, & S. Birsan, «The determinants of adolescents' deviant behaviours», *Technium Social Sciences Journal*, № 15(1), p. 346–352, 2021. [Online]. Available: <https://ideas.repec.org/a/tec/journal/v15y2021i1p346-352.html> Application date: October 21, 2023.
- [16] J. Res Adolesc, «Deviant Peer Behavior and Adolescent Delinquency: Protective Effects of Inhibitory Control, Planning, or Decision Making?», *Journal of Research of Adolescence*, vol. 29, is. 3, p. 682–695, 2019. <https://doi.org/10.1111/jora.12405>
- [17] А. Ком'яга, В. Головка, «Проблеми поведінкових девіацій молоді та профілактики девіантної поведінки неповнолітніх», *Південноукраїнський правничий часопис*, № 4(2), с. 119–122, 2022. <https://doi.org/10.32850/sulj.2022.4.2.18>
- [18] Сайт Офісу Генерального прокурора. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://is.gd/az8mYa> Дата звернення: Жовт. 03, 2023.
- [19] Аналітичний портал. Слово і діло. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://is.gd/EXEvSo> Дата звернення: Жовт. 03, 2023.
- [20] Звіт про внутрішнє переміщення в Україні (2022). Опитування загального населення, раунд 11 (25.11–5.12.2022 року). [Електронний ресурс]. Доступно: https://displacement.iom.int/sites/g/files/tmzbdl1461/files/reports/IOM_Gen%20Pop%20Report_R11_IDP_UKR.pdf Дата звернення: Жовт. 13, 2023.
- [21] О. Старко, «Особливості рівня та структури злочинності неповнолітніх», *Порівняльно-аналітичне право*, № 2, с. 312–315, 2018. [Електронний ресурс]. Доступно: https://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/2_2018.pdf Дата звернення: Жовт. 23, 2023.

- [22] І. Залялова, А. Політова, «Чинники злочинності неповнолітніх (на підставі соціологічного дослідження)», *Вісник пенітенціарної асоціації України*, № 3(5), с. 118–127, 2018. [Електронний ресурс]. Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bpau_2018_3_16 Дата звернення: Листоп. 06, 2023.
- [23] С. В. Якимова, «Особливості кримінологічної характеристики злочинів неповнолітніх», *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки, № 827, с. 292–299, 2015. [Електронний ресурс]. Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2015_827_50 Дата звернення: Жовт. 23, 2023.
- [24] Е. Панасенка, А. Макаренко, та Р. Стрижак, «Проблема девіантної та делінквентної поведінки у неповнолітніх правопорушників: психолого-педагогічний аналіз», *Гуманізація навчально-виховного процесу*, № 1(99), с. 304–314, 2020. [https://doi.org/10.31865/2077-1827.1\(99\)2020.198168](https://doi.org/10.31865/2077-1827.1(99)2020.198168)
- [25] О. Стеблинська, «Запобігання злочинам, які вчиняються неповнолітніми в стані сп'яніння»: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук. Львів: Львівський державний ун-т внутрішніх справ, Україна, 2008.
- [26] І. Парфанович, «Наукові підходи до профілактики поведінкових девіацій як сфери соціальної роботи», *Social Work and Education*, № 3(2), с. 42–49, 2016. [Електронний ресурс]. Доступно: <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/24988> Дата звернення: Листоп. 03, 2023.
- [27] І. Каськов, «Психопрофілактика девіантної та делінквентної поведінки особистості в умовах політико-соціальної нестабільності», *Вісник Національного університету оборони України*, № 75(5), с. 37–43, 2023. [Електронний ресурс]. Доступно: <http://visnyk.nuou.org.ua/article/view/283459> Дата звернення: Листоп. 03, 2023.
- [28] Ю. Красілова, «Профілактика девіацій у підлітків, батьки яких є учасниками бойових дій», *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*, № 6, с. 54–57, 2017. [Електронний ресурс]. Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIPC_2017_63_13 Дата звернення: Листоп. 01, 2023.
- [29] Кабінет Міністрів України. (2018, Груд. 18). *Розпорядження № 1027-р «Про схвалення Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року»*. [Електронний ресурс].

Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1027-2018-%D1%80#Text>

- [30] Верховна Рада України (2001. Квіт. 05). *Кримінальний кодекс України № 2341-III*. [Електронний ресурс].
Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

CHARACTERISTICS OF DEVIANT AND DELINQUENT BEHAVIOR OF MINORS BEFORE AND DURING THE PERIOD OF MARTIAL STATUS

Oksana Pavlyuk,

doctor of philosophy,

Associate Professor of the Department of Social Psychology

Taras Shevchenko Kyiv National University.

Kyiv, Ukraine.

 <https://orcid.org/0009-0000-0074-3216>
2826310po@ukr.net

Abstract. The article presents the characteristics of deviant and delinquent behavior of minors during youth and adolescence. The reasons, structure, and types of such behavior are described. The statistical data of the information databases of criminal offenses committed by minors for 2021 and 2022 are presented. The symptomatology of the crisis, manifested by negative expressions of maladaptive behavior in the relevant age group, is described. Manifestations characterized by low or high self-esteem, low level of self-regulation, increased conflict, lower development of organizational and communicative abilities and skills, low level of responsibility, cognitive distortions of reality, pretentiousness, and negative attitude towards others and society in general, egocentrism, negative internal attitudes towards social demands accompanied by protest behavior. It's noted that during this time of full-scale invasion, social inequality increased, which caused protest behavior in minors and led to negative consequences. It is noted that the most dangerous form of negative deviation is crime, which is a significant manifestation of the sharp opposition between individual interests and social statutes. The causes of juvenile delinquency, its group nature, and conditions of criminal liability are analyzed. In addition, the reasons for the decrease in juvenile delinquency in the period of 2022. The reasons and peculiarities of the formation of criminal groups involving minors are described. The importance of providing minors with the maximum set of conditions that will reduce the development of appropriate behavior due to socio-pedagogical and psychological support with the implementation of

programs at the state level for deviant and delinquent behavior prevention and emphasized in the current study.

Keywords: deviant and delinquent behavior; crime; crisis; minors; adolescence and youth.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] V. M. Polishchuk, «Bazovyi symptomokompleks kryzy vkhodzhennia v doroslist», Psykholohiia: realnist i perspektyvy, № 2, s. 152–155, 2013. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prp_2013_2_44 Data zvernennia: Lystop. 11, 2023.
- [2] L. Piletska, ta M. Petrychuk, «Sotsialno-psykholohichni osoblyvosti deviantnoi povedinky pidlitkiv, Filosofski i psykholohichni nauky. Seriia «Psykholohiia», t. 1, № 22, s. 91–96, 2019. <https://doi.org/10.15330/vpufpn.22.91-96>
- [3] S. O. Adebule, & F. O. Ibimluyi, «An investigation into the incidence of sexual immorality among secondary school pupils in Nigeria's southwest», Research Journal of Organizational Psychology and Educational Studies, PJAEE, № 18(8), s. 4016–4025, 2012. [Online]. Available: <https://is.gd/SbhooC> Application date: October 23, 2023.
- [4] A. Olugbode, Effect of social problems on the academic performance and social adjustment of senior secondary students in shomolu education district ii of lagos state. 2012, s. 1–22. [Online]. Available: <http://www.academia.edu/3313203> Application date: October 23, 2023.
- [5] N. Andrusyshyn, «Analiz osoblyvostei rozvytku deviantnoi povedinky pidlitkiv», Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia «Pravo», vyp. 69, s. 13–19, 2022. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://is.gd/blCvHp> Data zvernennia: Lystop. 06, 2023.
- [6] A. R. Dullas, K. D. Yncierto, M. A. Labiano, J. C. Marcelo, Determinants of a Variety of Deviant Behaviors: An Analysis of Family Satisfaction, Personality Traits, and Their Relationship to Deviant Behaviors Among Filipino Adolescents, 2021. [Online]. Available: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2021.645126/full> Application date: October 06, 2023.
- [7] O. Barabash, «Poniattia ta vydy delinkventnoi povedinky», Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnik», № 865, s. 62–66, 2017. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2017_865_11 Data zvernennia: Zhovt. 06, 2023.

- [8] M. K. Gupta, S. Mohapatra, P. K. Mahant, «Juvenile's delinquent behavior, risk factors, and quantitative assessment approach: a systematic review», *Indian J Community Med*, № 47(4), s. 483–490, 2022. https://doi.org/10.4103/ijcm.ijcm_1061_21
- [9] J. Onebunne, C. Ezeaka, I. Felicitas, «Juvenile delinquent behavior: a comparative study of day and boarding students», *Nnadiabube Journal of Social Sciences (NJSS)*, № 1(1), s. 43–50, 2017. [Online]. Available: <https://is.gd/HG0A6j> Application date: October 21, 2023.
- [10] V. Kuzmenko, *Psykhologhiia deviantnoi povedinky*. Dnipro, Ukraina: Vydavets Bila K. O., 2019.
- [11] S. Zinchenko, *Medychna psykhologhiia*. Kyiv, Ukraina : KISKZ, 2009.
- [12] O. Bakhur, «Psykhologhichna kharakterystyka pidlitkiv z delinkventnoiu povedinkoiu», *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk: mizhvuzivskyi zbirnyk naukovykh prats molodykh uchenykh Drohobyt'skoho derzhavnoho ped. un-tu imeni Ivana Franka*, № 3, s. 220–226, 2012. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apgnd_2012_3_28 Data zvernennia: Zhovt. 06, 2023.
- [13] T. Harasymiv, *Pryrodni ta sotsialni determinanty formuvannia deviantnoi povedinky liudyny: filosofsko-pravovyi vymir*. Lviv, Ukraina : Lviv. derzh. un-t vnutrishnikh sprav, 2012.
- [14] A. Maloku, «Deviant Behaviors of Juvenile delinquents», *UBT International Conference*, 76, 2021. [Online]. Available: <https://knowledgecenter.ubt-uni.net/conference/2021UBTIC/all-events/76/> Application date: October 21, 2023.
- [15] R. G. Enache, & S. Birsan, «The determinants of adolescents' deviant behaviours», *Technium Social Sciences Journal*, № 15(1), p. 346–352, 2021. [Online]. Available: <https://ideas.repec.org/a/tec/journal/v15y2021i1p346-352.html> Application date: October 21, 2023.
- [16] J. Res Adolesc, «Deviant Peer Behavior and Adolescent Delinquency: Protective Effects of Inhibitory Control, Planning, or Decision Making?», *Journal of Research of Adolescence*, vol. 29, is. 3, s. 682–695, 2019. <https://doi.org/10.1111/jora.12405>
- [17] A. Komiaha, V. Holovko, «Problemy povedinkovykh deviatsii molodi ta profilaktyky deviantnoi povedinky nepovnolitnykh», *Pivdennoukrainskyi pravnychi chasopys*, № 4(2), s. 119–122, 2022. <https://doi.org/10.32850/sulj.2022.4.2.18>
- [18] Sait Ofisu Heneralnoho prokurora. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://is.gd/az8mYa> Data zvernennia: Zhovt. 03, 2023.

- [19] Analitychnyi portal. Slovo i dilo. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://is.gd/EXEvSo> Data zvernennia: Zhovt. 03, 2023.
- [20] Zvit pro vnutrishnie peremishchennia v Ukraini (2022). Opytuvannia zahalnoho naselennia, raund 11 (25.11–5.12.2022 roku). [Elektronnyi resurs]. Dostupno: https://displacement.iom.int/sites/g/files/tmzbd11461/files/reports/IOM_Gen%20Pop%20Report_R11_IDP_UKR.pdf Data zvernennia: Zhovt. 13, 2023.
- [21] O. Starko, «Osoblyvosti rivnia ta struktury zlochynnosti nepovnitnikh», Porivnialno-analitychne pravo, № 2, s. 312–315, 2018. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: https://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/2_2018.pdf Data zvernennia: Zhovt. 23, 2023.
- [22] I. Zaliaiova, A. Politova, «Chynnyky zlochynnosti nepovnitnikh (na pidstavi sotsiologichnoho doslidzhennia)», Visnyk penitentsiarnoi asotsiatsii Ukrainy, № 3(5), s. 118–127, 2018. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bpau_2018_3_16 Data zvernennia: Lystop. 06, 2023.
- [23] S. V. Yakymova, «Osoblyvosti kryminologichnoi kharakterystyky zlochyniv nepovnitnikh», Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politehnika». Seriia: Yurydychni nauky, № 827, s. 292–299, 2015. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2015_827_50 Data zvernennia: Zhovt. 23, 2023.
- [24] E. Panasenka, A. Makarenko, ta R. Stryzhak, «Problema deviantnoi ta delinkventnoi povedinky u nepovnitnikh pravoporushnykiv: psykholoho-pedahohichniy analiz», Humanizatsiia navchalno-vykhovnoho protsesu, № 1(99), s. 304–314, 2020. [https://doi.org/10.31865/2077-1827.1\(99\)2020.198168](https://doi.org/10.31865/2077-1827.1(99)2020.198168)
- [25] O. Steblynska, «Zapobihannia zlochynam, yaki vchyniaiutsia nepovnitnimy v stani spianinnia»: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. yur. nauk. Lviv: Lvivskyi derzhavnyi un-t vnutrishnikh sprav, Ukraina, 2008.
- [26] I. Parfanovych, «Naukovi pidkhody do profilaktyky povedinkovykh deviatsii yak sfery sotsialnoi roboty», Social Work and Education, № 3(2), s. 42–49, 2016. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/24988> Data zvernennia: Lystop. 03, 2023.
- [27] I. Kaskov, «Psykhoprofilaktyka deviantnoi ta delinkvednoi povedinky osobystosti v umovakh polityko-sotsialnoi nestabilnosti», Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy, № 75(5), s. 37–43, 2023.

- [Elektronnyi resurs].
Dostupno: <http://visnyk.nuou.org.ua/article/view/283459> Data
zvernennia: Lystop. 03, 2023.
- [28] Yu. Krasilova, «Profilaktyka deviatsii u pidlitkiv, batky yakykh ye uchasnykamy boiovykh dii», Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina, № 6, s. 54–57, 2017. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIPC_2017_63_13 Data zvernennia: Lystop. 01, 2023.
- [29] Kabinet Ministriv Ukrainy. (2018, Hrud. 18). Rozporiadzhennia № 1027-r «Pro skhvalennia Natsionalnoi stratehii reformuvannia systemy yustytsii shchodo ditei na period do 2023 roku». [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1027-2018-%D1%80#Text>
- [30] Verkhovna Rada Ukrainy (2001. Kvit. 05). Kryminalnyi kodeks Ukrainy № 2341-III. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

*Стаття надійшла до редакції
20 листопада 2023 року*

DOI [https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26\(55\)-129-144](https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26(55)-129-144)

УДК 159.923(082)

Прокопенко Олена Антонівна,

здобувач PhD з психології,

старший викладач кафедри психології управління

Центрального інституту післядипломної освіти

ДЗВО «Університет менеджменту освіти».

Київ, Україна.

<https://orcid.org/0000-0002-0304-5058>

lenokvit@uem.edu.ua

ОСОБЛИВОСТІ ЗАЛУЧЕНОСТІ ДО РОБОТИ ОСВІТЯН ЗАЛЕЖНО ВІД ІДЕАЛЬНОГО ОБРАЗУ УЧИТЕЛЯ

Анотація. У статті презентовано результати емпіричного дослідження особливостей залученості до роботи освітян залежно від ідеального образу учителя. Представлено результати дослідження уявлень учителів закладів загальної середньої освіти про ідеальний образ учителя, та їх факторного аналізу що свідчать про амбівалентну структуру таких уявлень і як наслідок, проблеми професійної самореалізації значної кількості освітян, що потребує відповідної психологічної роботи. Крім того, висвітлено результати кластерного аналізу, а яким виявлено 4 кластери досліджуваних освітян за переважаючим типом уявлення про ідеальний образ учителя. Констатовано, що отримані результати варто врахувати в психологічному навчанні освітян як такі, що складають певний особистісний ресурс їх професійного розвитку. Також презентовано результати вивчення особливостей залученості до роботи у досліджуваних учителів, та її індикаторів – енергійності, захоплення роботою й відданості, що свідчать про недостатній рівень їх прояву у доволі значної кількості досліджуваних учителів. За результатами дисперсійного аналізу виявлено особливості залученості до роботи вчителів закладів загальної середньої освіти різного віку залежно від їх уявлень про ідеальний образ учителя, які дозволяють порівняти особливості ідеального образу вчителів у різних групах досліджуваних. Показано, що найвищі показники залученості до роботи встановлено у вчителів, у яких ідеальний образ учителя асоціюється з самовдосконаленням і професіоналізмом, а найнижчі – переважно в тих учителів, які пов'язують ідеальний образ учителя з виконавською дисципліною і матеріальним благополуччям. Запропоновано сприяти розвитку Я-концепції як чинника

становлення професіоналізму вчителів, що може бути реалізовано під час спеціально організованого психологічного навчання в умовах післядипломної освіти.

Ключові слова: Я-концепція; вчителі закладів загальної середньої освіти; професіоналізм; залученість до роботи; ідеальний образ учителя.

ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. В умовах невизначеності, властивих сьогоденню, важливого значення набувають особистісні чинники професійної діяльності фахівців. Особливу роль такі чинники відграють у діяльності освітян, які мають виступати агентами змін у сучасному суспільстві (І. Смагін [3], Teacher Education Policy..., [18]), а підходи до їх професійного розвитку мають набути суттєвих змін (L. Evans, [11], та ін.). Учитель вважається особливою і благородною професією, яка допомагає здобувачам освіти успішно розвиватися в будь-якій професії. Таким чином, професійні педагоги повинні розвиватися як особи, що навчаються впродовж усього життя, як мислителі та етичні лідери, які є прикладом ідеалів грамотності, науки та соціальної справедливості в різноманітному та постійно мінливому світі (J. Anitha, R. Krishnaveni [5]). Відповідно великого значення набуває ідеальний образ педагога як складова його Я-концепції, який він транслює через поведінку своїм учням, і, як наслідок, його вплив на успішність педагогічної діяльності й залученість педагога до роботи.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Слід зазначити, що вплив Я-концепції на різні сфери життєдіяльності людини був предметом уваги чисельних досліджень (J. Möller, S. Zitzmann, F. Helm, N. Machts, F. Wolff [15], S. Richman, R. Pond, C. De Wall, M. Kumashiro, E. Slotter, L. Luchies [17] та ін.). Досліджено прояви й розвиток професійної Я-концепції на різних вікових стадіях (D. Gibson [13] та ін.), зв'язок особистісних характеристик вчителя та його професійної ідентичності (Т. Davies [9] та ін.), вплив Я-концепції вчителів на підходи до викладання та переконання щодо здобувачів освіти (A. Yeung, G. Craven, G. Kaur [23]), образ «ідеального викладача» у процесі професійної підготовки (Т. Тарасова [4]) тощо.

З іншого боку, вивчалися характеристики та прояви особистості в професійному контексті (Т. Макух [1], J. Arthur, S. Earl, A. Thompson, J. Ward [6]; D. Pora, M. Vazgan, S. Tomozii [16] та ін.), професійно важливі якості вчителів як основи становлення їх професіоналізму (J. Anitha, R. Krishnaveni, [5] та ін.), концептуальні підходи до підготовки майбутніх учителів та їхній вплив на уявлення здобувачів педагогічної освіти про професіоналізм (S. Dodillet, S. Lundin, J. Krüger [10] та ін.); досліджувалися

проблеми виявлення професіоналізму вчителів, пов'язаних, зокрема, з відсутністю доказових показників ефективності, які важко підтвердити, та слабких навичок самоаналізу вчителів (Т. Leibur, К. Saks, І.-А. Chounta [14] та ін.), вивчалися особливості становлення професіоналізму сучасного вчителя протягом життя як фасилітатора, ініціатора, мотиватора досягнень здобувачів освіти, який характеризується високою відданістю своїй професії (В. Tamprang, and D. Wonggo [19] та ін.).

Водночас емпіричне дослідження залученості до роботи освітян як одного з індикаторів їх професіоналізму залежно від ідеального образу вчителя, наскільки нам відомо, попри всю актуальність не виступали предметом спеціального вивчення.

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Мета дослідження: встановити особливості залученості до роботи освітян залежно від ідеального образу вчителя.

Завдання дослідження:

- виявити характеристики ідеального образу вчителя в уявленнях сучасних освітян;
- визначити рівні (низький, середній, високий) та показники залученості педагогів до роботи;
- дослідити взаємозв'язок залученості до роботи вчителів закладів загальної середньої освіти з їх уявленнями про ідеальний образ учителя.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

Дослідження ґрунтується на концептуальних положеннях, а саме:

- *на гуманістичному підході* (Maslow, 1970; Rogers, 1961 та ін.) де уявлення людини про риси й якості, які вона сприймає як частину себе, цінності, які є значущими для неї і які визначають її поведінку. Це підхід пов'язаний із самоактуалізацією особистості як прагненням повністю реалізувати свої потенціали, бажанням до самовираження тощо. Тим самим йдеться про підтримання цінності власного Я, активне, повне проживання життя (Маслоу, 1970 та ін.);
- *генетико-моделюючого підходу* (С. Максименко, 2006) де забезпечується розширення сфери планування свого життя, універсальність розвитку свого Я, які є самоціллю [20];
- *духовно-ціннісний підхід* визначається ступенем усвідомлення особистістю своєї духовної суті, життєвого призначення, розуміння

цінності власного Я як творця, особистості, що підтримує життя на землі (E. Erikson, J. Erikson, 1988).

Основні індикатори:

- самоцінність (цінність Я) як характеристика прийняття особистістю власної цінності, першочергова орієнтація на ті переваги, вона має (Harter, 2006) й завдяки яким може самореалізуватися попри всі виклики сьогодення;

- цінність самотворення як процесу вибудовування себе на основі ствердження духовного начала як визначального у процесі творення себе (Боришевський, 2012, Сердюк, 2015). Ці підходи допоможуть виокремити характеристики ідеального образу вчителя [17], [23].

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

Для дослідження уявлень освітян про ідеальний образ вчителя використано проєктивну методику, що ґрунтується на методиці незавершених речень, коли учасники опитування завершували речення таким чином, щоби охарактеризувати ідеального вчителя.

Вивчення особливостей залученості освітян до роботи відбувалося за відповідною шкалою В. Шауфелі та А. Беккера (UWES, Utrecht Work Engagement Scale, Schaufeli, & Bakker [22], в авторській адаптації), за якою досліджуваним пропонувалося дати відповідь на 17 запитань, спрямованих на визначення загального показника залученості та його окремих складових – енергійності, відданості, захоплення роботою.

Опрацювання даних передбачало використання математико-статистичних процедур, пошук первинних статистик (середніх, стандартного відхилення) на основі яких здійснювався розподіл досліджуваних на рівні, і латентних зв'язків й відмінностей за допомогою факторного, кластерного та дисперсійного аналізів з використанням комп'ютерної програми SPSS (версія 23.0).

Вибірка. У дослідженні брали участь 380 вчителів закладів загальної середньої освіти з усіх регіонів України, з них 89,4 % жінок і 10,6 % чоловіків віком: до 30 років (14,8 %); від 31 до 40 років (36,8 %); від 41 до 50 років (27,2 %); 50 і понад років (21,2 %). Опитування здійснювалось за допомогою Google Forms.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESULTS OF THE RESEARCH

На першому етапі емпіричного дослідження було виявлено характеристики ідеального вчителя за уявленнями досліджуваних освітян (табл. 1).

Таблиця 1

**Характеристики ідеального вчителя за уявленнями
досліджуваних освітян**

Характеристики ідеального вчителя	Кількість досліджуваних, у %
Любов до свого предмета та професії, професіоналізм	65,4
Любов до дітей, доброта, гуманність, толерантність	56,5
Творчість, креативність, упровадження інновацій	53,5
Матеріальна база, матеріальна забезпеченість	29,2
Чесне, неупереджене ставлення до всього, об'єктивність, справедливість, безкорисливість	26,9
Уміння самовдосконалюватися, цілеспрямованість	19,6
Співпраця з колегами, батьками, наставництво	8,1
виконавча дисципліна, вихованість	3,5

Як видно з табл. 1, значна кількість досліджуваних учителів вбачає в образі ідеального вчителя любов до свого предмета та професії, професіоналізму (65,4 %), любов до дітей, доброти, гуманності, толерантності (56,5 %), творчість, креативність, впровадження інновацій (53,5 %).

Натомість привертає увагу той факт, що практично третина досліджуваних освітян (29,2 %) вказує на матеріальну забезпеченість як необхідний атрибут ідеального учителя. Значно менше вчителів при цьому відзначають в образі ідеального вчителя чесне, неупереджене ставлення до всього, об'єктивність, справедливість, безкорисливість (26,9 %), уміння самовдосконалюватися, цілеспрямованість (19,6 %), співпрацю з колегами, батьками, наставництво (8,1 %), виконавчу дисципліну й вихованість (3,5 %). Це, на наш погляд, може свідчити про певну амбівалентність ідеального образу вчителя в уявленнях освітян.

Цей висновок підтверджують результати факторного аналізу з Varimax ротацією, за яким було виявлено 4 фактори, що охоплюють 67 % сумарної дисперсії (табл. 2).

Таблиця 2

Факторна структура ідеального образу вчителя

Характеристики ідеального вчителя	Фактори			
	F1	F2	F3	F4
1	2	3	4	5
Любов до свого предмета та професії, професіоналізм				,549

Продовження табл. 2

1	2	3	4	5
Любов до дітей, доброта, гуманність, толерантність			-,836	
Творчість, креативність, упровадження інновацій		-,793		
Матеріальна база, матеріальна забезпеченість		568		
Чесне, неупереджене ставлення до всього, об'єктивність, справедливість, безкорисливість				-,895
Уміння самовдосконалюватися, цілеспрямованість	-,720			
Співпраця з колегами, батьками, наставництво	,791			
Виконавча дисципліна, вихованість			,507	

Так, у першому факторі, який охоплює 19,5 % сумарної дисперсії, в уявленні освітян протиставляються співпраця з колегами, батьками, наставництво (0,791) і уміння самовдосконалюватися, цілеспрямованість (-0,720). У другому факторі (17,9 % сумарної дисперсії) протиставляються матеріальна забезпеченість (0,568) і творчість, креативність, упровадження інновацій (-0,793).

У третьому факторі (16,2 %) сумарної дисперсії йдеться про протиставлення любові до дітей, доброти, гуманності, толерантності (-0,836) і виконавської дисципліни й вихованості (0,507), а у четвертому (13,4 % сумарної дисперсії) – протиставлення любові до свого предмета та професії, професіоналізму (0,549) і чесного, неупередженого ставлення до всього, справедливості й безкорисливості (-0,895).

Така суперечлива структура ідеального образу вчителя є, на наш погляд, певною перешкодою на шляху до професійної самореалізації значної кількості освітян й потребує відповідної психологічної роботи.

За результатами кластерного аналізу, що був здійснений на основі даних факторизації, виявлені 4 групи досліджуваних за переважаючими уявленнями освітян про ідеальний образ учителя (табл. 3).

Таблиця 3

Групи досліджуваних освітян за переважаючими уявленнями про ідеальний образ учителя (за результатами кластерного аналізу)

Фактори	Кластери			
	1	2	3	4
1	2	3	4	5
F1: співпраця з колегами, батьками, наставництво (0,791), уміння самовдосконалюватися, цілеспрямованість (-0,720)	,60881	-,27291	1,44497	-,65095

Продовження табл. 3

1	2	3	4	5
F2: матеріальна забезпеченість (0,568), творчість, креативність, упровадження інновацій (-0,793)	1,46193	,25046	-,66107	-,14768
F3: любов до дітей, доброта, гуманність, толерантність (-0,836), виконавська дисципліна й вихованість (0,507)	1,91217	-,14856	-,34779	-,16696
F4: любов до свого предмета та професії, професіоналізм (0,549), чесне, неупереджене ставлення, справедливість й безкорисливість (-0,895)	,24421	-1,46565	,19857	,67620

Як впливає з даних, наведених у табл. 3, до кластеру 1 (7,1 % досліджуваних) увійшли освітяни, переважно орієнтовані на виконавську дисципліну й матеріальне благополуччя. До кластеру 2 (25,5 %) увійшли вчителі, переважно орієнтовані на справедливість і безкорисливість, кластеру 3 (21,1 %) – орієнтовані на співпрацю й упровадження інновацій, а кластеру 4 (46,3 %) – орієнтовані на самовдосконалення й професіоналізм.

Отримані результати, як нам уявляється, варто врахувати в психологічному навчанні освітян як такі, що складають певний особистісний ресурс їх професійного розвитку.

На другому етапі емпіричного дослідження за результатами опитування досліджуваних за методикою В. Шауфелі та А. Беккера (UWES) було визначено первинні статистики залученості педагогів до роботи як стійкого психологічного стану у процесі роботи, що характеризується енергійністю, захопленням роботою і відданістю [20] (табл. 4).

Таблиця 4

Показники залученості досліджуваних учителів до роботи

Показники залученості до роботи	Середні	Стандартне відхилення
Енергійність	3,0	0,6
Захоплення роботою	3,4	0,5
Відданість	3,3	0,8
Загальний показник	3,2	0,5

З даних наведених у табл. 4 видно, що найбільша дисперсія даних представлена за показником «відданість роботі», який диференціює вчителів з огляду на їхні почуття значущості своєї праці, причетності,

прийняття викликів [20] тощо. Доволі значуща дисперсія за показниками «енергійність» й «захоплення роботою» свідчить, що досліджувані вчителі різняться за рівнем енергії, витривалості та «ментальної гнучкості» в процесі роботи, готовністю докласти зусилля до праці, а також наполегливістю в ситуаціях виникнення труднощів, концентрацією й зосередженням на роботі тощо.

На основі зазначених первинних статистик з урахуванням нормальності їх розподілів було визначено рівні залученості педагогів до роботи (табл. 5).

Таблиця 5

Рівні залученості досліджуваних учителів до роботи

Показники залученості до роботи	Рівні залученості до роботи, кількість досліджуваних у %		
	низький	середній	високий
Енергійність	19,7	56,7	23,6
Захоплення роботою	15,3	64,6	20,1
Відданість	18,7	66,8	14,5
Загальний показник	18,8	64,1	17,1

З табл. 5 випливає, що переважна кількість учителів характеризується середнім рівнем залученості до роботи (64,1 %). Лише кожний шостий вчитель демонструє високий рівень залученості та, як наслідок, мотивованість і психологічне благополуччя в професійній діяльності. Практично кожному п'ятому досліджуваному вчителю (18,8 %) властивий низький рівень залученості до роботи й, отже, високий ризик професійного вигорання.

На заключному етапі емпіричного дослідження за результатами дисперсійного аналізу було проаналізовано показники залученості до роботи вчителів закладів загальної середньої освіти загалом і, зокрема, різного віку залежно від їх уявлень про ідеальний образ учителя (див. рис.).

У цілому було виявлено (на рівні тенденції, $p = 0,1$) найвищі показники залученості до роботи у вчителів, у яких ідеальний образ учителя асоціюється з самовдосконаленням і професіоналізмом. Особливо чітка зазначена тенденція проявляється у молодих учителів віком до 30 років ($p = 0,5$). При цьому найнижчі показники залученості до роботи виявлені переважно в тих учителів, які пов'язують ідеальний образ учителя з виконавською дисципліною і матеріальним благополуччям.

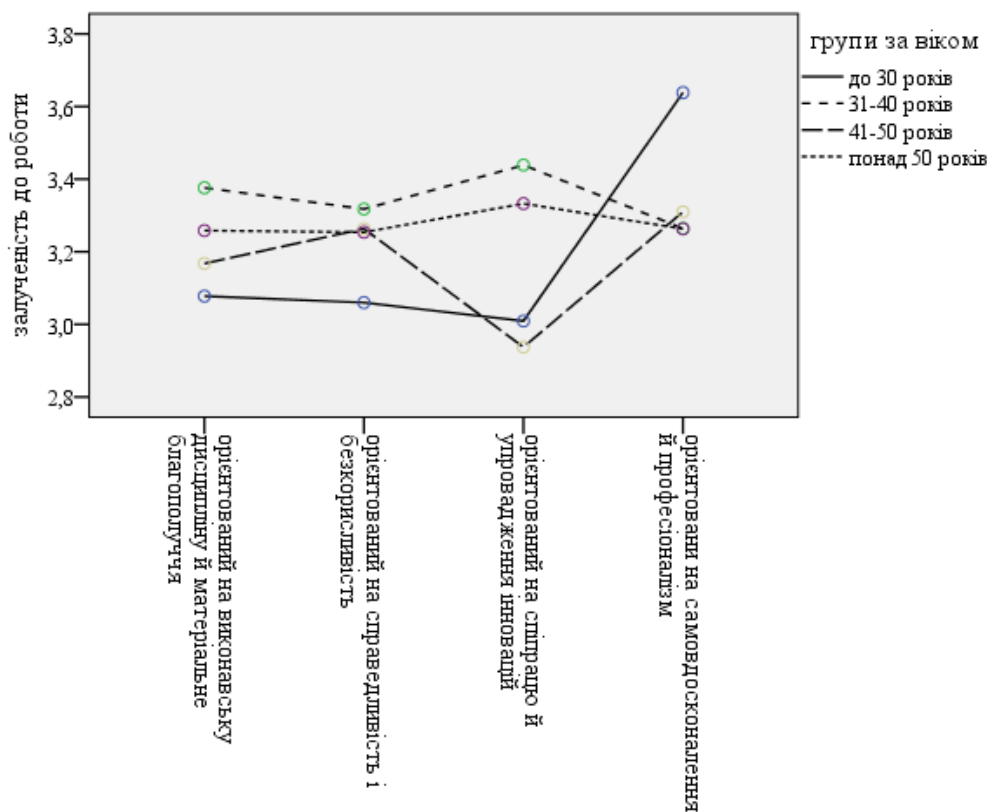

Рис. Особливості залученості до роботи вчителів закладів загальної середньої освіти різного віку залежно від їх уявлень про ідеальний образ учителя

Потребують спеціальної уваги й пояснення недостатньо високі показники залученості до роботи вчителів окремих вікових груп, які асоціюють ідеальний образ учителя з орієнтацією на співпрацю та упровадження інновацій, що може виступити предметом спеціального дослідження в перспективі.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

За результатами емпіричного дослідження виявлено у цілому як амбівалентність уявлень про образ ідеального вчителя, так і недостатній рівень залученості до роботи доволі значної кількості досліджуваних учителів закладів загальної середньої освіти.

За результатами факторного аналізу виявлено суперечливу, амбівалентну структуру ідеального образу вчителя, що може стати перешкодою на шляху до

професійної самореалізації значної кількості освітян й потребує відповідної психологічної роботи. Натомість результати кластерного аналізу дозволили виявити групи вчителів з переважаючими уявленнями про ідеальний образ учителя, які в цілому свідчать про особистісний ресурс їх професійного розвитку, зокрема, майже половина досліджуваних освітян орієнтовані на самовдосконалення й професіоналізм, а кожний п'ятий – на співпрацю й упровадження інновацій.

Крім того, встановлено середні показники залученості до роботи у переважаючої кількості досліджуваних учителів, при цьому лише кожний шостий вчитель характеризується високим її рівнем, натомість кожний п'ятий – низьким.

Констатовано особливості залученості до роботи вчителів закладів загальної середньої освіти різного віку залежно від їх уявлень про ідеальний образ учителя. Зокрема, найвищі показники залученості до роботи встановлено у вчителів, у яких ідеальний образ учителя асоціюється з самовдосконаленням і професіоналізмом, що особливо чітко виявляється у проявляється у молодих учителів віком до 30 років ($p = 0,5$). Натомість найнижчі показники залученості до роботи виявлені переважно в тих учителів, які пов'язують ідеальний образ учителя з виконавською дисципліною і матеріальним благополуччям.

Як наслідок, уявляється доцільним розвиток Я-концепції як важливої детермінанти становлення професіоналізму вчителів в умовах спеціально організованого психологічного навчання в системі післядипломної освіти.

Перспективи подальших досліджень. Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів презентованої теми. Потребують спеціального вивчення чинники залученості до роботи вчителів окремих вікових груп, особливо тих, які асоціюють ідеальний образ учителя з орієнтацією на співпрацю та упровадження інновацій. Не менш важливим є виявлення й дослідження інших характеристик й чинників Я-концепції працівників системи освіти, що визначають її єдність і несуперечливість. Актуальним уявляється теоретичне обґрунтування, розробка та апробація програми розвитку Я-концепції як важливої детермінанти професіоналізму вчителів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] Т. О. Макух, «Акмеологічні виміри професіоналізму сучасного викладача закладів вищої освіти», *Актуальні питання у сучасній науці*, № 1(1), с. 388–396, 2022. [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2022-1\(1\)-388-396](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2022-1(1)-388-396)

- [2] В. А. Семиченко, *Психологія педагогічної діяльності*. Київ, Україна : Вища школа, 2004.
- [3] І. І. Смагін, «Нормативний образ сучасного ідеального вчителя», *Народна освіта: електронне фахове вид.*, № 1(37), 2019. [Електронний ресурс]. Доступно: https://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=5531 Дата звернення: Листоп. 05, 2023.
- [4] Т. Б. Тарасова, «Образ "ідеального викладача" в процесі професійної підготовки майбутніх педагогів», на *V Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. Актуальні проблеми практичної психології*. Глухів, 2018, с. 81–86. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://repository.sspu.edu.ua/bitstream/123456789/5904/1/Образ%20ідеального%20викладача.pdf> Дата звернення: Листоп. 05, 2023.
- [5] J. Anitha, R. Krishnaveni, «Professional characteristics of an educator: A survey of literature», *Journal of Management and Development Studies*, № 25(1), p. 1–22, 2013. [Online]. Available: <http://nasc.org.np/> Application date: November 05, 2023.
- [6] J. Arthur, S. R. Earl, A. P. Thompson, J. W. Ward, «The Value of Character Based Judgement in the Professional Domain», *Journal of Business Ethics*, № 169, p. 293–308, 2021. <https://doi.org/10.1007/s10551-019-04269-7>
- [7] P. Bayl-Smith, B. Griffin, «Measuring work styles: Towards an understanding of the dynamic components of the Theory of Work», *Journal of Vocational Behavior*, p. 132–144, 2015. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2015.08.004>
- [8] C. Carbonilla, Teaching Practices, Teachers' Beliefs and Attitudes, in *Creating Effective Teaching and Learning Environments: First Results from TALIS / OECD Publishing*, 2009, p. 87–135. [Online]. Available: <https://is.gd/cS1gLH> Application date: November 05, 2023.
- [9] T. Davies, «Incorporating creativity into teachers practice and self-concept of professional identity», *Journal of Educational Change*, № 4, p. 51–71, 2013.
- [10] S. Dodillet, S. Lundin, J. O. Krüger, «Constructing professionalism in teacher education», *Analytical tools from a comparative study. Education Inquiry*, № 10(3), p. 208–225, 2019. <https://doi.org/10.1080/20004508.2018.1529527>
- [11] L. Evans, «Professionalism, professionalism and the development of education professionals», *British Journal of Educational Studies*, № 56(1), p. 20–38, 2008.

- [12] S. Farihin, A. Muslihudin, A. A. Haqq, W. Winarso, «A skill application model to improve teacher competence and professionalism», *International Journal of Educational Methodology*, № 8(2), p. 331–346, 2022. <https://doi.org/10.12973/ijem.8.2.331>
- [13] D. E. Gibson, «Developing the Professional Self-Concept: Role Model Construals in Early, Middle, and Late Career Stages», *Organization Science*, № 14(5), p. 591–610, 2003. <https://doi.org/10.1287/orsc.14.5.591.16767>
- [14] T. Leibur, K. Saks, and, I.-A. Chounta, «Towards Acquiring Teachers' Professional Qualification Based on Professional Standards: Perceptions, Expectations and Needs on the Application Process», *Education Sciences*, № 11(8), c. 391, 2021. <https://doi.org/10.3390/educsci11080391>
- [15] J. Möller, S. Zitzmann, F. Helm, N. Machts, &, F. Wolff, «A Meta-Analysis of Relations Between Achievement and Self-Concept», *Review of Educational Research*, № 90(3), p. 376–419, 2020. <https://doi.org/10.3102/0034654320919354>
- [16] D. Popa, M. Bazgan, &, S. Tomozii, «Personality aspects involved in professional success», *Journal of Engineering Studies and Research*, № 18, p. 102–109, 2017. <https://doi.org/10.29081/jesr.v18i2.225>
- [17] S. B. Richman, R. S. Pond, Jr, De Wall, C. N., Kumashiro, M., , E. B. Slotter, and, L. B. Luchies, «An unclear self leads to poor mental health: Self-concept confusion mediates the association of loneliness with depression», *Journal of Social and Clinical Psychology*, Copyright Guilford Press. Reprinted with permission of The Guilford Press, № 35(7), p. 525–550, 2016. <https://doi.org/10.1521/jscp.2016.35.7.525>
- [18] Teacher Education Policy and Practice in Europe: Challenges and Opportunities, Eds. A. R. Simões, M. Lourenço, N. Costa. London-New York: Routledge, 2018. ISBN: 978-1-138-30643-1.
- [19] B. L. L. Tampang, and, D. Wonggo, «Teacher Professionalism in Technical and Vocational Education», in *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering*, 2018, vol. 306. <https://doi.org/10.1088/1757-899X/306/1/012017>
- [20] S. D. Maksymenko, *Heneza buttia osobystosti*. Kyiv, Ukrainian : KMM, 2006.
- [21] W. B. Schaufeli, A. B. Bakker, &, M. Salanova, «The Measurement of Work Engagement With a Short Questionnaire: A Cross-National Study», *Educational and Psychological Measurement*, № 66(4), p. 701–716, 2006. <https://doi.org/10.1177/0013164405282471>
- [22] W. B. Schaufeli, &, A. B. Bakker, UWES. Utrecht Work Engagement Scale, 2004. [Online]. Available: [https://www.wilmarschaufeli.nl/publications/Schaufeli/Test%](https://www.wilmarschaufeli.nl/publications/Schaufeli/Test%20Scale)

[20Manuals/Test manual UWES English.pdf](#) Application date: November 05, 2023.

- [23] A. S. Yeung, G. R. Craven, G. Kaur, «Teachers' self-concept and valuing of learning: relations with teaching approaches and beliefs about students Asia-Pacific», *Journal of Teacher Education*, № 42(3), p. 305–320, 2014.
<https://doi.org/10.1080/1359866X.2014.905670>

PECULIARITIES OF EDUCATORS' ENGAGEMENT IN WORK DEPENDING ON THE IDEAL IMAGE OF A TEACHER

Olena Prokopenko,

PhD student in psychology,
senior lecturer of the Department of Management Psychology
of Postgraduate Education Central Institute
SIHE «University of Education Management».
Kyiv, Ukraine.

 <https://orcid.org/0000-0002-0304-5058>
lenokvit@umo.edu.ua

Abstract. The article presents the results of an empirical study of the characteristics of educators' involvement in work depending on the ideal image of a teacher. The results of the study of the ideas of teachers of general secondary education institutions about the ideal image of a teacher and their factor analysis are presented, which testify to the ambivalent structure of such ideas and, as a result, the problem of professional self-realization of a significant number of educators, which requires appropriate psychological work. In addition, the results of the cluster analysis are highlighted, which revealed 4 clusters of the studied educators according to the prevailing type of idea about the ideal image of a teacher. It was established that the obtained results should be taken into account in the psychological training of educators as constituting a certain personal resource for their professional development. Also presented are the results of the study of the characteristics of work engagement among the teachers under study, and its indicators – energy, passion for work, and dedication, which indicate an insufficient level of their manifestation in a fairly significant number of the teachers under study. According to the results of the dispersion analysis, the features of involvement in the work of teachers of general secondary education institutions of different ages, depending on their ideas about the ideal image of a teacher, were revealed, which allow to compare the features of the ideal image of teachers in different groups of subjects. It is shown that the highest indicators of

involvement in work are found among teachers whose ideal image of a teacher is associated with self-improvement and professionalism, and the lowest – mainly among those teachers who associate the ideal image of a teacher with executive discipline and material well-being. It is proposed to contribute to the development of self-concept as a factor in the formation of teachers' professionalism, which can be implemented during specially organized psychological training in the conditions of postgraduate education.

Key words: self-concept; teachers of general secondary education institutions; professionalism; engagement in work; ideal image of a teacher.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] T. O. Makukh, «Akmeolohichni vymiry profesionalizmu suchasnoho vykladacha zakladiv vyshchoi osvity», Aktualni pytannia u suchasni nauksi, № 1(1), s. 388–396, 2022. [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2022-1\(1\)-388-396](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2022-1(1)-388-396)
- [2] V. A. Semychenko, Psykholohiia pedahohichnoi diialnosti. Kyiv, Ukraina : Vyshcha shkola, 2004.
- [3] I. I. Smahin, «Normatyvnyi obraz suchasnoho idealnoho vchytelia», Narodna osvita: elektronne fakhove vyd., № 1(37), 2019. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: https://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=5531 Data zvernennia: Lystop. 05, 2023.
- [4] T. B. Tarasova, «Obraz "idealnoho vykladacha" v protsesi profesiinoi pidhotovky maibutnikh pedahohiv», na V Vseukr. nauk.-prakt. internet-konf. Aktualni problemy praktychnoi psykholohii. Hlukhiv, 2018, s. 81–86. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://repository.sspu.edu.ua/bitstream/123456789/5904/1/Образ%20ідеального%20викладача.pdf> Data zvernennia: Lystop. 05, 2023.
- [5] J. Anitha, R. Krishnaveni, «Professional characteristics of an educator: A survey of literature», Journal of Management and Development Studies, № 25(1), s. 1–22, 2013. [Online]. Available: <http://nasc.org.np/> Data zvernennia: Lystop. 05, 2023.
- [6] J. Arthur, S. R. Earl, A. P. Thompson, J. W. Ward, «The Value of Character Based Judgement in the Professional Domain», Journal of Business Ethics, № 169, s. 293–308, 2021. <https://doi.org/10.1007/s10551-019-04269-7>
- [7] P. Bayl-Smith, B. Griffin, «Measuring work styles: Towards an understanding of the dynamic components of the Theory of Work»,

[Journal of Vocational Behavior](https://doi.org/10.1016/j.jvb.2015.08.004), s. 132–144, 2015.
<https://doi.org/10.1016/j.jvb.2015.08.004>

- [8] C. Carbonilla, Teaching Practices, Teachers' Beliefs and Attitudes, in Creating Effective Teaching and Learning Environments: First Results from TALIS / OECD Publishing, 2009, p. 87–135. [Online]. Available: <https://is.gd/cS1gLH> Data zvernennia: Lystop. 05, 2023.
- [9] T. Davies, «Incorporating creativity into teachers practice and self-concept of professional identity», Journal of Educational Change, № 4, s. 51–71, 2013.
- [10] S. Dodillet, S. Lundin, J. O. Krüger, «Constructing professionalism in teacher education», Analytical tools from a comparative study. Education Inquiry, № 10(3), s. 208–225, 2019.
<https://doi.org/10.1080/20004508.2018.1529527>
- [11] L. Evans, «Professionalism, professionalism and the development of education professionals», British Journal of Educational Studies, № 56(1), p. 20–38, 2008.
- [12] S. Farihin, A. Muslihudin, A. A. Haqq, W. Winarso, «A skill application model to improve teacher competence and professionalism», International Journal of Educational Methodology, № 8(2), s. 331–346, 2022.
<https://doi.org/10.12973/ijem.8.2.331>
- [13] D. E. Gibson, «Developing the Professional Self-Concept: Role Model Construals in Early, Middle, and Late Career Stages», Organization Science, № 14(5), s. 591–610, 2003. <https://doi.org/10.1287/orsc.14.5.591.16767>
- [14] T. Leibur, K. Saks, and, I.-A. Chounta, «Towards Acquiring Teachers' Professional Qualification Based on Professional Standards: Perceptions, Expectations and Needs on the Application Process», Education Sciences, № 11(8), s. 391, 2021. <https://doi.org/10.3390/educsci11080391>
- [15] J. Möller, S. Zitzmann, F. Helm, N. Machts, & F. Wolff, «A Meta-Analysis of Relations Between Achievement and Self-Concept», Review of Educational Research, № 90(3), s. 376–419, 2020.
<https://doi.org/10.3102/0034654320919354>
- [16] D. Popa, M. Bazgan, & S. Tomozii, «Personality aspects involved in professional success», Journal of Engineering Studies and Research, № 18, s. 102–109, 2017. <https://doi.org/10.29081/jesr.v18i2.225>
- [17] S. B. Richman, R. S. Pond, Jr, De Wall, C. N., Kumashiro, M., , E. B. Slotter, and, L. B. Luchies, «An unclear self leads to poor mental health: Self-concept confusion mediates the association of loneliness with depression», Journal of Social and Clinical Psychology, Copyright Guilford Press. Reprinted with permission of The Guilford Press, № 35(7), s. 525–550, 2016. <https://doi.org/10.1521/jscp.2016.35.7.525>

- [18] Teacher Education Policy and Practice in Europe: Challenges and Opportunities, Eds. A. R. Simões, M. Lourenço, N. Costa. London-New York: Routledge, 2018. ISBN: 978-1-138-30643-1.
- [19] B. L. L. Tampang, and, D. Wonggo, «Teacher Professionalism in Technical and Vocational Education», in IOP Conference Series: Materials Science and Engineering, 2018, vol. 306. <https://doi.org/10.1088/1757-899X/306/1/012017>
- [20] S. D. Maksymenko, Heneza buttia osobystosti. Kyiv, Ukrainian : KMM, 2006.
- [21] W. B. Schaufeli, A. B. Bakker, & M. Salanova, «The Measurement of Work Engagement With a Short Questionnaire: A Cross-National Study», *Educational and Psychological Measurement*, № 66(4), s. 701–716, 2006. <https://doi.org/10.1177/0013164405282471>
- [22] W. B. Schaufeli, & A. B. Bakker, UWES. Utrecht Work Engagement Scale, 2004. [Online]. Available: [https://www.wilmarschaufeli.nl/publications/Schaufeli/Test%20Manuals/Test manual UWES English.pdf](https://www.wilmarschaufeli.nl/publications/Schaufeli/Test%20Manuals/Test%20manual%20UWES%20English.pdf) Дата звернення: Листоп. 05, 2023.
- [23] A. S. Yeung, G. R. Craven, G. Kaur, «Teachers' self-concept and valuing of learning: relations with teaching approaches and beliefs about students Asia-Pacific», *Journal of Teacher Education*, № 42(3), s. 305–320, 2014. <https://doi.org/10.1080/1359866X.2014.905670>

Стаття надійшла до редакції
20 листопада 2023 року

DOI [https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26\(55\)-145-160](https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26(55)-145-160)

УДК [159.922.1:316.61] : 130.1

Сідун-Сович Діана Владиславівна,
асистент кафедри наук про здоров'я
факультету здоров'я та фізичного виховання
Ужгородського Національного Університету;
аспірантка 2 курсу Інституту соціальної та
політичної психології НАПН України.
Ужгород, Україна.

 <https://orcid.org/0009-0008-4813-1276>
diana.sidun-sovyich@uzhnu.edu.ua

СЕКСУАЛЬНА ПОВЕДІНКА ЧОЛОВІКІВ ЯК ПРЕДМЕТ МІЖДИСЦИПЛІНАРНИХ ЗНАТЬ

Анотація. Вивчення сексуальної поведінки чоловіків здійснюється у контексті загальних досліджень сексуальності та гендерних відмінностей. Вона не виділяється окремим дослідницьким напрямом і є наскрізним процесом як низки наукових сфер, так і різних рівнів її функціонування (біологічного, психологічного, соціально-культурного), а також стосується історично-еволюційного контексту розвитку людини у суспільстві. Особливість сексуальної поведінки є в тому, що вона проявляється як парна через поєднання індивідуальної сексуальної активності одного суб'єкта та сприймання потенційної індивідуальної сексуальної направленості іншого. Сексуальна поведінка чоловіків стосується різних сфер прояву, де суто інтимною розглядається копулятивна поведінка як окремий циклічний процес статевого акту. Копулятивна поведінка чоловіків, як здатність до здійснення статевого акту, є предметом наукових досліджень медицини, біології та психології, з фокусом уваги на збереженні та підтримці статевого здоров'я. Нами було виокремлено наступні напрями вивчення сексуальної поведінки загалом та, зокрема, чоловіків. Це такі, як: 1) збалансування між біологічною статтю та соціальною реальністю життя людини у її сексуальному розвитку та сексуальній поведінці; 2) обмежувальний тиск культурних та релігійних норм на варіативність прояву сексуальної ідентичності людини у суспільстві; 3) фізичне та психічне здоров'я людини щодо її сексуальності та сексуальної поведінки; 4) сексуальна поведінка чоловіків на рівні парних взаємин, що розглядається однією із умов психологічного добробуту людини та переживання нею позитивних почуттів. Перспективним

напрямом дослідження постає пошук зниження соціального тиску на варіативність проявів сексуальної поведінки, наразі, чоловіків.

Ключові слова: сексуальна поведінка чоловіків; копулятивна поведінка; компенсаторна активність; самооцінка; соціальні обмеження розвитку сексуальної ідентичності.

ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. Воєнний час загострив низку питань, одним із яких є добробут подружнього життя. Вимушене розділення подружніх пар унаслідок війни та воєнних переміщень; тривале перебування поза домівкою чоловіків, які служать у Збройних силах України; надмірні стресові навантаження та життєво небезпечні ризики постають випробуванням як для чоловіків-військових, так і їхніх дружин в умовах війни. Водночас, війна стала лакмусовим папірцем латентних процесів, наразі, інтимної сфери сексуального життя саме чоловіків, видозмінюючи певні очікування щодо їхньої сексуальної поведінки, які в умовах зниження соціального контролю (унаслідок війни) можуть вдаватися до застосування сили та примусу у задоволенні своїх сексуальних потягів. На нашу думку, вивчення сексуальної поведінки чоловіків може допомогти краще зрозуміти внутрішньо та зовнішньо обумовлену її детермінованість. Відповідні знання у мирний час є критично важливим оскільки пов'язують різноманітність проявів особистості і відповідне різноманіття форм проявів сексуальності, а в умовах війни – постають умовою безпеки щодо деструктивних, соціально-небезпечних її маніфестацій як латентних.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській психологічній науці сексуальність вивчається у контексті вікової та соціальної психології як один із напрямів розвитку людини, її соціалізації та становлення особистісної та сексуальної ідентичності (В. Гупаловська, Т. Говорун, О. Закалюжна, О. Кікінежді, Н. Стрілець [3], [4]), репродуктивної поведінки (О. Васильченко [2]), сексуальних розладів та подружніх конфліктів (Г. Кочарян, О. Кочерян [9]). Також у сфері етнології, фольклористики, культурології та літературознавства ми можемо побачити низку творів, які висвітлюють прояви сексуальності у культурній спадщині українського народу (О. Забужко, І. Ігнатенко, О. Кульчицький, Д. Мордовець [6], [7], [10], [12]). Хоча питання сексуальної дисфункції переважно вивчаються медичними науками, однак можна відмітити низку досліджень, які було виконано на перетині медичної та психологічної сфери знань наразі такими вченими, як О. Морозова-Ларіна, Г. Кочарян, О. Кочерян [9], [13]). Вплив стресу на психосексуальний стан військових представлений у роботах сексологині С. Федорець [14]. Натомість

залишається низка питань, які обмежують або ускладнюють пізнання у даній сфері знань. Наразі, питання диференціації проявів сексуальної поведінки розкриваються або опосередковано або частково у контексті супутніх дослідницьких тематик, що не дає повної картини явища сексуальної поведінки. Різні сторони явища сексуальності вивчаються різними науками, знання яких інколи важко інтегрувати у сферу досліджень певної наукової дисципліни, що обмежує дослідницьке поле і приводить до наукових втрат. Також в українській науці продовжує існувати дефіцит оглядових статей з даної сфери знань, переважно виданих в англійськомовних джерельних базах. Частково цей дефіцит перекривається аналізом наукових доробок, що передують проведенню емпіричного дослідження. Так, дослідниці (кандидати психологічних наук) Л. Кузьо та Н. Калька [8], вивчаючи психологічні детермінанти чоловічої сексуальності, розкривають низку супутніх характеристик, встановлених у дослідженнях Дж. Леферт, Ю. Сільверштейн, Д. Джуні, а саме: почуття злості, провини, занижену самооцінку, інфантилізм особистості, що може спонукати до компенсаторної активності та використанню сексуальних стосунків задля почуття влади. У вище згаданій статті для нашого дослідження також є вагомим визначення конструкту сексуального досвіду зрілої сексуальної любові, що на думку О. Кернберга, складається з ядерної гендерної ідентичності, ідентичності гендерної ролі, вибору об'єкта сексуального потягу та інтенсивності сексуального збудження [8]. Загалом Л. Кузьо та Н. Калька, вивчаючи чоловічу сексуальність мало уваги звертають сексуальним поведінковим проявам у чоловіків. Усе це спонукало нас до зосередження фокусу уваги саме на наукових здобутках, опублікованих у англійськомовних джерелах, зокрема і тих, що стосуються не лише психологічних знань, а й інших дисциплінарних сфер вивчення і, відповідно, різних аспектів сексуальної поведінки, наразі, чоловіків.

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Метою нашої статті було окреслити прояви сексуальної поведінки чоловіків, як предмет наукових досліджень різних сфер знань, що опубліковані в англійськомовних джерелах.

Завдання дослідження:

- дослідити та визначити пріоритетні напрями існуючого спектру наукових знань з питань сексуальної поведінки чоловіків у англійськомовних джерелах та окреслити можливість трансферу знань;
- виокремити гендерний аспект проявів сексуальної поведінки, наразі у чоловіків.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

Оскільки сексуальна поведінка виступає предметом міждисциплінарних знань, що разом дозволяють отримати комплексне розуміння цього явища, то ми вважали за доцільне опиратися на комбінацію різних теоретичних підходів під вивчення сексуальної поведінки, наразі чоловіків. Такий підхід допоможе нам проявити залежність та взаємозв'язки між психологічними, соціальними, медичними та культурними чинниками, що впливають на сексуальну поведінку чоловіків. Інтегруючою основою теоретичного аналізу послуговував системний підхід, що поставив у центрі уваги людину як цілісну систему її соматичних, фізіологічних, психологічних та соціально-культурних проявах. Також для нашого дослідження став важливим об'єктивний підхід, що надає можливість фіксувати відповіді організмичних систем людини на зовнішні та внутрішні стимули, тим самим слугуючи збереженню достовірності отриманих знань при їх трансфері.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

Аналіз наукових джерел з обраної тематики було здійснено засобом пошуку за ключовими словами статей різних наукових дисциплін (етологія, медицина, біологія, соціологія, психологія), у результаті чого було створено список із 780 статей, з яких детально опрацьовано 75 і відібрано для аналізу – 17. Збір статей для аналізу здійснювався з використанням пошукових систем <https://www.sciencedirect.com/>, <https://link.springer.com/>, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5776161/>, <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/>.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESULTS OF THE RESEARCH

Спершу розкриємо два терміни, які стосуються предмету нашого аналізу. Тож першим є *сексуальність*, як широке та комплексне поняття, що охоплює різні аспекти людського життя а також стосується ідентичності та соціальних презентацій людини, її взаємодії і поведінки, що пов'язані з сексом та сексуальними стосунками і розкривається у таких термінах, як: сексуальна привабливість, сексуальні бажання, сексуальне задоволення, сексуальна ідентичність, сексуальні орієнтації, сексуальна соціалізація та виховання, репродуктивне здоров'я та інтимні стосунки. Поняття сексуальності постає як біо-психо-соціокультурна конструкція, що включає соматичні, фізіологічні, психологічні, емоційні, соціальні,

культурні і, навіть, політичні аспекти. Вона впливає на сприйняття себе, взаємодію з іншими людьми, вираження інтимності, формування сексуальної поведінки, вибір сексуального партнера та розуміння сексуальних цінностей. Прояви сексуальності можуть включати різноманітні аспекти, такі як сексуальні фантазії, сексуальні потяги, здатність до сексуальної відповіді, самовизначення стосовно своєї сексуальної ідентичності та орієнтації. Вона може бути розглянута як набір особистих, соціальних і культурних впливів, які формують сприйняття і вираження сексуальності. Згідно з словником В. Войтка [1, с. 167] сексуальність пов'язана із ставленням осіб до протилежної статті, а опанування сексуальними стосунками та розуміння своїх сексуальних почуттів досягається у ході статевого виховання та соціалізації.

Другий термін стосується поведінки, що трактується як система взаємопов'язаних реакцій спрямованих на підлаштування чи зміну середовища задля задоволення потреб, зокрема, сексуальних. Науковці вказують на детермінованість поведінки біологічними, психологічними, соціальними та культурними чинниками. Поведінка може проявлятися як в непослідовних діях та вчинках, так і послідовних, що об'єднані спільністю мотивів, мети, прагнень формуючи певну лінію поведінки людини [1, с. 125]. Особливість сексуальної поведінки є у тому, що вона проявляється як парна, через поєднання індивідуальної сексуальної активності одного суб'єкта і сприймання ним-же потенційної сексуальної направленості іншого [5]. Водночас у дослідженнях В-Х Мастерса і В. Джонсон у сексуальній поведінці виділяється окремий циклічний процес, що дістав назву копулятивної поведінки, вказуючи на взаємообумовлені послідовні реакції сексуальних партнерів задля безперервності перебігу та завершеного статевого акту [11]. Загалом, В-Х Мастерса і В. Джонсон спостерігали майже 10 000 статевих актів у межах своїх досліджень. Вони встановили наявність чотирьох фаз у копулятивному циклі сексуальних реакцій людини (чотирьохфазна модель), що формуються незалежно від форми сексуальної стимуляції (фізіологічної, уявної, когнітивної тощо) людини. Слідом за ними було створено інші моделі, які, окрім фізіологічних сексуальних реакцій, стали виділяти і психосоціальні, що передують сексуальному акту. Наразі це трьохфазна модель сексологів Хелен Сінгер Каплан та модель Д. Ріда, який надає двом першим стадіям ознаки поведінкової, що спрямовані на реалізацію копулятивного бажання, а також модель сексотерапевта Д. Шнарха, який звертає увагу на трискладовість прояву сексуальних бажань, наголошуючи на їх вибірковості та усвідомленні [15, с. 73–78]. Ці останні моделі розширюють біологічний погляд на сексуальний акт і

вносять поведінкові аспекти у трактування сексуальності людини, що є особливо вагомим для нашого дослідження, спрямованого на визначенні саме поведінкових проявів у людській сексуальності.

Нами було встановлено, що низка досліджень, як у сфері психології, так і соціології, стосовно проявів індивідуальних відмінностей сексуальності та поведінкових її презентацій *стосуються питань свободи та ступеня пануючих обмежень*. Стверджується, що регламентація сексуальної поведінки, як правило, започатковується не із власних сексуальних потягів, а формується через трансляцію соціальних уявлень про нормативність та відхилення/порушення сексуальності та сексуальної поведінки. Науковці дійшли висновку, що сексуальна поведінка дорослої людини, як і будь-який інший вид поведінки, на індивідуальному рівні є відповідно змінною згідно потреб, які вона задовольняє, мети, яку вона переслідує, та значення, яке вона несе для людини. Водночас, домінування багатовікового тяжіння суспільних норм до спростування та зменшення діапазону сексуальних проявів людини поступово здає позиції перед потребами індивідуального сексуального розвитку, зменшуючи тим самим тиск зовнішньо орієнтованих нормативних обмежень. Нами було виділено дослідження американської психологині Л. Даймонд, яка пропонує враховувати нюанси та обирати більш ширше поле щодо людського різноманіття сексуальних досвідів та ідентичностей. Вона також запропонувала концепцію «сексуальної рухомості» (*sexual fluidity*), що описує можливість зміни сексуальних уподобань та потягів впродовж життя. Її дослідження спрямовані на розуміння тих шляхів, які люди обирають для вираження своєї сексуальної ідентичності та збереження психологічного благополуччя [20]. Британський нейробіолог Саймон Ле Вей, вивчаючи ймовірність впливу біологічних чинників на сексуальну орієнтацію, підтверджує уже відомий науці погляд, що гомосексуальність є результатом взаємодії генетичних, нейробіологічних та соціальних чинників із суттєвим значенням культурного впливу на сприйняття та прийняття у суспільстві відповідно названих проявів сексуальності [25], [26]. Одне із найвідоміших досліджень Саймона ЛеВей, що було проведено у 1991 році, доводить певні структурні розбіжності гіпоталамуса у гомосексуальних та гетеросексуальних чоловіків. Хоча його дослідження було обмежено до однієї частини мозку, що не дає достатньої достовірності для пояснення гомосексуальності в цілому, однак воно сприяє розумінню того, що сексуальна орієнтація супроводжується у тому числі і біологічними маркерами [26]. Крім цього, автор досліджував взаємозв'язок між генетикою та сексуальністю. Він проводив дослідження з близнюками, зокрема гомозиготними (однойайцевими) і дизиготними

(двоайцевими) близнятами, для вивчення генетичних чинників, що впливають на сексуальну орієнтацію. Ці дослідження показали, що гомосексуальність може мати певні генетичні передумови, хоча точна природа цього впливу залишається предметом дискусій.

Водночас, низка дослідників усе таки продовжують відмічати існування обмежуючого тиску суспільних та культурних норм на розвиток сексуальної ідентичності індивіда, наразі, щодо чоловіків. Отже, дослідження доводять, що сексуальна поведінка людини проявляється згідно допустимих суспільних норм, тиск яких особливо чутливим виявився саме для чоловіків. Дискусії про домінуючу роль біологічних чинників, що традиційно використовувалися для обґрунтування різниці між чоловіками і жінками, продовжуються. Однак у сучасних дослідженнях Е. Фаусто-Стерлінг піддаються сумніву біологічні основи статевої ідентичності. Вона закликає до критичного аналізу ролі біології у становленні гендерної ідентичності [22]. Її праці спонукають замислитися про співвіднесення біологічної статі та гендерно-соціальних проявів індивіда в історично-культурній динаміці філогенетичного розвитку людини. Водночас у своїй теорії «перформативності гендеру» гендерна теоретик, Дж. Батлер [17] стверджує, що поведінку людини, як чоловіка так і жінки визначає не біологічна її стать, а її соціальна реальність та гендерна ідентичність, що формується через дії та слова [17]. Продовжуючи цю думку Л. Даймонд наголошує, що концепція бінарної статевої орієнтації у науковому світі вже давно потерпає фіаско, поступаючись місцем широкому спектру варіацій сексуальної ідентичності [20]. Водночас ці дослідження слід трактувати як виклик у протипагу традиційно усталеному трактуванню статі як суто біологічної ознаки. Тож сучасні дослідники усе більше згоджуються, що у сексуальному самовизначенні людини такі чинники, як: соціальна ситуація розвитку, досвід, настановлення, набирають переваг як соціально-культурні чинники. Також науковці звертають увагу на баланс чинників як біологічних, так і психологічних та соціально-культурних у розвитку та поведінкових презентаціях сексуальності людини (Л. Даймонд, Д. Толмен [20], [30]).

Питання значення сексуальних проявів людини на рівні *фізичного та психічного здоров'я* піднімаються у працях таких психологів, як М. Перрі, Дж. Готмана [25]. Також дослідження розкривають обумовленість сексуальної дисфункції хронічними захворюваннями серцево-судинної системи, застосування препаратів під час лікування якої може впливати на стан ерекційної функції у чоловіків, хронічного стресу та посттравматичного синдрому (Е. Бйорд [18]), порушенням гормонального балансу, тривогою та депресією тощо. До психосоціальних чинників сексуального здоров'я людини, зокрема, чоловіків, дослідники відносять

статеву просвіту (Норман [24]), самопізнання своєї сексуальності, навчання стратегій профілактики та управління стресом (Е. Бйорд [18]).

У дослідженні проявів сексуальності також виділяються питання *парної взаємодії*, що трактуються у поведінкових категоріях через взаємодію, ставлення, стосунки, дії, рольові трансакції, впливи, домагання тощо. Як правило, ці дослідження виконувалися у контексті терапевтичної допомоги подружнім парам із сексуальною дисфункцією, причина якої вбачалася у порушенні подружніх стосунків. Одним із вагомих внесків є праці американського психолога Дж. Готтмана, який заснував Готтман-інститут (The Gottman Institute) і працює над розвитком науково обґрунтованих підходів до розуміння і покращення якості парних стосунків [23]. Одним із найважливіших внесків Дж. Готтмана є розробка концепції «Метакомунікації» (*metacommunication*), яка описує спосіб спілкування між партнерами, коли вони обмінюються інформацією, наразі, не тільки словами, а й невербальними сигналами, як-то: міміка, жести, темп мовлення тощо. Він стверджує, що якісна метакомунікація є ключовим чинником успішних парних стосунків. Інша важлива концепція, розроблена Дж. Готтманом, – це «Чотири Вершники Апокаліпсису» (*The Four Horsemen of the Apocalypse*), де ідентифіковані чотири чинники, які можуть спричинити руйнування парних стосунків. Це такі, як: застосування критики, замість конструктивного зворотного зв'язку; виказування презирства, насмішок, іронії та приниження; відступ, коли партнери уникають спілкування і не займаються вирішенням проблем; та кам'яна стіна, коли один з партнерів уникає спілкування і не створює емоційний зв'язок. Дослідження Дж. Готтмана також доводять, що прояви таких емоцій, як приязнь, прихильність і зацікавленість, є ключовим для збереження і покращення парних стосунків. Він розробив практичну концепцію «Магічних п'ять годин», яка рекомендує парам витратити щонайменше п'ять годин на позитивну і якісну взаємодію щотижня, щоб зміцнити емоційно-сексуальний зв'язок. Дж. Готтман провів також дослідження щодо сексуальності у парних стосунках, метафорично описуючи їх як «Дім звучання стосунків: сексуальних стосунків» (*The Sound Relationship House: The Sexual Relationship*). Ця модель включає такі елементи, як еротичне підбадьорювання, сексуальний розмах, сексуальне задоволення та сексуальна відмова. Автор показує, що відкритість, розуміння і активна комунікація є ключовими чинниками парного сексуального задоволення. Наступна дослідниця Д. Таннен зосереджується на способах спілкування між чоловіками та жінками, а також на впливі комунікації на формування статевої ідентичності. Вона розглядає різниці у стилі спілкування та їх відображення на гендерних ролях [29].

Також вартує нашої уваги дослідження піонера у галузі еволюційної психології Д. Басс, який досліджував, як еволюційні надбання впливають на поведінку людей, зокрема чоловіків у сфері репродуктології [16]. Один із його ключових концептів – це «репродуктивний вибір», який відображає, як статевий відбір впливає на те, кого обираємо як партнера для статевих зносин та які риси ми сприймаємо як привабливі через призму еволюційних переваг, спадковості та статевої конкуренції як еволюційно закріплених механізмів розмноження [16]. У контексті еволюційної психології були проведені дослідження і Г. Вілсон, який цікавився елементами статевої конкуренції та механізмами привабливості (*mechanisms of attraction*) при виборі партнера. Результати його досліджень втілилися у роботі «Еволюційна психологія та людська сексуальність», де він розглядав еволюційні підходи щодо розуміння статевого вибору, статевої поведінки людей, рольових аспектів батьківства, та соціальної динаміки у стосунках між статями.

На нашу думку для розуміння біологічно закладених механізмів статевої активності вартує пам'ятати про дослідження етнологів. Етнолог та еволюційний біолог Р. Александер [27], який досліджував еволюційні аспекти статевого відбору в контексті статевої поведінки, сексуальної конкуренції, територіальної поведінки (маркування звуковими сигналами, чи мічення меж ділянки пахучими та візуальними мітками (екскременти, витоптані ділянки, подряпини на корі тощо) та її охорону від інших тварин свого виду. Його праці присвячувалися розумінню того, які механізми та певні характерні риси впливають на оцінку привабливості партнерів у природному відборі. У своїх дослідженнях Р. Александер опирався на власні спостереження у дикому середовищі та архівні дані для розуміння динаміки статевого відбору та поведінки у тварин і людини.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

Вивчення сексуальної поведінки чоловіків здійснюється у контексті загальних досліджень сексуальності, а також відмінностей статевої ідентифікації і гендерних ролей. Наразі як і сексуальна поведінка, так і вивчення її у чоловіків не виділяється в окремий дослідницький напрям, що передбачає її опанування як наскрізний напрям через низку наукових сфер, як-то: медицина, сексологія, біологія, соціологія, психологія, конфліктологія тощо. Дослідження еволюційної психології найбільш прицільно розкривають питання формування сексуальної поведінки, що переважно стосується її репродуктивної функції. Сексуальність людини є

інтегративною характеристикою та системною ознакою, що розгортається на різних функціональних рівнях життєдіяльності людини, дослідження яких може слугувати підґрунтям вивчення сексуальної поведінки чоловіків, на рівні біологічного, психологічного та соціального організму, що вивчається відповідними науковими дисциплінами. Дослідження сексуальної поведінки у сфері етології слід розглядати у контексті природних еволюційних процесів, що презентуються через призму еволюційних переваг та спадковості у питаннях статевого відбору, сексуальної конкуренції та територіальної поведінки. Їх врахування у психологічних дослідженнях має стосуватися лише питань розширення варіативності спектру сексуальних реакцій щодо різних таксономічних рангів живих організмів, до яких відноситься і людина розумна.

Сексуальна поведінка чоловіків стосується різних сфер прояву людини, де прицільно інтимною розглядається копулятивна поведінка як окремий циклічний процес статевого акту. Вивчення копулятивної поведінки чоловіків, як здатності до здійснення статевого акту, є предметом наукових досліджень у сфері медицини, біології та психології та переважно стосується практичних запитів щодо урегулювання її дисфункційності як з боку чоловіка, так і жінки. Нами було виокремлено наступні напрями вивчення сексуальної поведінки чоловіків, а саме: збалансування між біологічною статтю та соціальною реальністю життя людини у її сексуальному розвитку та сексуальній поведінці; обмежувальний тиск культурних та релігійних норм на варіативність прояву сексуальної ідентичності людини у суспільстві; питання фізичного та психічного здоров'я людини щодо її сексуальності та пов'язаної з нею сексуальної поведінки. Наступний напрям стосується сексуальної поведінки чоловіків на рівні парного спілкування, що розглядається однієї із умов психологічного добробуту людини та переживання нею позитивних почуттів.

Перспективи подальших досліджень. Перспективи досліджень окреслюються самим предметом дослідження і стосуються більш прицільного вивчення сексуальної поведінки як окремого виду поведінки, а також уточнення її вікових характерних ознак, що розгортаються в умовах певного соціального оточення, наразі, війни. Також перспективним напрямом дослідження постає пошук зниження соціального тиску на варіативність проявів сексуальної поведінки, наразі, чоловіків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] В. І. Войтко, *Психологічний словник*; В. І. Войтка, Ред. Київ, Україна : Вища шк., 1982.

- [2] О. М. Васильченко, *Репродуктивна поведінка особистості. Соціально-психологічний аналіз*. Луганськ, Україна : Вид-во «Ноулідж», 2013.
- [3] Т. Говорун, О. Кікінежді, *Стать та сексуальність: психологічний ракурс*. Тернопіль, Україна : Богдан, 1999.
- [4] В. А. Гупаловська, О. І. Володимирець, «Психологічні особливості сексуальності чоловіків: результати емпіричного дослідження», *Проблеми сучасної психології*, вип. 16, с. 222–235, 2012.
- [5] С. В. Діденко, О. С. Козлова, *Психологія сексуальності*. Київ, Україна : «Академвидав», 2009.
- [6] О. Забужко, *Польові дослідження з українського сексу*. Вид. 13. Київ, Україна : «Комора», 2021.
- [7] І. Ігнатенко, *Тіло, секс, шлюб. Історія інтимних стосунків...* Київ, Україна : Віхола, 2023.
- [8] Н. М. Калька, Л. І. Кузьо, «Психологічні детермінанти чоловічої сексуальності в сучасному світі (результати факторного аналізу емпіричного дослідження)», *Габітус*, вип. 32, с. 84–88, 2021. [Електронний ресурс]. Доступно: <http://habitus.od.ua/journals/2021/32-2021/13.pdf> Дата звернення: Жовт. 29, 2023.
- [9] Г. С. Кочарян, *Сучасна сексологія*. Київ, Україна, 2007.
- [10] О. Кульчицький, «Світовідчуття українців», у *Українська душа* : зб. наук. праць; В. Храмова, Ред. Київ, Україна : Фенікс, 1992, с. 48–65. [Електронний ресурс]. Доступно: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000051> Дата звернення: Жовт. 29, 2023.
- [11] У. Мастерс, В. Джонсон, Р. Колодни, *Основы сексологии*. Москва, Россия : Мир, 1998.
- [12] Д. Мордовець, *Сагайдачний*. Львів, Україна : Каменярь, 1989.
- [13] О. І. Морозова-Ларіна, «Особливості статево-рольової ідентифікації у жінок з психогенною фригідністю», автореф. дис. канд. наук; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2003.
- [14] С. Федорець, «Вплив посттравматичного стресового розладу на сексуальне функціонування військових та ветеранів», *Вчені записки Університету «КРОК»*, № 2(70), с. 180–186, 2023. <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2022-70-180-186>
- [15] М. А. Ярхауз, Э. С. Тэн, *Сексуальность и психотерапия сексуальных расстройств*. Черкассы, Украина : Коллоквиум, 2016.
- [16] D. M. Buss, *The Evolution of Desire: Strategies of Human Mating*. Basic Books, 1995. [ISBN 978-0-465-02143-7](https://doi.org/10.1080/00000009508839311).
- [17] J. Buttler, «Performativity, Precarity, and Sexual Policies», *Revista de Antropología Iberoamericana*, № 4(3), 2009. [Online].

Available: https://www.researchgate.net/publication/26851760_Performativity_Precarity_And_Sexual_Politics#full-text Application date: October 29, 2023.

- [18] [E. R. Bird](#), [M. Piccirillo](#), [N. Garcia](#), [R. Blais](#), [S. Campbell](#), «Relationship Between Posttraumatic Stress Disorder and Sexual Difficulties: a Systematic Review of Veterans and Military Personnel», *The Journal of Sexual Medicine*, vol. 18, is. 8, p. 1398–1426, august 2021. <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2021.05.011>
- [19] S. Coltrane, R. Collins, *Sociology of Marriage and Family: Gender, Love and Property*. Wadsworth: Thomson Learning, Belmont, 2001. [Online]. Available: <https://search.worldcat.org/formats-editions/43954000> Application date: October 29, 2023.
- [20] L. M. Diamond, «New paradigms for research on heterosexual and sexual-minority development», *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*, vol. 32, is. 4, p. 490–498, 2003. https://doi.org/10.1207/S15374424JCCP3204_1
- [21] [I. van Straaten](#), [R. W. Holland](#), [C. Finkenauer](#), [T. Hollenstein](#), [R. Engels](#), «Gazing behavior during mixed-sex interactions: sex and attractiveness effects», *Archives of Sexual Behavior*, vol. 39, p. 1055–1062, 2010. <https://doi.org/10.1007/s10508-009-9482-x>
- [22] A. Fausto-Sterling, «Sexing the Body: Gender Politics and the Construction of Sexuality», *Politics and the Life Sciences*, vol. 20, is. 1, p. 95– 96, 2001. <https://doi.org/10.1017/S0730938400005232>
- [23] John Gottman, *The Seven Principles For Making Marriage Work*. Orion, 2021. ISBN 9781398718395
- [24] [N. P. Li](#), [D. T. Kenrick](#), «Sex similarities and differences in preferences for short-term mates: what, whether, and why», *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 90(3), p. 468–489, 2006. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.90.3.468>
- [25] John Gottman, *The Seven Principles For Making Marriage Work*. Orion, 2021.
- [26] [S. LeVay](#), «Proceed with Caution: Interpreting Evidence for Prenatal Influences on Sexual Orientation», *Archives of Sexual Behavior*, vol. 46(6), p. 1607-1608, Aug. 2017. <https://doi.org/10.1007/s10508-017-0996-3>
- [27] W. Irons, «How has evolution shaped human behavior? Richard Alexander's contribution to an important question», *Evolution and Human Behavior*, vol. 26, is. 1, p. 1–9, January, 2005, <https://doi.org/10.1016/j.evolhumbehav.2004.08.016>
- [28] Jae C. Choe, «Sexual selection and mating system in *Zorotypus gurneyi* Choe (Insecta : Zoraptera)», *Behav Ecol Sociobiol*, vol. 34, p. 233–237,

1994. [Online].

Available: https://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/46901/265_2004_Article_BF00183473.pdf?sequence=1 Application date: October 29, 2023.

[29] Deborah Tannen, *You Just Don't Understand: Women and Men in Conversation*. New York: William Morrow & Co., 1990.

[30] [D. L. Tolman](#), [L. M. Diamond](#), «Desegregating sexuality research: cultural and biological perspectives on gender and desire», *Annual review of sex research*, vol. 12, p. 33-74, 2001. [Online].

Available: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/12666736/#:~:text=Search%20in%20NLM%20Catalog> Application date: October 29, 2023.

SEXUAL BEHAVIOR OF MEN AS A SUBJECT OF INTERDISCIPLINARY KNOWLEDGE

Diana Sidun-Sovych,

assistant of the Department of Health Sciences

Faculty of Health and Physical Education

Uzhhorod National University;

graduate student of the 2nd year of the Institute of Social and

of political psychology of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Uzhhorod, Ukraine

 <https://orcid.org/0009-0008-4813-1276>

diana.sidun-sovyich@uzhnu.edu.ua

Abstract. The study of men's sexual behavior is carried out in the context of general studies of sexuality and gender differences. It is not separated into a separate research direction and is an end-to-end process of both a number of scientific fields and different levels of its functioning (biological, psychological, socio-cultural), and also relates to the historical-evolutionary context of human development in society. The peculiarity of sexual behavior is that it manifests itself as a couple through the combination of individual sexual activity of one subject and perception of potential individual sexual orientation of another. The sexual behavior of men refers to various spheres of manifestation, where copulatory behavior is considered purely intimate as a separate cyclical process of sexual intercourse. Copulatory behavior of men, as the ability to perform sexual intercourse, is the subject of scientific research in medicine, biology and psychology, with a focus on the preservation and maintenance of sexual health. We singled out the following areas of study of sexual behavior in general and men in particular. These are as follows:

1) balancing between biological sex and the social reality of a person's life in his sexual development and sexual behavior; 2) the restrictive pressure of cultural and religious norms on the variability of the manifestation of a person's sexual identity in society; 3) physical and mental health of a person in relation to his sexuality and sexual behavior; 4) sexual behavior of men at the level of couple relationships, which is considered one of the conditions of a person's psychological well-being and his experience of positive feelings. A promising direction of research is the search for a reduction of social pressure on the variability of manifestations of sexual behavior, currently, of men.

Keywords: sexual behavior of men; copulatory behavior; compensatory activity; self-esteem; social restrictions on the development of sexual identity.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] V. I. Voitko, *Psykhologichnyi slovnyk*; V. I. Voitka, Red. Kyiv, Ukraina : Vyshcha shk., 1982.
- [2] O. M. Vasylenko, *Reproduktyvna povedinka osobystosti. Sotsialno-psykhologichnyi analiz*. Luhansk, Ukraina : Vyd-vo «Noulidzh», 2013.
- [3] T. Hovorun, O. Kikinezhdi, *Stat ta seksualnist: psykhologichnyi rakurs*. Ternopil, Ukraina : Bohdan, 1999.
- [4] V. A. Hupalovska, O. I. Volodymyrets, «Psykhologichni osoblyvosti seksualnosti cholovikiv: rezultaty empyrchnoho doslidzhennia», *Problemy suchasnoi psykhologii*, vyp. 16, s. 222–235, 2012.
- [5] S. V. Didenko, O. S. Kozlova, *Psykhologhiia seksualnosti*. Kyiv, Ukraina : «Akademvydav», 2009.
- [6] O. Zabuzhko, *Polovi doslidzhennia z ukrainskoho seksu*. Vyd. 13. Kyiv, Ukraina : «Komora», 2021.
- [7] I. Ihnatenko, Tilo, seks, shliub. *Istoriia intymnykh stosunkiv...* Kyiv, Ukraina : Vikhola, 2023.
- [8] N. M. Kalka, L. I. Kuzo, «Psykhologichni determinanty cholovichoї seksualnosti v suchasnomu sviti (rezultaty faktornoho analizu empyrchnoho doslidzhennia)», *Habitus*, vyp. 32, s. 84–88, 2021. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://habitus.od.ua/journals/2021/32-2021/13.pdf> Data zvernennia: Zhovt. 29, 2023.
- [9] H. S. Kocharian, *Suchasna seksolohiia*. Kyiv, Ukraina, 2007.
- [10] O. Kulchytskyi, «Svitovidchuttia ukraintsiv», u *Ukrainska dusha : zb. nauk. prats*; V. Khramova, Red. Kyiv, Ukraina : Feniks, 1992, s. 48–65.

- [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000051> Data zvernennia: Zhovt. 29, 2023.
- [11] U. Masters, V. Dzhonson, R. Kolodni, *Osnovy seksologii*. Moskva, Rossiya : Mir, 1998.
- [12] D. Mordovets, *Sahaidachnyi*. Lviv, Ukraina : Kameniar, 1989.
- [13] O. I. Morozova-Larina, «Osoblyvosti statevo-rolovoi identyfikatsii u zhinok z psykohennoiu fryhidnistiu», avtoref. dys. kand. nauk; Kyiv. nats. un-t im. T. Shevchenka. Kyiv, 2003.
- [14] S. Fedorets, «Vplyv posttravmatychnoho stresovoho rozladu na seksualne funktsionuvannia viiskovykh ta veteraniv», *Vcheni zapysky Universytetu «KROK»*, № 2(70), s. 180–186, 2023. <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2022-70-180-186>
- [15] M. A. YArhauz, E. S. Ten, *Seksual'nost' i psihoterapiya seksual'nyh rastrojstv*. Cherkassy, Ukraina : Kollokvium, 2016.
- [16] D. M. Buss, [The Evolution of Desire: Strategies of Human Mating](#). Basic Books, 1995. [ISBN 978-0-465-02143-7](#).
- [17] J. Buttler, «Performativity, Precarity, and Sexual Policies», *Revista de Antropología Iberoamericana*, № 4(3), 2009. [Online]. Available: https://www.researchgate.net/publication/26851760_Performativity_Precarity_And_Sexual_Politics#full-text Data zvernennia: Zhovt. 29, 2023.
- [18] [E. R. Bird](#), [M. Piccirillo](#), [N. Garcia](#), [R. Blais](#), [S. Campbell](#), «Relationship Between Posttraumatic Stress Disorder and Sexual Difficulties: a Systematic Review of Veterans and Military Personnel», *The Journal of Sexual Medicine*, vol. 18, is. 8, p. 1398–1426, august 2021. <https://doi.org/10.1016/j.jsxm.2021.05.011>
- [19] S. Coltrane, R. Collins, *Sociology of Marriage and Family: Gender, Love and Property*. Wadsworth: Thomson Learning, Belmont, 2001. [Online]. Available: <https://search.worldcat.org/formats-editions/43954000> Application date: October 29, 2023.
- [20] L. M. Diamond, «New paradigms for research on heterosexual and sexual-minority development», [Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology](#), vol. 32, is. 4, p. 490–498, 2003. https://doi.org/10.1207/S15374424JCCP3204_1
- [21] [I. van Straaten](#), [R. W. Holland](#), [C. Finkenauer](#), [T. Hollenstein](#), [R. Engels](#), «Gazing behavior during mixed-sex interactions: sex and attractiveness effects», [Archives of Sexual Behavior](#), vol. 39, p. 1055–1062, 2010. <https://doi.org/10.1007/s10508-009-9482-x>

- [22] A. Fausto-Sterling, «Sexing the Body: Gender Politics and the Construction of Sexuality», [Politics and the Life Sciences](#), vol. 20, is. 1, p. 95– 96, 2001. <https://doi.org/10.1017/S0730938400005232>
- [23] John Gottman, The Seven Principles For Making Marriage Work. Orion, 2021. ISBN 9781398718395
- [24] [N. P. Li](#), [D. T. Kenrick](#), «Sex similarities and differences in preferences for short-term mates: what, whether, and why», *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 90(3), p. 468–489, 2006. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.90.3.468>
- [25] John Gottman, The Seven Principles For Making Marriage Work. Orion, 2021.
- [26] [S. LeVay](#), «Proceed with Caution: Interpreting Evidence for Prenatal Influences on Sexual Orientation», [Archives of Sexual Behavior](#), vol. 46(6), p. 1607-1608, Aug. 2017. <https://doi.org/10.1007/s10508-017-0996-3>
- [27] W. Irons, «How has evolution shaped human behavior? Richard Alexander's contribution to an important question», *Evolution and Human Behavior*, vol. 26, is. 1, p. 1–9, January, 2005, <https://doi.org/10.1016/j.evolhumbehav.2004.08.016>
- [28] Jae C. Choe, «Sexual selection and mating system in *Zorotypus gurneyi* Choe (Insecta : Zoraptera)», *Behav Ecol Sociobiol*, vol. 34, p. 233–237, 1994. [Online]. Available: https://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/46901/265_2004_Article_BF00183473.pdf?sequence=1 Application date: October 29, 2023.
- [29] Deborah Tannen, *You Just Don't Understand: Women and Men in Conversation*. New York: William Morrow & Co., 1990.
- [30] [D. L. Tolman](#), [L. M. Diamond](#), «Desegregating sexuality research: cultural and biological perspectives on gender and desire», *Annual review of sex research*, vol. 12, p. 33-74, 2001. [Online]. Available: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/12666736/#:~:text=Search%20in%20NLM%20Catalog> Application date: October 29, 2023.

Стаття надійшла до редакції
20 листопада 2023 року

ЕКОНОМІКА

DOI [https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26\(55\)-161-177](https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26(55)-161-177)

UDC 331.5:338.2

Zinaida Smutchak,

D.Sc (Economic sciences), Professor,

Professor of Department of Economics, Entrepreneurship and Management,

Educational and Scientific Institute of Management and Psychology

SIHE «University of Educational Management».

Kyiv, Ukraine.

 <https://orcid.org/0000-0002-6079-9227>

zinulechka@ukr.net

LABOUR MARKET OF UKRAINE IN WAR TIME: REALITY AND PROSPECTS

Abstract. The situation on the labour market of Ukraine is analyzed in the article. Significant changes in the functioning of the native labour market brought about by the full-scale war caused by russia are noted; today one of the main problems in the Ukrainian labour market is the professional and qualification imbalance and certain disproportions between the demand and supply of labour force. In particular, professional and regional disparities are deepening, which holds back the further recovery of employment; there is a problem of lack of qualified workers in private business, first of all. As a result of the economic upheavals, which are accompanied by large-scale internal displacement and refugee flows, there are huge losses of jobs and incomes. Attention is focused on determining the optimal mechanisms for regulating labor force mobility as a tool for regulating the labour market. The need for assistance to internally displaced persons in the near and long term was emphasized. It is currently impossible to accurately assess the international distribution of forced migrants from Ukraine, as migrants change their plans and country of destination, sometimes not even registering for temporary protection, but using the right to stay in EU countries for 90 days without registration. The role of education as a determining factor in the formation of human capital is noted, especially in conditions of unfavorable demographic development. A quality system of education, retraining and advanced training can help reduce labour shortages. Measures for the development of the workforce for the economic recovery and development of the country are proposed. The main condition for the return of refugees to Ukraine will be the availability of safe and attractive living conditions,

including the availability of work, housing and social infrastructure. But it should be taken into account that a long stay in the EU countries will contribute to the opportunities for Ukrainian citizens to settle down and gain a foothold in the host countries. At the same time, in the absence of better prospects in Ukraine, after the abolition of martial law, the process of population outflow may continue and even intensify.

Keywords: workforce; labour market; forced migration; migrants; military aggression; human capital

INTRODUCTION / ВСТУП

Formulation of the problem. Interrelationships between the labour market and the national economy of the country strongly influence their development. Moreover, in Ukraine at the current stage of its history, such an influence is of particular importance, which is due to the specifics of the modern period of development of the native economy. After all, almost exclusively from the native labour market, the Ukrainian economy receives the labour force it needs according to the corresponding qualitative and quantitative characteristics. And the possibilities of structural transformation of the Ukrainian economy largely depend on the qualitative and quantitative characteristics of the available labour force. Moreover, employees and members of their families are at the same time consumers of goods and services. The magnitude of their demand directly depends on the level of wages, which, in turn, affects the dynamics of the national economy. The war increased risks and uncertainties, creating barriers to the free movement of factors of production, including workforce, leading to the destruction of labour market institutions and their effective functioning. Problems in the economy, combined with significant internal displacements and refugee flows, lead to large-scale losses in employment and income. Rising unemployment, social exclusion, gender inequality, discrimination at the workplace, including in relation to the youth, the spread of poverty is among the main negative social consequences of the war. The loss and damage of production assets and infrastructure, the interruption of supply chains of trade networks weakened the potential of the labour market, leading to «disruptions» and the loss of employment opportunities for most Ukrainians. Small businesses have fewer opportunities to financially support their staff. Relocation and forced migration have led to a change in the structure of the labour market, as well as the structure of offers and the saturation of specialists across regions. In the regions most affected by Russia's military aggression, the number of jobs has decreased and competition has increased. Despite the revival of economic activity and the gradual return of

businesses to work, many businesses have not resumed their activities, and this is affecting the labour market.

Analysis of recent research and publications. Evaluation of the efficiency of labour market regulation, its theoretical and practical basis of functioning are studied in the works of I. Petrova, L. Shaulska etc. [18], [19]. Such scientists as E. Libanova, A. Kolot, N. Azmuk and others made an important contribution to the development and analysis of problems, related to the quality of labour resources [20], [21], [22]. It is appropriate to single out the publications, dedicated to the study of imbalances in the labour and educational potential of the country, caused by the war by O. Novikova, O. Khandiy and L. Shamilova [23], [24]. The policy of social quality in the post-war period was considered by V. Geets, V. Blyznyuk, and O. Nikiforchuk [25]. However, the vast majority of scientific works need a radical rethinking from the standpoint of the possibilities of their use under the fundamentally new economic conditions of Ukraine.

AIM AND TASKS/ МЕТА ТА ЗАВДАННЯ

The *purpose* of the article is to study the trends of the labour market of Ukraine as a result of the full-scale war caused by russia and the prospects for its development and recovery.

In accordance with the specified goal, the *following tasks* are set in the article: to find out the key trends that increase the impact on the employment sphere; to investigate the reasons for the appearance of certain disproportions between the demand and supply of workforce; propose measures that would contribute to the economic recovery and development of the country and the formation of human capital.

THE THEORETICAL BACKGROUNDS / ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

The labour market is a rather complex element of the market economy, in which the interests of employers and workers are closely intertwined in terms of determining labour prices and operating conditions. This market depends significantly on the working population itself, as well as on the measures of active and passive state policy in the field of employment. The situation on the Ukrainian labour market has changed a lot today. Since the beginning of the war, the share of the shadow sector (including illegal or semi-legal employment) has increased. The loss and damage of production assets and infrastructure, the interruption of supply chains of trade networks weakened the potential of the labour market, leading to «disruptions» and the loss of employment opportunities for most Ukrainians. Although it is still very difficult to estimate the exact scale of losses in

the employment sector at the moment due to limited data and extremely uncertain, changing circumstances affecting the situation in Ukraine.

In general, it can be said, that despite the revival of economic activity and the gradual return of business to work, many enterprises have not resumed their activities, and this affects the labour market. Today, there are two trends – businesses returning to work are relocating to the west. Companies open new vacancies there, the army of the unemployed continues to grow due to the war, especially in those regions where active hostilities are taking place – in the East and South of the country.

RESEARCH METHODS / МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

To solve the set goal, theoretical methods of scientific research were used, namely: *analytical* – to collect, generalize and process scientific information about the situation on the labour market in Ukraine; *abstract-logical* – to determine the factors that affect the destabilizing sphere of employment; *graphic* – for visual interpretation of theoretical propositions obtained from research results; *analogies and comparisons* – to determine the interrelated reasons that contribute to the emergence of certain disproportions between the demand and supply of workforce; *generalization* – for formulating conclusions based on research results.

RESEARCH RESULTS / РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Significant changes in the functioning of the native labour market were brought about by the full-scale war caused by Russia. In particular, from 24.02.2022 to 17.03.2022, at least 411 educational institutions, 36 health care institutions, 1600 residential buildings, 26 factories or factory warehouses, 15 airports, 6 thermal power plants/hydroelectric power stations were damaged, destroyed or captured, tens of thousands of kilometers were lost roads and railways, 350 bridges and overpasses were destroyed or disabled [1], [4].

As a result, the activities of enterprises were completely or partially suspended, problems were caused in the organization of business operations and logistics, and consumer demand was reduced, namely:

- the activity of 86 % of companies was stopped, slowed down or limited, of which 48 % worked partially or almost did not work;
- only 13 % of companies worked as before, and a small share of native business (6 %) worked in a larger volume compared to pre-war times;
- 16 % of enterprises were completely or partially transformed;
- 21 % of enterprises are in the process of industry transformation, and 16 % have joined the transformation process [2], [4].

The hostilities forced about 27 % of the population to leave their permanent place of residence; including 36 % of the population aged 18–24 and 34 % aged 25–34. Due to the limitation of employment opportunities and in connection with the change of residence, the situation in the field of employment and income of the employed population worsened [1], [4].

As of the end of 2022, at least 5 million people have lost their jobs due to hostilities in Ukraine, and about 7 million people have been forced to leave the country. About 10 million workers were employed in the regions where hostilities are still ongoing [5].

It should be noted, that significant competition for jobs is currently expected on the national labour market. According to various estimates, the number of vacancies in Ukraine has decreased by 20 times compared to pre-war times [6].

It is worth noting that one of the tools of regulating the labour market is the determination of the optimal mechanisms for regulating labour force mobility. Labour mobility is an organic feature of the workforce, which characterizes its readiness and ability to change workplaces under the influence of objective and subjective reasons. Among the forms of labour mobility are voluntary and forced, and among the types – professional qualification, career (status), intra- and inter-organizational, branch and territorial. Territorial labour mobility associated with a change of residence is labour migration. Each of the mentioned forms of labour mobility can exist on two levels – potential and real. To establish the relationship between these levels, it is necessary to determine the potential degree of readiness and ability of certain groups of the economically active population to change the workplace (for example, by conducting a survey) and analyze the main factors that contribute to the transformation of potential mobility into real.

The deployment of hostilities forced a significant part of the population to leave their permanent place of residence: 22 % changed their place of residence within Ukraine; in particular, among the population aged 18–24 and 25–34 years – 36 % and 34 %, respectively, 6 % were forced to go abroad population of Ukraine [7]. According to estimates of the United Nations Refugee Agency (UNHCR), five million Ukrainians have already crossed international borders from Ukraine. As of mid-March 2022 alone, 70000 children became refugees in Ukraine every day. According to the United Nations Children's Fund (UNICEF), this means that 55 children fled the country every minute, that is, almost one child every second [8]. An accurate assessment of the international distribution of forced migrants from Ukraine is currently impossible, as migrants change their plans and country of destination, sometimes not even registering for temporary protection, but using the right to stay in EU countries for 90 days

without registration. Another social and humanitarian challenge to the distribution of available and potential labour is internal displacement.

According to the estimates of the International Organization for Migration, in the first month of the war 6,48 million people became internally displaced persons in Ukraine, among whom the share of the most socially vulnerable groups is significant [9]. Due to the duration of the hostilities, these numbers are not final, but the delay in time increases the likelihood that internally displaced persons will change their place of residence and look for permanent housing and employment. All this will lead to a change in the structure of labour supply and demand, which is a new challenge for the post-war labour market. As a result of economic upheavals, accompanied by large-scale internal population movements and refugee flows, there are huge losses of jobs and incomes of the population. According to International Labour Organization estimates, in the current situation of the active phase of the conflict, compared to the situation before the conflict, 4,8 million jobs have been lost, which is 30% of the jobs that existed in Ukraine before the beginning of the conflict. An immediate cessation of hostilities could rapidly improve the situation and restore 3,4 million jobs, reducing employment losses to 8,9 %.

In the event of further military escalation, employment losses could raise even further, up to 7 million jobs, or 43,5 %. In addition, the crisis had a significant impact on the Ukrainian social protection system, which was reflected in an increase in expenses and a decrease in income. In the context of the above, it is worth noting the economic losses associated with human losses as a result of the armed aggression of the Russian Federation. According to the State Statistics Service, GDP per person in 2021 amounted to UAH 131 944. According to the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, as of 24 of April 2022 year 5718 cases of death or injury of civilians were recorded in Ukraine: 2665 dead and 3053 wounded [10].

According to the Office of the United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR), more than 6,2 million Ukrainians have left abroad since the beginning of the war (the same figure is used by the Ukrainian Ministry of Economy). Of them, more than 5,8 million ended up in Europe. The number of internally displaced persons (IDPs) in Ukraine itself is estimated at 5 million people [11].

Taking into account the given data and assuming that the share of irreversible migrants will be about 50%, the total amount of economic losses related to the human losses of the war will amount to UAH 348,5 billion, or 6,3 % of GDP. And this is only in one year. In ten years, this is already 3,5 trillion hryvnias not received by the economy or \$97 billion (according to the NBU exchange rate, UAH 36,05/dollar). This is in addition to the destroyed housing

stock of 115 billion dollars, as well as to the losses of industrial enterprises and unearned profits – another 200–250 billion dollars.

The gradual recovery of the labour market in Ukraine continues from the beginning of 2023. But the unemployment rate remains higher than in the period before the start of the full-scale war and acquires the signs of a structural phenomenon. In particular, professional and regional disparities are deepening, which holds back the further recovery of employment. The consequences of the war (destruction, closure and relocation of enterprises etc.), the departure of refugees abroad and the increase in the number of internally displaced persons (IDPs) create a situation of mismatch in the geographical location of workplaces and labor force. As of May 2023, the unemployment rate was about 20 %. Private business is primarily faced with a lack of qualified workers. Despite the high level of unemployment, there is a shortage of certain specialties. The reasons for this phenomenon are:

a) departure of skilled workers, primarily women, to other countries as refugees;

b) mobilization of men to the Armed Forces (up to 1 million people of working age).

It should also be emphasized that, parallel to this, the darkening of the labour market is intensifying – the number of workers without official registration and with salaries «in envelopes» is increasing. As a result, such persons do not have social guarantees; their working hours are not included in the length of work experience. The increase in the size of non-formal employment was influenced by the requirement to register men in military commissariats for official employment. According to estimates of the State Employment Service of Ukraine, as of March 2023, about 3 million people were working without official registration, which is more than 20 % of the working population of Ukraine [12].

In the absence of significant shocks, the unemployment rate will decrease due to the intensification of economic activity. The process of restoring Ukraine's economy will allow the elimination of structural disparities, in particular thanks to investments in the affected regions and the return of refugees and displaced persons to their homes.

First of all, migratory processes will remain a big problem in the medium and long term – the number of Ukrainians, who have the status of temporary protection in Europe, is currently 5,14 million people [13]. Another 250000 refugees moved to the USA and Canada [14], [15]. From a demographic point of view, these are mostly women with children, which significantly complicates the situation with the labour force in Ukraine in the future.

With the reduction of security risks, the return of refugees will accelerate, but the threat of return movement remains – family reunification or job search outside of Ukraine. The aging process of the population of Ukraine will accelerate (as of January 1, 2022 the average age in Ukraine was 42,2 years), which will reduce the potential of the labour force [16].

Education also plays a decisive role in the formation of human capital, especially in conditions of unfavourable demographic development. A high-quality system of education, retraining and professional development can help reduce labour shortages. But efforts to improve the quality and relevance of education, especially vocational, higher and adult education, are insufficient. Investments in human capital, such as adult retraining programs, were not a priority in Ukraine even before the war. The war also accelerated the depreciation of human capital, causing significant collective psychological trauma that would have long-lasting effects on people's mental and physical health, which in turn would affect labour productivity. Another problem is the inconsistency of the current state of workforce training with the needs of the economy. Plans of the education system for workforce training, developed even before the war, have not changed, which makes it difficult to adapt to modern market requirements. According to the State Employment Service, one of the main problems in the labour market is a professional and qualification imbalance and certain disproportions between the demand and supply of labour force [12].

Today, employers have the greatest demand for skilled manual workers. However, among the registered unemployed, 43 % have a higher education, and in some large cities this number reaches 60 % or higher. Moreover, the number of unemployed among former managers, professionals and specialists is three times higher than the number of corresponding vacancies. In order to stabilize the number and productivity of the labour force, it is necessary to prioritize the training of specialists, first of all, in economic sectors, which need recovery. This process should be carried out by the state in close coordination with business, which, in addition to the unpredictable situation due to the war, is also experiencing a well-known shortage of personnel.

It is worth noting that for the economic recovery and development of the country, it is necessary to focus on the development of the labour force, which will be able to ensure stable and sustainable growth, and direct efforts to the implementation of the following steps (Fig.).

1. Economic freedom – in particular, reducing the tax burden on small and medium-sized businesses and easing the administrative burden for entrepreneurial activity in Ukraine in order to stimulate economic growth.

2. Deregulation of the labour market and gradual departure from Soviet legislation to EU standards in order to reduce non-formal employment. A necessary component is a comprehensive reform of the labour legislation, which would take into account the impact of new technologies and prioritize the improvement of requirements for the qualifications of the workforce.

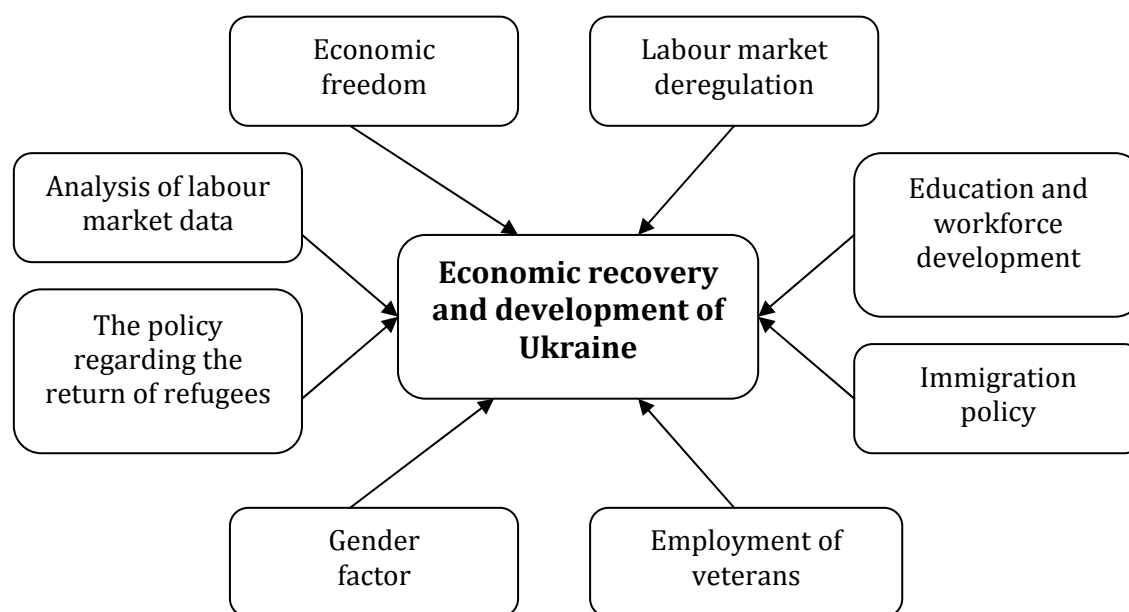

Fig. Directions of economic recovery and development of the country [17]

3. Education and development of the workforce – the support and development of human resources for reconstruction and innovative transformations in the national economy, including changing the system of training specialists in the direction of the transition from qualification requirements to professional standards based on competence and the introduction of dual education for the training of young specialists.

Skills development and effective implementation of the right and access to lifelong learning must be an integral part of the broader economic growth strategy and recovery and resilience plans. Private-public partnerships can be an important incentive for retraining adults.

4. Analysis of labour market data – in particular, the use of modern approaches and technologies to collect and analyze data on the skills of the workforce in different sectors and regions (abilities, experience, desire for professional development, demographics, training needs, etc.).

5. The policy regarding the return of refugees should be aimed at the return of Ukrainians, who have gone abroad; which is possible only under the conditions of adequate payment of labour, a safe working environment, an

innovative development model and a high level of state support (housing, infrastructure development, etc.). It should be noted, that the longer people stay abroad, the more difficult it will be to return them.

6. Immigration policy – to fill the labour shortage by attracting immigrants from other countries, in addition to encouraging Ukrainians to return from abroad. It will be important to simplify immigration laws, namely: foreigners face problems when obtaining work permits, foreign graduates have limited opportunities for legal employment, and there are also obligations to set significantly higher wages for workers from other countries compared to the average wage in Ukraine.

7. The gender factor – revising gender stereotypes in male-dominated professions and hiring more women can give a new perspective on the labour market.

8. Employment of veterans – implementation of programs to help veterans, in particular, veterans with disabilities in finding a job and receiving psychological assistance [17].

The situation on the labour market will depend on the duration of hostilities, as well as the return of Ukrainian migrants. The main condition for the return of refugees to Ukraine will be the availability of safe and attractive living conditions, including the availability of work, housing and social infrastructure. But it should be taken into account that a long stay in the EU countries will contribute to the opportunities for Ukrainian citizens to settle down and gain a foothold in the host countries. At the same time, in the absence of better prospects in Ukraine, after the abolition of martial law, the process of population outflow may continue and even intensify.

CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH / ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

During the war, the situation with the national economy in general and the labour market in particular, is difficult, and there is no need to talk about any kind of recovery until the end of the war in Ukraine. The country now survives mainly due to the patriotism of its citizens, who continue to work and defend their land, and thanks to the help from other states, thanks to which the state can support people, who find themselves in a difficult situation. At the same time, enterprises, which have the opportunity to continue working, have the duty to promote the employment of Ukrainians as much as possible. The more people find work in the current difficult conditions, the less the burden on the state budget will be due to fewer benefits and more taxes. And this is the main way to restore the Ukrainian economy.

Stabilization of the labour market in the post-war period is an extremely important task, taking into account the emergence of various population groups affected by the armed conflict, including internally displaced persons, including children and women, people with disabilities etc. The specific needs of these groups must be taken into account when planning and implementing sustainable reintegration processes, including employment. It should be important to develop an effective labour market management system (mechanisms and tools for its implementation), taking into account issues of education, development of special skills, as well as increasing the level of social protection and security, which determines **the prospects for further research**.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED) / СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Центр економічної стратегії: офіційний сайт. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://ces.org.ua> Дата звернення: Листоп. 15, 2023.
- [2] Діагностування стану українського бізнесу під час повномасштабної війни Росії з Україною. [Електронний ресурс]. Доступно: https://gradus.app/documents/188/BusinessInWar_Gradus_K_SE_Report_30032022_ua.pdf Дата звернення: Листоп. 15, 2023.
- [3] Шосте загальнонаціональне опитування: адаптація українців до умов війни, 19 берез. 2022. [Електронний ресурс]. Доступно: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_100_0_ua_032022_v_press.pdf Дата звернення: Листоп. 15, 2023.
- [4] Ринок праці України в умовах воєнного стану: деякі аналітичні оцінки. [Електронний ресурс]. Доступно: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-04/oglyad_rinokpraci_0.pdf Дата звернення: Листоп. 15, 2023.
- [5] Знайти роботу в Україні: як війна вплинула на ринок праці. [Електронний ресурс]. Доступно: <http://surl.li/njdwm> Дата звернення: Листоп. 15, 2023.
- [6] Війна змінює ринок праці: як державі разом з українцями побороти безробіття. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://www.unian.ua/economics/finance/viy-na-zminyuye-rinok-praci-yak-derzhavi-razom-z-ukrajincyami-poboroti-bezrobittya-novini-ukrajina-11946903.html> Дата звернення: Листоп. 15, 2023.
- [7] Relief Web, Ukraine Humanitarian Crisis: Topics. [Online]. Available: <https://disasterphilanthropy.org/disasters/ukraine-humanitarian-crisis/?gclid=CjwKCAjwzeqVBhAoEiWAOrEmzUpQbYuqlkC>

[M0pY1Jl6VbVZZd9rGBt9-yw156GrHkHLOc4IFdRAzkxoCfnAQAvD BwE](https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26(55))

Application date: November 15, 2023.

- [8] The Vienna Institute for International Economic Studies (wiiw), Russia's Invasion of Ukraine: Assessment of the Humanitarian, Economic and Financial Impact in the Short and Medium Term, Policy Notes and Reports, No. 59, April, 2022. [Online]. Available: <https://wiiw.ac.at/russia-s-invasion-of-ukraineassessment-of-the-humanitarian-economic-and-financialimpact-in-the-short-and-medium-term-p-6132.html> Application date: November 15, 2023.
- [9] ReliefWeb, The Development Impact of the War in Ukraine: Initial projections, 16 March 2022. [Online]. Available: <https://reliefweb.int/report/ukraine/development-impact-warukraine-initial-projections-enuk> Application date: November 15, 2023.
- [10] Державна служба статистики України: офіційний сайт. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://www.ukrstat.gov.ua/> Дата звернення: Листоп. 15, 2023.
- [11] Скільки українців не повернуться з-за кордону і чим це загрожує Україні. [Електронний ресурс]. Доступно: <http://surl.li/njuhj> Дата звернення: Листоп. 15, 2023.
- [12] Державна служба зайнятості: офіційний сайт. [Електронний ресурс]. Доступно: <http://www.dcz.gov.ua> Дата звернення: Листоп. 15, 2023.
- [13] Operational Data Portal. [Online]. Available: [Situation Ukraine Refugee Situation \(unhcr.org\)](https://www.unhcr.org/situations/ukraine/) Application date: November 15, 2023.
- [14] До США за програмою для біженців прибули понад 82 тисячі українців із близькими. [Електронний ресурс]. Доступно: <http://surl.li/njszi> Дата звернення: Листоп. 15, 2023.
- [15] Canada-Ukraine authorization for emergency travel: Key figures. [Online]. Available: <http://surl.li/njswv> Дата звернення: Листоп. 15, 2023.
- [16] Демографічний щорічник «Населення України» за 2021 рік». [Електронний ресурс]. Доступно: <http://surl.li/gebqd> Дата звернення: Листоп. 15, 2023.
- [17] Робоча сила в Україні: як війна впливає на її майбутнє? [Електронний ресурс]. Доступно: <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/06/8/700951/> Дата звернення: Листоп. 15, 2023.
- [18] І. Л. Петрова, «Державне регулювання процесу зайнятості та створення робочих місць в промисловості», *Ефективна економіка*, № 6, 2018. [Електронний ресурс]. Доступно: <http://ojs.dsau.dp.ua/index.php/efektyvna-ekonomika/article/view/1309> Дата звернення: Листоп. 15, 2023.

- [19] Л. Шаульська, Н. Якимова, «Проблема тіньової зайнятості в контексті структурних трансформацій ринку праці», *Схід*, № 2, с. 28–35, 2017.
- [20] Е. Лібанова та ін., *Перехід на ринок праці молоді України. Міжнародне бюро праці. Програма молодіжної зайнятості. Департамент політики зайнятості*. Женева: МОП, 2014. 79 с. [Електронний ресурс]. Доступно: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/publication/wcms_302648.pdf Дата звернення: Листоп. 15, 2023.
- [21] Н. А. Азьмук, «Сучасні виклики ринку праці при переході до цифрової економіки», *Modern Economics*, № 19(2020), с. 6–13, 2020. [https://doi.org/10.31521/modecon.V19\(2020\)-01](https://doi.org/10.31521/modecon.V19(2020)-01)
- [22] А. М. Колот, О. О. Герасименко, «Концепт «ПРАЦЯ 4.0»: теоретико-прикладні засади формування та розвитку», *Економіка і прогнозування*, № 1, с. 7–31, 2020.
- [23] О. Ф. Новікова, О. О. Хандій, Л. Л. Шамілева, «Втрати трудового та освітнього потенціалу України за період воєнного стану», *Бізнес Інформ*, № 5, с. 62–69, 2022. <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2022-5-62-69>
- [24] Л. Л. Шамілева, О. О. Хандій, «Дисбаланси в трудовій сфері в умовах воєнного стану», *The 3rd International scientific and practical conference – Modern research in world science*. SPC, Lviv, Ukraine, 2022, p. 1673–1678.
- [25] В. М. Геєць, В. В. Близнюк, О. І. Нікіфорук, «Актуальні аспекти політики соціальної якості в постконфліктній економіці України», *Економіка України*, № 6, с. 3–22, 2022. https://doi.org/10.15407/economy_ukr.2022.06.003

РИНОК ПРАЦІ УКРАЇНИ В ВОЄННИЙ ЧАС: РЕАЛЬНІСТЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Смутчак Зінаїда Василівна,

доктор економічних наук, професор,
професор кафедри економіки, підприємництва та менеджменту
Навчально-наукового інституту менеджменту та психології
ДЗВО «Університет менеджменту освіти».
Київ, Україна.

 <https://orcid.org/0000-0002-6079-9227>
zinulechka@ukr.net

Анотація. У статті проаналізовано ситуацію на ринку праці України. Зазначено суттєві зміни у функціонуванні вітчизняного ринку праці,

які внесла повномасштабна війна, спричинена росією; сьогодні на українському ринку праці однією з головних проблем є професійно-кваліфікаційний дисбаланс і певні диспропорції між попитом і пропозицією робочої сили. Зокрема, поглиблюються професійні та регіональні диспропорції, що стримує подальше відновлення зайнятості; є проблема браку кваліфікованих працівників в приватному бізнесі, в першу чергу. В результаті економічних потрясінь, які супроводжуються масштабними внутрішніми переміщеннями та потоками біженців, відбуваються величезні втрати робочих місць і доходів. Увагу акцентовано на визначенні оптимальних механізмів регулювання мобільності робочої сили, як інструменту регулювання ринку праці. Наголошено на необхідності допомоги внутрішньо переміщеним особам у найближчій та довгостроковій перспективі. Точно оцінити міжнародний розподіл вимушених мігрантів з України наразі неможливо, оскільки мігранти змінюють свої плани та країну призначення, інколи навіть не реєструючись для отримання тимчасового захисту, а користуючись правом перебування в країнах ЄС продовж 90 днів без реєстрації. Відмічено роль освіти, як визначального чинника у формуванні людського капіталу, особливо в умовах несприятливого демографічного розвитку. Якісна система освіти, перепідготовки та підвищення кваліфікації може допомогти зменшити дефіцит робочої сили. Запропоновано заходи щодо розвитку робочої сили для економічного відновлення та розвитку країни. Головною умовою повернення біженців в Україну буде наявність безпечних та привабливих умов для життя, в тому числі наявність роботи, житла та соціальної інфраструктури. Але слід брати до уваги, що тривалий час перебування у країнах ЄС сприятиме можливостям громадянам України облаштуватися та закріпитися у приймаючих країнах. При цьому, за умови відсутності в Україні кращих перспектив, після скасування воєнного стану процес відтоку населення може продовжитися і навіть посилитися.

Ключові слова: робоча сила; ринок праці; вимушена міграція; мігранти; військова агресія; людський капітал

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] Tsentr ekonomichnoi stratehii: ofitsiyni sait. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://ces.org.ua> Data zvernennia: Lystop. 15, 2023.

- [2] Diahnostuvannya stanu ukraïnskoho biznesu pid chas povnomashtabnoi viiny Rosii z Ukraïnoiu. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: https://gradus.app/documents/188/BusinessInWar_Gradus_K_SE_Report_30032022_ua.pdf Data zvernennia: Lystop. 15, 2023.
- [3] Shoste zahalnonatsionalne opytuvannya: adaptatsiia ukraïntsiv do umov viiny, 19 berez. 2022. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_1000_ua_032022_v_press.pdf Data zvernennia: Lystop. 15, 2023.
- [4] Rynok pratsi Ukraïny v umovakh voïennoho stanu: deiaki analitychni otsinky. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-04/oglyad_rinokpraci_0.pdf Data zvernennia: Lystop. 15, 2023.
- [5] Znaity robotu v Ukraïni: yak viina vplynula na rynok pratsi. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://surl.li/njdwm> Data zvernennia: Lystop. 15, 2023.
- [6] Viina zminiue rynok pratsi: yak derzhavi razom z ukraïntsiamy poboroty bezrobittia. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://www.unian.ua/economics/finance/viyna-zminyuye-rinok-praci-yak-derzhavi-razom-z-ukrajincyami-poboroti-bezrobittya-novini-ukrajina-11946903.html> Data zvernennia: Lystop. 15, 2023.
- [7] Relief Web, Ukraine Humanitarian Crisis: Topics. [Online]. Available: https://disasterphilanthropy.org/disasters/ukraine-humanitarian-crisis/?gclid=CjwKCAjwzeqVBhAoEiwaAOrEmzUpQbYuqlkCM0pY1jI6VbVZZd9rGBt9-yw156GrHkHLOc4IFdRAzkxoCfnAQAvD_BwE Application date: November 15, 2023.
- [8] The Vienna Institute for International Economic Studies (wiiw), Russia's Invasion of Ukraine: Assessment of the Humanitarian, Economic and Financial Impact in the Short and Medium Term, Policy Notes and Reports, No. 59, April, 2022. [Online]. Available: <https://wiiw.ac.at/russia-s-invasion-of-ukraineassessment-of-the-humanitarian-economic-and-financial-impact-in-the-short-and-medium-term-p-6132.html> Application date: November 15, 2023.
- [9] ReliefWeb, The Development Impact of the War in Ukraine: Initial projections, 16 March 2022. [Online]. Available: <https://reliefweb.int/report/ukraine/development-impact-warukraine-initial-projections-enuk> Application date: November 15, 2023.
- [10] Derzhavna sluzhba statystyky Ukraïny: ofitsiinyi sait. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://www.ukrstat.gov.ua/> Data zvernennia: Lystop. 15, 2023.

- [11] Skilky ukrainsiv ne povernutsia z-za kordonu i chym tse zahrozuie Ukraini. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://surl.li/njuhi> Data zvernennia: Lystop. 15, 2023.
- [12] Derzhavna sluzhba zainiatosti: ofitsiinyi sait. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://www.dcz.gov.ua> Data zvernennia: Lystop. 15, 2023.
- [13] Operational Data Portal. [Online]. Available: [Situation Ukraine Refugee Situation \(unhcr.org\)](https://www.unhcr.org/situations/ukraine/) Application date: November 15, 2023.
- [14] Do SShA za prohramoiu dlia bizhentsiv prybuly ponad 82 tysiachi ukrainsiv iz blyzkymy. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://surl.li/njszi> Data zvernennia: Lystop. 15, 2023.
- [15] Canada-Ukraine authorization for emergency travel: Key figures. [Online]. Available: <http://surl.li/njswv> Data zvernennia: Lystop. 15, 2023.
- [16] Demohrafichniy shchorichnyk «Naselennia Ukrainy» za 2021 rik». [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://surl.li/gebqd> Data zvernennia: Lystop. 15, 2023.
- [17] Robocha syla v Ukraini: yak viina vplyvaie na yii maibutnie? [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/06/8/700951/> Data zvernennia: Lystop. 15, 2023.
- [18] I. L. Petrova, «Derzhavne rehuliuвання protsesu zainiatosti ta stvorennia robochykh mist v promyslovosti», Efektyvna ekonomika, № 6, 2018. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://ojs.dsau.dp.ua/index.php/efektyvna-ekonomika/article/view/1309> Data zvernennia: Lystop. 15, 2023.
- [19] L. Shaulska, N. Yakymova, «Problema tinovoi zainiatosti v konteksti strukturnykh transformatsii rynku pratsi», Skhid, № 2, s. 28–35, 2017.
- [20] E. Libanova ta in., Perekhid na rynek pratsi molodi Ukrainy. Mizhnarodne biuro pratsi. Prohrama molodizhnoi zainiatosti. Departament polityky zainiatosti. Zheneva: MOP, 2014. 79 s. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/publication/wcms_302648.pdf Data zvernennia: Lystop. 15, 2023.
- [21] N. A. Azmuk, «Suchasni vyklyky rynku pratsi pry perekhodi do tsyfrovoy ekonomiky», Modern Economics, № 19(2020), s. 6–13, 2020. [https://doi.org/10.31521/modecon.V19\(2020\)-01](https://doi.org/10.31521/modecon.V19(2020)-01)
- [22] A. M. Kolot, O. O. Herasymenko, «Kontsept «PRATsIa 4.0»: teoretyko-prykladni zasady formuvannia ta rozvytku», Ekonomika i prohnozuvannia, № 1, s. 7–31, 2020.

- [23] O. F. Novikova, O. O. Khandii, L. L. Shamileva, «Vtraty trudovoho ta osvitnoho potentsialu Ukrainy za period voiennoho stanu», *Biznes Inform*, № 5, s. 62–69, 2022. <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2022-5-62-69>
- [24] L. L. Shamileva, O. O. Khandii, «Dysbalansy v trudovii sferi v umovakh voiennoho stanu», *The 3 rd International scientific and practical conference – Modern research in world science. SPC, Lviv, Ukraine, 2022*, s. 1673–1678.
- [25] V. M. Heiets, V. V. Blyzniuk, O. I. Nikiforuk, «Aktualni aspekty polityky sotsialnoi yakosti v postkonfliktnii ekonomitsi Ukraini», *Ekonomika Ukrainy*, № 6, s. 3–22, 2022. https://doi.org/10.15407/economy_ukr.2022.06.003

*Стаття надійшла до редакції
20 листопада 2023 року*

ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ

DOI [https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26\(55\)-178-192](https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26(55)-178-192)

УДК 341.71:351.88

Михайлова Тетяна Миколаївна,

головний спеціаліст Департаменту забезпечення роботи керівництва
Міністерства закордонних справ України;
аспірантка кафедри публічного управління і проектного менеджменту
Навчально-наукового інституту менеджменту та психології
ДЗВО «Університет менеджменту освіти».
Київ, Україна.

 <https://orcid.org/0000-0002-2497-5510>
tatiana1510_m@yahoo.com

МОДЕРНІЗАЦІЯ ДИПЛОМАТИЧНОЇ СЛУЖБИ: СВІТОВИЙ ТА ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД

Анотація. У статті досліджуються проблеми та шляхи модернізації дипломатичної служби. Встановлено, що ефективне впровадження зовнішньополітичної стратегії через дипломатичний корпус спрямоване на зміцнення міжнародного статусу країни та посилює її вплив на міжнародну арену. Визначено, що дипломатична служба представляє специфічну сферу професійної діяльності та окреслено основні її завдання. Визначено місце консульської служби та дипломата із консульських питань в закордонних дипломатичних установах, що має забезпечувати безпеку та захист прав громадян України за кордоном й обов'язково повинен бути мобільним фізично. У статті зацентровано увагу на головних напрямках активізації дипломатії в Україні у зв'язку з початком військової агресії рф. Особливу увагу приділено дипломату нової формації, що повинен проявляти себе як досвідчений аналітик, менеджер і координатор. Зазначено, що ключовим завданням дипломата нового покоління вважаються розрахунки, коли й яким шляхом урядові дипломатичні ресурси зможуть бути подані іншим міжнародним акторам щодо впровадження їх цілей на світовій арені. Встановлено, що механізми дипломатії стосовно управління сучасними політичними конфліктами порівнюючи із іншими методами, передусім силового характеру, постають більш ефективнішими, адже стратегії дипломатичного врегулювання конфлікту продукуються на засадах детального аналізу конкретної ситуації. Проаналізовано сучасні норми національного законодавства в сфері діяльності

дипломатичної служби й імплементації зовнішньої політики та зроблено висновок про їх наближення до загальновизнаних принципів та норм міжнародного публічного права. Перераховано ключові завдання МЗС та підкреслено важливість гнучкості цифрової дипломатії, прагнення представників держави до креативності, а також створення нових інструментів гарантування зовнішньополітичної діяльності в онлайн-секторі. Виокремлено відповідні критерії, які сприяють популяризації на міжнародній арені цифрової дипломатії. Досліджено зарубіжний досвід ведення цифрової дипломатії (США, Франція, Велика Британія), ефективного впровадження інформаційно-комунікаційних технологій в аспекті ведення зовнішньополітичної дипломатії. Зроблено висновок про необхідність використання потенціалу цифрової дипломатії.

Ключові слова: дипломатична служба; дипломатія; зовнішня політика; цифрова дипломатія; міжнародні відносини.

ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. В сьогоденні умовах все більший вплив справляє зовнішня політика на подальший розвиток та хід подій, що відбуваються в Україні. Саме від впровадження ефективної зовнішньої політики залежить подальший вектор розбудови та розвитку нашої держави, зважаючи на євроінтеграційні прагнення щодо вступу до ЄС. Важливим інструментом для впровадження зовнішньої політики, національних інтересів, поглиблення міжнародної співпраці, а також прав громадян України за кордоном є дипломатична служба, на яку покладено важливе завдання щодо врегулювання відносин з різними країнами на світовій арені, міжнародних організацій різного рівня для забезпечення та зміцнення власних позицій нашої держави, подальшого впливу на світову політику.

Модернізація дипломатичної служби спрямована на удосконалення діючої системи дипломатичної служби, подолання різноманітних суперечливих питань, що набуває суттєвого значення у зв'язку із військовою агресією РФ проти нашої держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, що присвячені дипломатії та дипломатичній службі розглядали низка науковців. Зокрема, наукові доробки М. Окладної, Л. Матлай, Р. Палагусинець, А. Потапенко та Н. Діденко, С. Федчишина, В. Ціватого, О. Шарова та інших присвячені питанням висвітлення окремих напрямків щодо дипломатичної служби в фокусі формування зовнішньої політики держави шляхом імплементації

ефективної діяльності державного управління, нормативно-правових засад, подальших перспективних напрямів. Однак, на сьогодні в умовах війни означене питання залишається актуальним та недостатньо дослідженим. Потрібно відзначити, що дипломатична служба зазнає постійних змін в умовах сьогоденних викликів як в Україні так і світі, що потребує додаткового аналізу з урахуванням обставин сьогодення.

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Мета статті полягає в дослідженні особливостей світового та вітчизняного досвіду щодо модернізації дипломатичної служби в умовах сучасних викликів.

Відповідно до означеної мети в статті поставлено наступні **завдання**: здійснити аналіз наукової літератури та законодавчих актів щодо сучасного стану вітчизняної модернізації дипломатичної служби; розкрити особливості модернізації дипломатичної служби в зарубіжних країнах та на основі проведеного аналізу надати пропозиції для подальшого удосконалення дипломатичної служби України.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

Отримання результатів, викладених у даній публікації, будується на засадничих положеннях із основ теорії державного управління, досягненнях сучасної наукової думки, а також законодавчих та підзаконних нормативно-правових актах із питань дипломатичної служби.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

У даній публікації використано низку загальнонаукових й спеціальних методів наукового пізнання, передусім: діалектичний метод (надав змогу з'ясувати теоретичні підходи до формування й функціонування, особливостей діяльності дипломатичної служби); метод порівняльного дослідження (використано для аналізу особливостей модернізації дипломатичної служби у зарубіжних країнах); методи аналізу та синтезу (застосовано для розмежування відповідних поняття та явища, виявлення їх особливих рис, а також для здійснення порівняльного аналізу вітчизняного та зарубіжного досвіду з питань модернізації дипломатичної служби та можливості застосування такого досвіду в реаліях системних перетворень українського суспільства); метод моделювання (дозволив розробити пропозиції щодо удосконалення дипломатичної служби).

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESULTS OF THE RESEARCH

З початком широкомасштабної військової агресії росії проти України, ситуація в Україні та у світі радикально перетворилася. І ці зміни в подальшому стануть ключовим фактором, який визначатиме майбутній розвиток України. Насамперед це вплине на відновлення територіальної цілісності та подолання наслідків окупації, і цей процес буде супроводжуватися модернізацією з метою готовності до вступу до ЄС та НАТО.

Важливим засобом реалізації національних інтересів у сфері зовнішніх відносин, особливо в умовах війни, залишається дипломатична служба. Вона працює над урегулюванням відносин з численними державами, урядовими та неурядовими міжнародними організаціями. Саме ефективна реалізація зовнішньополітичної стратегії через дипломатичний корпус сприяє зміцненню міжнародного статусу власної країни і посилює її вплив на світову арену. Оскільки дипломатична служба у Міністерстві закордонних справ України (МЗС) та закордонних дипломатичних установах (ЗДУ) представляє специфічну сферу професійної діяльності, то в її основних завданнях, відповідно до Положення про МЗС, включені наступні пункти [4]:

- забезпечення формування й реалізація державної політики в сфері зовнішніх зносин;
- забезпечення: а) захисту національних інтересів України в сфері міжнародних відносин; б) дипломатичними засобами, методами захисту суверенітету, територіальної цілісності, міжнародної безпеки та непорушності кордонів України, її політичних, економічних, гуманітарних та інших інтересів; в) розвитку зв'язків із закордонними українцями, їх громадськими об'єднаннями, а також координація заходів, які здійснюються органами виконавчої влади з ціллю розвитку означених зв'язків; г) державних органів інформацією, що є необхідною для здійснення ефективної зовнішньої/внутрішньої політики Української держави;
- реалізація зовнішньополітичного курсу України, що спрямований на розвиток політичних, економічних, гуманітарних, наукових й інших зв'язків із іноземними країнами, міжнародними організаціями;
- координація діяльності державних органів стосовно забезпечення впровадження єдиного зовнішньополітичного курсу Української держави;
- захист прав, інтересів громадян, а також юридичних осіб Української держави за кордоном;

- сприяння закріпленню міжнародного авторитету Української держави (піднесенню її іміджу на міжнародній арені як надійного, передбачуваного партнера);
- вивчення і проведення аналізу політичної та економічної ситуації, зовнішньої й внутрішньої політики зарубіжних держав, а також діяльності міжнародних організацій;
- участь щодо забезпечення, у межах законодавчих повноважень, впровадження державної зовнішньоекономічної політики та політики інтеграції вітчизняної економіки до економічної світової системи;
- участь в формуванні й впровадженні державної політики, що націлена на інтеграцію нашої країни в європейський політичний, безпековий, економічний та правовий простір, набуття повноправного членства в ЄС й Організації Північноатлантичного договору;
- участь у забезпеченні розвитку міжнародного права та у формуванні, реалізації й моніторингу ефективності державної санкційної політики; узгодження державної санкційної політики із санкційною політикою США, ЄС, Великої Британії, Північної Ірландії Канади, а також інших зарубіжних держав.

Реалії сучасного світу накладають на дипломатів за кордоном ще одну важливу функцію – фізичну мобільність. Це стає важливою необхідністю у контексті глобалізації, швидких змін у політичному середовищі та різноманітних викликів, які ставляться перед консульськими працівниками ЗДУ, що змушені долати сотні кілометрів для того, аби дістатися українських громадян, які перебувають у складних життєвих обставинах в іншій країні [2, с. 421].

Саме на консульську службу покладено завдання надавати консульську допомогу громадянам України, які перебуваючи в іншій країні в складних обставин, що може включати вирішення питань правового захисту, медичної допомоги, втрати документів та інших надзвичайних обставин. Водночас, складність ситуацій та їх різноманітність вимагають, щоб консульські працівники були готові до негайних дій та реагування на будь-які надзвичайні події.

Таким чином, дипломат з консульських питань в ЗДУ неодмінно має бути мобільним фізично, адже йому часто доводиться долати значні відстані, щоб швидко та ефективно надавати допомогу громадянам України і це є важливою складовою їх професійної діяльності, дозволяючи оперативно реагувати на надзвичайні ситуації та забезпечувати безпеку та захист прав громадян України за кордоном.

Російське збройне вторгнення в Україну спричинило активізацію дипломатії України за такими ключовими напрямками:

1. Міжнародне осудження вторгнення росії: військове вторгнення росії у Крим і подальші події на сході України викликали широке міжнародне осудження. Україна використовує дипломатичні зусилля для мобілізації міжнародної підтримки та формування коаліції проти агресії.

2. Дипломатичні зусилля на міжнародних форумах, зокрема таких як ООН, ЄС, НАТО для висвітлення своєї позиції та наголошення на порушенні міжнародного права Росією.

3. Пошук розв'язання конфлікту, передусім підтримка партнерами Формули миру презентована Президентом України [3] та проведення перемов із різними сторонами конфлікту, включаючи Росію.

4. Залучення міжнародних посередників та організацій, що допомагають у врегулюванні конфлікту.

5. Україна сприяє впровадженню міжнародних санкцій проти Росії та осіб, причетних до військового втручання, шляхом дипломатичних зусиль і лобіювання на міжнародному рівні.

6. Українська дипломатія працює над збереженням легітимності та підтримки своєї міжнародної репутації, щоб мати вагомий голос на міжнародній арені.

7. Інформаційна політика та публічна дипломатія. Передусім мова йде про інформаційну війну Кремля, що привернула увагу МЗС до наступних механізмів у зовнішній політиці: а) «м'яка сила»; б) публічна дипломатія як її компонент. Оскільки завданнями дипломатії на сучасному етапі є не лише пошук шляхів щодо врегулювання конфлікту, але й розповсюдження правдивої інформації стосовно військової російської агресії й окупації, здійснення поінформованості міжнародної спільноти щодо реальних кроків Української держави на шляху реформаційних змін та інтеграції у євроатлантичне співтовариство. Зокрема за таких обставин публічна дипломатія набуває особливого значення для нашої держави.

Очевидно, що в умовах війни вимоги до дипломата значно підвищуються. Дипломат нової формації повинен себе проявляти, в першу чергу, як: досвідчений аналітик, координатор, менеджер. Його роль стає значимою як посередника між офіційною і неурядовою дипломатією, а також здатність виявити та мобілізувати неурядові ресурси для досягнення державних цілей. Сучасний світ ставить вимогу для дипломатів за кордоном бути оперативними та мобільними не тільки в політичній, економічній, комунікаційній сферах, але також бути мобільними фізично. У більшості випадків це стосується саме консульських співробітників ЗДУ, які досить часто змушені подолати сотні

кілометрів для того, щоб дістатися наших українських громадян, що опинилися в скрутних обставинах в іншій державі перебування. Ключовим завданням дипломата нового покоління вважаються розрахунки, коли та, зокрема, яким чином урядові дипломатичні ресурси мають можливість бути представлені іншим міжнародним акторам щодо втілення їх цілей на світовій арені.

Механізми дипломатії щодо керування політичними сучасними конфліктами у порівнянні з іншими методами, передусім силовими, стають в подальшому більш ефективнішими, адже стратегічні напрямки дипломатичного врегулювання конфлікту генерується на засадах детального аналізу конкретних обставин.

У зазначеному аспекті потрібно наголосити на тому, що сучасне міжнародне право в своїх законодавчих актах зафіксувало всі прогресивні нормативно-правові напрямки, які формувалися на протязі всього еволюційного шляху міжнародних відносин. Відповідно до діючого міжнародного законодавства жодна із держав не має права вносити будь-які зміни до норм міжнародного права, адже вони вважаються результатом колективної угоди між державами, які чітко зафіксовано в Статуті Організації Об'єднаних Націй. У цьому документі (ст. 2, п. 4) мова йде про те, що усі члени ООН в міжнародних відносинах уникають від загрози силою чи її використання як проти територіальної недоторканості чи ж політичної незалежності будь-якої країни, відповідно й будь-яким іншим шляхом, що не відповідає меті ООН [6].

Сучасні норми національного законодавства щодо сфери діяльності дипломатичної служби й імплементації зовнішньої політики орієнтовані до загальноновизнаних норм/принципів міжнародного публічного права. Так, в міжнародному праві відбивається не зовнішня політика країн, як така, а лише результат договірних відносин із різносторонніх зовнішньополітичних тенденцій, підсумок погодження волевиявлень країн здійснюється в формі підписання відповідних міжнародних договорів, конвенцій, що відповідають певним положенням міжнародного права. Таким чином, зазначений результат не завжди показує міжнародно-правову позицію держав на світовій арені, й саме тому відносна кількість напрямів, що стосуються зовнішньої політики набувають видозмін та відповідних поправок шляхом домовленостей і компромісів.

Ефективне впровадження зовнішньої політики гарантує зміцнення міжнародних позицій власних держав, таким чином підсилюючи їхню значимість й вплив на світову політику [1, с. 31–33]. За умов ведення військових дій, зважаючи на той факт, що саме ключовим є військова справа й військові дії вирішення конфліктів, дипломатія постає ключовим

інструментом підтримки держави в надскладних військових обставинах. Оскільки до початкової стадії військових дій, вартість тієї допомоги, яка надавалася через активну діяльність із партнерами уже перевищувала більше як десятки мільйонів гривень. Однак увага всіх міжнародних засобів масової інформації означає не лише вагомий вплив на міжнародній арені, але й надзвичайну відповідальність.

На Конференції послів України 2–3 серпня 2023 року, Президент України поставив пріоритетні завдання для протистояння військовій російській агресії та просування вітчизняних інтересів українського народу на найближчі півроку, зокрема [7]:

- ЗДУ мають працювати 24/7 задля забезпечення конкретних результатів;
- головними сферами вважається мобілізація міжнародної підтримки із ціллю нарощення військових спроможностей Української держави;
- здійснення просування Формули миру України;
- збільшення на росію санкційного тиску;
- формування й вироблення міжнародних гарантій безпеки для нашої держави;
- задоволення потреб Української держави в аспекті відбудови й відновлення;
- захист прав, інтересів тих українців, що перебувають за кордоном;
- початок переговорів про вступ України до ЄС та НАТО.

Серед перерахованих вище завдань МЗС, особливо важливо зазначити про гнучкість цифрової дипломатії, а також бажання представників країни до креативності, створення нових механізмів гарантування зовнішньополітичної роботи в онлайн-секторі. Відповідно, дипломати, що керуються бажанням до новаторства/креативності, спроможні не лише до комплексних системних змін щодо професійної діяльності, а й до результативного розвитку інструментів комунікації із інститутами громадянського суспільства. Ці дипломати нового покоління окреслюються інструментарієм використання методів креативності, потенціалу в симбіозі із відповідним відчуттям відповідальності щодо просування власних інтересів Української держави на міжнародній арені, таким чином розвиваючи інформаційно-комунікаційний напрямок держави.

Також вбачається доцільним виокремити відповідні критерії, які сприяють популяризації на світовій арені цифрової дипломатії, передусім:

- відкритість щодо масового споживання;

- доступність нових технічних інструментів (засобів), які зумовлюють наявність публічного контакту із необмеженим колом споживачів;
- комунікативна спрямованість;
- одностороння спрямованість взаємодії від одного адресанта до іншого адресата, а також неможливість щодо зміни їх ролей;
- необхідність викликати інтерес в аудиторії, а також привернути потенційних нових глядачів (слухачів, читачів).

До прикладу, на сучасному етапі США досить активно застосовує усі можливі блага інформаційних/комунікаційних технологій в напрямку здійснення зовнішньополітичної дипломатії. В сучасних умовах швидкого переходу забезпечення міжнародної діяльності в онлайн-площину найбільш ефективним й популярним інструментом вважається Twitter-дипломатія, а також інші соціальні мережі. Так, сутність поняття Twitter-дипломатії розглядається під кутом електронної форми публічної дипломатії, що здійснюється через використання соціальних мереж (на прикладу, Twitter-дипломатами, громадськими діячами, політиками й державними відомствами).

У структурі Державного департаменту США станом на 2021 рік функціонують 25 відділень щодо ініціативи цифрової дипломатії. Так, частина з них зосереджують свою діяльність на дослідженні актуальних проблемних питань діяльності цифрової дипломатії на державному рівні, а діяльність інших, наприклад, таких як регіональне бюро, полягає в пристосуванні її механізмів до сучасних умов ведення зовнішньополітичної діяльності держави.

Одним із пріоритетних напрямів розвитку Міністерства закордонних справ Франції офіційно оголошено цифрову дипломатію. Так, помітним прикладом цифрового дипломатичного механізму Франції вважається France Diplomatie, офіційний вебсайт МЗС Франції, що відкрив інформаційний портал, шляхом якого інформація поширюється в багаточисленні соціальні мережі. У цьому аспекті слід зазначити, що Концепція цифрової дипломатії належить не лише до сфери діяльності міністерства, але й до розширення традиційної дипломатії через інновації нових практик, що утворені інформаційно-комунікаційними технологіями. Проте цифрові інструменти розглядаються лише як спосіб передачі інформації, й зокрема, вони допомагають у формуванні дипломатичної роботи.

На даному етапі цифрову національну політику Франції направлено на реформування нормативно-правової бази, сприяння дослідженням в

сфері цифрової економіки й управління, створення цілісної системи кібербезпеки. Франція 16 січня 1990 року ухвалила перший урядовий план щодо побудови «інформаційного суспільства», що був планом дій для переходу до інформаційного суспільства.

Розвитком цифрової дипломатії у Великій Британії займається Міністерство закордонних справ й Співдружності. Із 2012 року та щорічно під загальним терміном «цифрової стратегії» здійснюється розроблення плану, що окреслює загальні пріоритетні напрямки й дії, які надають можливості для вітчизняної віртуальної дипломатії цифрового управління України.

Згідно з дослідженням Європейського Комітету, у 2020 році рівень цифровізації в усіх країнах-членах ЄС зростає [5]. Так, серед лідерів розвитку можна назвати Фінляндію, Данію й Швецію. Європейська спільнота підкреслила, що для того, аби Європейський Союз зміг конкурувати на міжнародній арені, країни-члени повинні наполегливо працювати над розвитком цифровізації.

На сучасному етапі Українська держава намагається не відставати від західних трендів щодо ведення цифрової дипломатії, а також збільшення пізнаваності держави на міжнародній арені.

Отже, в сучасний період дипломати застосовують всі блага інформаційно-комунікаційних технологій задля подальшого гарантування розвитку цифрової дипломатії не лише в інформаційному полі країни, але й поза її межами. Таким чином, дієве застосування інструментів цифрової дипломатії заохочує креативність в дипломатів й лідерів країн, що слугує зміцненню ключових позицій на міжнародній арені, формуванню позитивного іміджу держави. Світовий політичний процес здійснює вирішальний вплив щодо міжнародних відносин, а складність відповідних подій вимагає розвивати нові форми співробітництва й взаємодії між державами.

На сучасному етапі дипломатичні відносини вважаються важливою галуззю міжнародних відносин, адже висококваліфікована й чітко організована дипломатична служба є цілісною структурною частиною публічної служби України, поміж цього успішне функціонування державного апарату вибудовується на дотриманні й виконанні ключових функцій та розв'язанні політичних й міжнародних стратегічно важливих завдань для нашої країни на міжнародному рівні [2].

Цілком доречним вбачається навести наукову позицію Р. Палагусинець про те, що саме дипломатичній службі відводиться роль у формуванні зовнішньополітичного напрямку і вважається одним із головних елементів у сфері державного управління, оскільки значення

дипломатії, як інструменту зовнішньої політики держави, завжди було й залишається вагомим. Подальше становлення та розвиток дипломатії великою мірою є залежним від того, за яким напрямом буде подальше становлення нового світового порядку [2].

Ураховуючи безпекові, економічні й державні можливості щодо управління інформаційним сектором, необхідним вбачається застосувати потенціал цифрової дипломатії. Слабкою стороною цифрової дипломатії лишається загроза «витоку» інформації, яка для забезпечення свого захисту вимагає відповідним навичок й засобів. Означена політика відкриває нові можливості щодо обміну інформацією в реальному часі, а в найбільшій мірі пришвидшує процес зовнішньої політики. Не дивлячись на стрімкі зміни сучасного світі, головним завданням дипломатії лишається гарантування всіх можливих умов щодо захисту й просування національних інтересів. За звичай, цифрова технологія не може в повній мірі замінити багатовіковий дипломатичний принцип, однак її пристосування до нових цілей й функцій має позитивний вплив на втілення ключових завдань дипломатичної діяльності, а також ефективність й відкритість результатів, їх прозорість.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

На сьогодні в Україні слід констатувати трансформаційні процеси, що відбуваються в дипломатичній службі. Передусім, на ці процеси досить значний вплив мають такі детермінанти як військове вторгнення росії у лютому 2022 року та прагнення Української держави щодо пришвидшеного вступу до європейської спільноти. У цьому аспекті такі зміни вимагають удосконалення, оскільки саме дипломатія стає ключовим інструментом для належної підтримки країни в умовах війни.

Таким чином, з метою модернізації дипломатичної служби в Україні необхідно вбачається: посилити активне використання відповідного інструментарію цифрової дипломатії, що спрямоване на стимулювання креативності у дипломатів і лідерів країн та буде націлено на зміцнення ключових позицій на міжнародному майданчику, формуванню схвального позитивного іміджу; створення нових інструментів забезпечення зовнішньополітичної діяльності в онлайн-секторі; дипломат нової формації має бути мобільним фізично, проявляти себе як досвідчений аналітик, менеджер, координатор, бути посередником між офіційною і неурядовою дипломатією, мати здатність виявити й мобілізувати неурядові ресурси щодо досягнення державних цілей.

Модернізація дипломатичної служби буде сприяти подальшому утвердженню Української держави на міжнародній арені, поглибленню співпраці з іншими країнами особливо в умовах сьогоденних глобалізаційних викликах, із якими стикнулася наша країна.

Перспективи подальших досліджень. Вищезазначені проблемні питання, що постають у практиці сучасного державотворення, можуть стати предметом подальших наукових пошуків із метою вироблення теоретичних та практичних рекомендацій для подальших модернізаційних процесів дипломатичної служби.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] Л. Матлай, «Дипломатична служба Іспанії у новому тисячолітті», *Humanitarian vision*, vol. 3, num. 1, p. 31–36, 2017. [Електронний ресурс]. Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/hv_2017_3_1_8 Дата звернення: Верес. 06, 2023.
- [2] Р. В. Палагусинець, «Роль дипломатичної служби в формуванні ефективного державного управління зовнішньою політикою держави», *Державне управління: удосконалення та розвиток*, № 2, 2020. [Електронний ресурс]. Доступно: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/2_2020/40.pdf Дата звернення: Верес. 06, 2023.
- [3] Виступ Президента України на загальних дебатах 77-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-ukrayini-na-zagalnih-debatah-77-yi-sesiyi-77905> Дата звернення: Верес. 22, 2023.
- [4] Кабінет Міністрів України. (2016, Берез. 30). *Постанова № 281 «Про затвердження Положення про Міністерство закордонних справ України».* [Електронний ресурс]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/281-2016-%D0%BF#n8>
- [5] Конференція керівників закордонних дипломатичних установ України: Перемога понад усе! [Електронний ресурс]. Доступно: <https://www.kmu.gov.ua/news/konferentsiia-kerivnykiv-zakordonnykh-dyplomatychnykh-ustanov-ukrainy-peremoha-ponad-use> Дата звернення: Верес. 22, 2023.
- [6] EU4Digital. Новий звіт ЄС показав важливість цифрової стійкості в період кризи, 12.06.2020. [Електронний ресурс].

Доступно: <https://eufordigital.eu/uk/new-eu-report-shows-the-importance-of-digital-resilience-in-times-of-crisis/> Дата звернення: Верес. 22, 2023.

[7] United Nations. [Online]. Available: <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text> Application date: September. 22, 2023.

MODERNIZATION OF DIPLOMATIC SERVICE: GLOBAL AND NATIONAL EXPERIENCE

Tetiana Mykhailova,

chief specialist of the Department for Ensuring
the Functioning of the Ministry of Foreign Affairs Leadership;
Postgraduate student of the Department of public administration and
Project Management Educational and Scientific Institute
of Management and Psychology
SIHE «University of Educational Management».
Kyiv, Ukraine.

 <https://orcid.org/0000-0002-2497-5510>
tatiana1510_m@yahoo.com

Abstract. The article explores the problems and ways of modernizing the diplomatic service. It is established that the effective implementation of foreign policy through the diplomatic corps is aimed at strengthening the country's international status and increasing its influence on the international stage. The diplomatic service is identified as a specific sphere of professional activity, and its main tasks are outlined. The role of the consular service and the diplomat dealing with consular issues in foreign diplomatic establishments is defined, which must ensure the safety and protection of the rights of Ukrainian citizens abroad and must be physically mobile. The article focuses on the main directions of diplomacy activation in Ukraine in connection with the onset of Russia's military aggression. Special attention is given to the diplomat of the new formation, who should act as an experienced analyst, manager, and coordinator. It is noted that a key task of diplomats of the new generation is to determine when and how government diplomatic resources can be presented to other international actors to advance their goals on the world stage. It is established that diplomacy mechanisms in managing contemporary political conflicts, compared to other methods, particularly those of a military nature, are more effective because diplomatic conflict resolution strategies are based on a detailed analysis of the specific situation. The modern norms of national legislation in the field of diplomatic service

activity and the implementation of foreign policy are analyzed, and a conclusion is drawn about their convergence with generally recognized principles and norms of international public law. The key tasks of the Ministry of Foreign Affairs (MFA) are listed, and the importance of the flexibility of digital diplomacy, the willingness of state representatives to be creative, and the creation of new tools for ensuring foreign policy activities in the online sector are emphasized. Relevant criteria promoting the popularization of digital diplomacy on the international stage are highlighted. Foreign experience in conducting digital diplomacy (USA, France, the United Kingdom), the effective implementation of information and communication technologies in the aspect of conducting foreign policy diplomacy are examined. A conclusion is made about the necessity of harnessing the potential of digital diplomacy.

Keywords: diplomatic service; diplomacy; foreign policy; digital diplomacy; international relations.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] L. Matlai, «Dyplomatychna sluzhba Ispanii u novomu tysiacholitti», Humanitarian vision, vol. 3, num. 1, s. 31–36, 2017. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: http://nbuv.gov.ua/UJRN/hv_2017_3_1_8 Data zvernennia: Veres. 22, 2023.
- [2] R. V. Palahusynets, «Rol dyplomatychnoi sluzhby v formuvanni efektyvnoho derzhavnoho upravlinnia zovnishnoiu politykoiu derzhavy», Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok, № 2, 2020. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/2_2020/40.pdf Data zvernennia: Veres. 22, 2023.
- [3] Vystup Prezydenta Ukrainy na zahalnykh debatakh 77-yi sesii Heneralnoi Asamblei OON. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-ukrayini-na-zagalnih-debatah-77-yi-sesiyi-77905> Data zvernennia: Veres. 22, 2023.
- [4] Kabinet Ministriv Ukrainy. (2016, Berez. 30). Postanova № 281, «Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Ministerstvo zakordonnykh sprav Ukrainy». [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/281-2016-%D0%BF#n8>
- [5] Konferentsiia kerivnykiv zakordonnykh dyplomatychnykh ustanov Ukrainy: Peremoha ponad use! [Elektronnyi resurs].

Dostupno: <https://www.kmu.gov.ua/news/konferentsiia-kerivnykiv-zakordonnykh-dyplomatychnykh-ustanov-ukrainy-peremoha-ponad-use>

Data zvernennia: Veres. 22, 2023.

- [6] EU4Digital. Novyi zvit ES pokazav vazhlyvist tsyfrovoi stiiikosti v period kryzy, 12.06.2020. [Elektronnyi resurs].

Dostupno: <https://eufordigital.eu/uk/new-eu-report-shows-the-importance-of-digital-resilience-in-times-of-crisis/>

Data zvernennia: Veres. 22, 2023.

- [7] United Nations. [Online]. Available: <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text> Application date: September. 22, 2023.

*Стаття надійшла до редакції
05 жовтня 2023 року*

DOI [https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26\(55\)-193-207](https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26(55)-193-207)

УДК 339.65.01

Папоян Арутюн Мікаелі,

аспірант кафедри публічного управління

і проектного менеджменту

Навчально-наукового інституту

менеджменту та психології

ДЗВО «Університет менеджменту освіти».

Київ, Україна.

 <https://orcid.org/0000-0002-8248-8147>

arutun1976@gmail.com

МАРКЕТИНГ У РОЗВИТКУ МІСТ УКРАЇНИ У КОНТЕКСТІ ВОЄННОГО ПЕРІОДУ

Анотація. У статті проаналізовано основні аспекти застосування маркетингу у соціально-економічному розвитку міст. Акцентовано увагу на виявлених недоліках у досліджуваній сфері в контексті воєнного періоду. Розглянуто інформацію щодо інвестиційної спроможності міст в умовах воєнного стану в Україні. Розкрито значення органів місцевого самоврядування (об'єднаних територіальних громад) у формуванні стратегії розвитку міста, спрямованої на ефективне використання активів, якими володіє місто та зміцнення потенціалу міста в умовах воєнного стану, акцентується увага на діяльності обласних та районних військових державних адміністрацій, які поряд з забезпеченням оборони міста та опікою за задоволенням повсякденних потреб мешканців у товарах та послугах повсякденного вжитку, мають орієнтуватися на міжнародні тенденції та приваблювати партнерів до інвестиційної спроможності міста. Проаналізовано досвід взаємодії українських та міст провідних європейських країн під час повномасштабної війни в Україні із застосування маркетингових інструментів у розвитку міст. Дійшли до висновку, що в сучасних реаліях саме використання маркетингових технологій є дієвим інструментом розвитку, залучення міжнародної та гуманітарної допомоги, задоволення соціальних інтересів мешканців міст.

Ключові слова: маркетинг; цільова група; місто; інвестори; розвиток; органи місцевої влади; військова державна адміністрація; об'єднана територіальна громада; воєнний стан; війна; партнерство; заходи; міста «побратими».

ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. В умовах воєнного сьогодення українські міста опинились в ситуації, коли органи місцевого самоврядування та об'єднаних територіальних громад повинні перебудувати свою діяльність, встановивши пріоритети на оборонній, безпековій та продовольчій спроможності міста, сприяти зменшенню відтоку мешканців за кордон, або в інші міста країни, а також реалізації відбудови міст внаслідок російських обстрілів, розробку відповідних планів повоєнної відбудови, реконструкції та розвитку, а також забезпечення притоку інвестицій. З початком вторгнення російської федерації відбулась перестановка основних засобів, які до цього робили українські міста конкурентоспроможними та привабливими, відбувся відтік бізнесу та інвестиційної спроможності, акценти розвитку міста змістились в сторону фізичного виживання його мешканців. Території українських міст та їх інфраструктура значно постраждали від бойових дій, а деякі повністю знищені, внутрішній та зовнішній ринки з початку 2022 року видозмінені та потерпають від терористичних атак російської федерації. У зв'язку з цим потреба у розробці специфічних заходів є критичним питанням для органів місцевого самоврядування та очільників об'єднаних територіальних громад, а застосування маркетингових інструментів може стати панацеєю, яка дозволить відновити втрачені позиції та залучити інвестиції для післявоєнної відбудови.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Необхідність використання маркетингових інструментів у розвитку міст визнається багатьма вченими. Однак теоретичну розробку маркетингу міст здійснюють дослідники, серед яких можна відзначити В. Вакуленка [4], яким було обґрунтовано роль міського маркетингу як інструменту стратегічного планування економічного розвитку міста, Ю. Шарова [13], яким було виділено інформаційно-аналітичну функцію муніципального стратегічного маркетингу, З. Герасимчука та О. Драченка [6], які звернули увагу на особливості маркетингового управління містом, Н. Глинського [7], який розглядав можливості застосування маркетингової концепції в управлінні розвитком міста, в його дисертаційному дослідженні розроблено цікаву методику оцінювання ефективності маркетингу міста тощо.

Дослідження маркетингу під час війни для українських реалій є темою актуальною. Зокрема їй присвячені роботи таких авторів як Т. Дубовик [8], М. Корнеєва [9], Т. Шура [16] тощо. Незважаючи на значну кількість досліджень у сфері маркетингу подальших досліджень потребує

вивчення роль маркетингу в розвитку міст України у контексті воєнного періоду.

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Метою статті є дослідження ролі маркетингу в розвитку міст України у контексті воєнного періоду.

Для досягнення зазначеної мети були поставлені наступні **завдання**:

- дослідити роль та місце маркетингу в розвитку міст України в умовах воєнного стану;
- визначити основні складові маркетингу територій;
- виявити основні маркетингові проблеми у розвитку міст України в умовах воєнного стану;
- визначити державні інституції, які реалізують маркетинг у стратегії розвитку міста, здійснив порівняльний аналіз з іншими європейськими містами;
- визначити і обґрунтувати вплив воєнного стану в Україні на розвиток міст;
- визначити маркетингові заходи, які сприяють ефективності управління містом.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

Розглядаючи місто, з позиції маркетингу, варто його позиціонувати як господарський об'єкт (неприбуткову організацію), з рядом конкретних характеристик, до яких відносяться: реєстрація у вигляді юридичної особи; власне внутрішнє і зовнішнє середовище; наявність певних ресурсів (фінансові, людські, матеріальні та нематеріальні тощо); здійснення певних видів діяльності, у тому числі господарської, з метою задоволення повсякденних потреб членів громади; контролюється як державою, так і громадськістю.

Досліджуючи дану проблематику, ми дійшли до висновку, що органи місцевого самоврядування та об'єднаних територіальних громад використовують маркетинг з метою створення власного позитивного іміджу. Нами було проаналізовано веб-ресурси органів місцевого самоврядування українських міст-мільйонників, таких як Київ, Одеса, Дніпро, Львів та Харків. Під час аналізу було з'ясовано наступні недоліки:

- відсутність систематичного оновлення інформації на веб-ресурсах;

- інформація, яка подається є однотипною, зокрема розміщуються тексти, які повторюються, змінною складовою є лише цифри;
- інформація не відображає у повному обсязі інвестиційний потенціал міста у післявоєнній відбудові;
- інформація щодо інвестицій у розвиток міста не оновлюється та не осучаснюється;
- відсутні пропозиції до співпраці з інвесторами у довгостроковій перспективі.

Разом з тим, ми дійшли висновку, що у зв'язку із збройною агресією російської федерації в Україні сам підхід до іміджу міста змістив свої акценти. Проблеми з пошкодженою або знищеною у результаті бойових дій міською інфраструктурою та логістикою призвели до того, що рівень експорту значно знизився. Маркетингові комунікаційні стратегії постійно видозмінюються внаслідок гібридної війни. Виклики сьогодення потребують від маркетологів та логістів українських підприємств, виробників та підприємців, які є фінансовою основою розвитку міст, переходу до нових методів реалізації власної продукції, застосування сучасних маркетингових інструментів та стратегій комунікації зі споживачами. Ситуація ускладнюється тим, що досвіду розвитку міст в умовах сучасної повномасштабної збройної та інформаційної війни недостатньо, а тому по своїй суті побудова маркетингових стратегій щодо розвитку міст нині є унікальним продуктом.

2022 рік для України став роком зміцнення національного бренду у світовій спільноті. Суттєво покращилось світове сприйняття українців як окремого, незалежного та хороброго народу. Дуже короткий час знадобився Україні для того, щоб пережити безпрецедентну позитивну зміну іміджу на світовій арені. На нашу думку, це позитивно вплине на інвестиційну діяльність та розвиток українських міст в майбутньому та під час післявоєнної відбудови.

Повномасштабна військова агресія та супротив мешканців українських міст змінили ставлення людей по всьому світу як до України, так і до війни в цілому. Наш дослідницький інтерес звернувся до міжнародних соціологічних опитувань, які чітко ілюструють, що світова аудиторія уважно стежила за новинами про Україну. Для населення багатьох країн слово «війна» стало словом, яке найстійкіше асоціювалось із Україною. 71 % світової спільноти підтримали Україну у війні. Війна сприяла формуванню позитивного ставлення до України, зокрема з огляду на такі її характеристики, як єдність населення, історія, люди та культура. Різні опитування відмітили потужну підтримку українських біженців у

світі та готовність прийняти їх у своїх країнах [9]. У свою чергу українці за кордоном продовжили місію просування українського бренду на вулицях міст по всьому світу. Всі ці фактори позитивно позначились на розширенні можливостей застосування маркетингу в розвитку міст.

Для застосування маркетингових заходів під час формування стратегії розвитку міст в Україні у воєнний та післявоєнний період є необхідність у професійній і висококваліфікованій команді, яка буде зосереджуватись саме на цих питаннях. В умовах воєнного стану управління містами здійснюють військові обласні та районні державні адміністрації, які на цей час опікуються проблемами розвитку міст, їх відбудови, створення умов для життя громади, покращення інвестиційного клімату, взаємодії з містами «побратимами» в країнах Європи тощо. У післявоєнний період ситуація обумовлює необхідність створення певної організаційної структури, наприклад, маркетингової служби міста, агентства місцевого розвитку міста, муніципального центру економічного розвитку міста тощо. Проте і в умовах війни це є як ніколи актуально, оскільки існує проблема не лише в залученні інвестицій для відбудови зруйнованої інфраструктури, але й для повернення жителів міст, які стали вимушеними переселенцями в Україні та біженцями в світі.

Результати вивчення класифікації споживачів території, які виступають в якості суб'єктів територіального маркетингу, знайшли своє відображення в дослідженнях сучасних зарубіжних і вітчизняних вчених. У найзагальнішому вигляді споживачів ділять на такі групи, як: резиденти і нерезиденти; фізичні та юридичні особи; жителі, бізнес і гості (відвідувачі). Для резидентів важливий оптимальний рівень вартості життя на території, для нерезидентів величезне значення мають географічне розташування та клімат територій, природні копалини, розвиненість виробництва та індустрії відпочинку і розваг. У свою чергу, нерезиденти можуть бути класифіковані за термінами перебування на даній території, за програмними цілями перебування, за родом занять тощо. Крім того, як резиденти, так і нерезиденти можуть бути класифіковані за юридичним статусом на юридичних і фізичних осіб.

Найбільш вагомим показником в розвитку території є і її соціальна відповідальність – найважливіша частина її репутації. У суспільстві досить високі очікування соціального внеску від території, а саме забезпечення громадської безпеки, проведення ефективної соціально-орієнтованої політики, реалізація актуальних і дієвих соціальних програм, забезпечення екологічної безпеки тощо. Найважливішими складовими репутації території є – репутація керівництва території, соціальна відповідальність території, а також її фінансово-економічні показники – формування,

розвиток і підтримка високого рівня даних складових сприяє більш ефективному просуванню територіального утворення [2, с. 380].

За формування, розвиток і підтримання позитивної репутації території головним чином відповідають органи місцевого самоврядування та об'єднаних територіальних громад, що несуть безпосередню відповідальність за розвиток територіального утворення в цілому. При цьому соціальний розвиток території, хоча і має відносну самостійність, в значній мірі визначається ресурсними можливостями, які, в свою чергу, залежать від ступеня економічного розвитку.

Маркетинг міста прямо залежить від інвестиційної привабливості міста. Однак, ми прийшли до висновку, що інвестиційна привабливість міста вже не знаходиться у прямій залежності від географічного розташування, чи клімату, або ж наявності унікальних корисних копалин. На перший план виходить саме активна позиція учасників ринку, правильно побудована маркетингова стратегія, вибір вектора позиціонування. Метою маркетингу територій є пошук моделей міста, методів формування іміджу та бренду міста і тих конкурентних переваг міста, які стануть найефективнішими у його розвитку. Значення маркетингу міста набуває своєї важливості тоді, коли його концепція базується на всебічному вивченні потенціалу території міста і пропонує найдієвіші способи просування з максимально ефективним використанням наявних ресурсів.

Основними завданнями розвитку території, якими обумовлюється необхідність та потреба у маркетингових технологіях, є те, що:

- основні послуги та інфраструктура орієнтовані на задоволення потреб тих цільових груп споживачів території, які вважаються найважливішими (тобто, маються на увазі жителі, підприємці, гості міста);
- створюють нові позитивні риси території, а, отже, відбуваються помітні зрушення у підвищенні якості життя, здійсненні підприємницької діяльності, залучення нових інвесторів;
- залучаються нові компанії, інвестиції, гостьові програми завдяки підтримці населення та лідерам спільноти [17, с. 92].

Немало науковців розглядають територіальний маркетинг як інструмент розвитку різноманітних сфер діяльності.

Зазначимо, що в містах Західної Європи використання маркетингу пов'язано з метою вирішення складних економічних і соціальних проблем, які постають перед органами управління. Маркетинг виступає ефективним методом підтримки місцевого економічного розвитку і залучення інвестицій. У більшості випадків концепцію маркетингу використовують у

поєднанні з певними факторами, такими як структурна перебудова економіки, потреба у довгостроковому плануванні міської забудови та удосконалення зовнішнього вигляду центральних частин міста, інтеграція економіки регіонів та міст, посилення конкуренції між містами, необхідність ефективної роботи органів влади місцевого рівня, залучення мешканців до вирішення питань щодо розвитку їх населених пунктів [4, с.92].

Зважаючи на те, що Україна тримає курс на європейську інтеграцію, ми вирішили дослідити кращі практики використання маркетингових технологій України в умовах воєнного стану у взаємодії з містами європейських країн.

Досліджуючи передовий досвід розвинутих країн, ми дійшли до висновку, що уряди активно використовують маркетинг з метою активізації соціально-економічного розвитку. В умовах повномасштабної війни передового значення в цьому контексті набувають угоди між містами «побратимами». Наразі існує значна кількість таких домовленостей між містами Європи та України. Іноземні міста під час війни стали невід'ємною підтримкою та опорою для українських міст «побратимів». За місяці війни до українських міст було доставлено сотні тисяч тон гуманітарної допомоги, мільйони українських біженців отримали житло та засоби до існування, російська загарбницька політика отримала жорстку критику та підтримку санкцій. За оприлюдненими даними програми «Прозорі міста / Transparent cities» [9], яка проводилась у 2022 році, статистика розірвання відносин з містами «побратимами» росії з різними містами світу склала 160 російських міст проти 150 міст світу.

Що ж до ситуації з українськими містами, то ситуація складається навпаки. Останні статистичні дані свідчать про те, що у 14 із 50 українських міст підписані меморандуми із 23 містами «побратимами». Ще 8 міст на порозі укладання угод про дружбу та співпрацю з європейськими містами. Напрями співпраці між містами визначаються необхідністю посиленої гуманітарної допомоги, а також викликами повоєнної відбудови чи реконструкції. Так, до прикладу, французький Бурж майже одразу після підписання угоди про співпрацю допоміг Коростеню евакуювати з міста 100 людей, серед яких жінки та діти. Люблін та Гамбург висловили готовність долучитися до відновлення Харкова та Києва відповідно, а Копенгаген до відбудови Миколаєва [18].

Таким чином, роль маркетингу в умовах воєнного стану набуває нового актуального значення. Усе частіше маркетингові технології застосовуються в діяльності органів місцевого самоврядування та

об'єднаних територіальних громад з метою розвитку міст. На практиці їх використання довело свою ефективність у різноманітних сферах – від розвитку міст, які за своїми природними властивостями не є унікальними до оцінки ефективності діяльності органів місцевого самоврядування та налагодження зворотного зв'язку між органами влади та громадянами, підписання угод та меморандумів про співпрацю та дружбу з містами «побратимами» по всьому світу.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

З метою виконання дослідження використовувались системний та діалектичний підходи, за допомогою яких з'ясовувались особливості застосування маркетингу для розвитку українських міст під час воєнного стану. Окрім того, було застосовано методи наукового аналізу та узагальнення, для визначення інструментів, що забезпечують застосування маркетингових технологій у розвитку міст, вивчення сучасних умов, які сприяють варіації підходів до застосування маркетингу та вивчення сучасного європейського досвіду із зазначеного питання.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESULTS OF THE RESEARCH

Маркетинг територій здійснюється спільно мешканцями, бізнес-спільнотою та органами управління територією як всередині, так і за її межами і орієнтований як на суб'єктів, зовнішніх по відношенню до території, так і на населення самої території, включаючи юридичних осіб, що здійснюють свою діяльність у сферах, значущих для розвитку території.

За результатами дослідження ми прийшли до висновків, що застосування маркетингу міст допомагає залучити ефективні методи геопродуктів у визначених територіальних громадах, застосовувати інструменти формування іміджу територій, та їх інвестиційної спроможності. Автором встановлено характерні ознаки, притаманні саме маркетингу територій:

- охоплення території міста, або територіальної громади в цілому;
- орієнтація на мешканців та гостей міста, як кінцевого споживача продуктів та послуг;
- врахування інтересів усіх соціальних груп міста (підприємці, виробники продукції, працівники бюджетного сектору, кваліфіковані працівники, молодь, студенти, пенсіонери тощо);

- високі кваліфікаційні вимоги до фахівців, які забезпечують розробку та реалізацію концепції маркетингу, оформлення її як нормативного документу;
- повноцінне бачення, основане на аналітичних висновках та прогнозах щодо інтересів основних соціальних груп;
- наявність спеціалізованих структурних підрозділів в органах місцевого самоврядування щодо розробки та реалізації маркетингу міста;
- орієнтація на практичну реалізацію всіх етапів маркетингової стратегії, контроль за їх виконанням.

Ураховуючи каскад економічних криз, які спостерігалися в останні десятиріччя, військовий стан, спровокований повномасштабним вторгненням російської федерації в Україну, стан економічної нестабільності, актуальність пошуку перспектив найбільш ефективного і стійкого розвитку є очевидною. В умовах зниження інвестиційної активності, одним із засобів залучення інвестицій може послужити саме відповідний імідж території, розвиток якого не можливий без застосування маркетингу.

Впровадження маркетингу в українських містах у післявоєнний період є важливим завданням для відновлення і розвитку країни. Це вимагає комплексного підходу, що забезпечуватиме: оцінку ринкових умов та можливостей; розробку стратегії маркетингу, яка відповідає потребам та можливостям конкретної громади; створення брендів, які відображають цінності та ідентичність громади або регіону; розробку планів маркетингових комунікацій, включаючи рекламу, PR, соціальні медіа, веб-сайти і інші канали зв'язку; співпрацю організацій, бізнесу в громадах; зростання соціальної згуртованості через підтримку соціальних і культурних ініціатив тощо.

Крім того, для залучення міжнародної технічної та фінансової допомоги українським громадам, важливо використовувати різноманітні інструменти маркетингу, які допоможуть привернути увагу потенційних донорів та інвесторів. Веб-сайт кожної громади має бути сучасним, містити актуальну інформацію про потреби, проекти, досягнення, щоб створити привабливий імідж громади. Важливим є розміщення блогів, статей та інших інформаційних матеріалів, які демонструють потреби та досягнення громади. Це може включати історії успіху, відео-презентації проектів та інші цікаві матеріали, які зацікавлять потенційних донорів. Не менш важливою є пряма комунікація з потенційними донорами шляхом створення можливостей для прямого спілкування з потенційними донорами. Для цього орган місцевого самоврядування або об'єднаної

територіальної громади повинен мати відповідних спеціалістів, спроможних забезпечувати таку комунікацію, які можуть проводити інформаційні заходи, семінари, конференції та презентації для привертання уваги міжнародних організацій та фінансових установ, запрошувати представників цих організацій для взаємодії з громадою. Залучення міжнародної технічної та фінансової допомоги вимагає системної роботи з маркетингу та співпраці з різними зацікавленими сторонами.

В умовах воєнного стану досягнення даних цілей є проблематичним. Однак цей період наразі послужив поштовхом для сприйняття України як рівнозначного гравця на міжнародній арені, а відповідно і підвищенню іміджу українських міст, які у період післявоєнної відбудови та реконструкції вийдуть на новий рівень розвитку.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

Підсумовуючи викладене, можна зробити наступні висновки:

1. Воєнний стан в Україні диктує нові правила просування територій, у зв'язку з чим застосування маркетингу у розвитку міст є не привілеєю, а необхідністю.

2. Реалізація маркетингової стратегії території складається з аналізу, планування, проведення заходів направлених на просування інтересів території і, відповідно, контролю за цим процесом.

3. Маркетинг територій втілюється в життя місцевими органами виконавчої влади (у воєнний стан – військовими обласними та районними державними адміністраціями), об'єднаними територіальними громадами.

4. Воєнний стан негативно позначився на розвитку міст, однак позитивно – на позиціюванні іміджу українських міст в очах світової спільноти. Військовий стан дає можливість вміло використовувати для розвитку транскордонних зв'язків між містами, підвищення регіональної інвестиційної привабливості та співпраці на міжнародному рівні.

5. З метою підвищення ефективності управління розвитком міст України є необхідність розробити та впровадити комплексну систему маркетингових заходів з боку органів місцевого самоврядування, об'єднаних територіальних громад в партнерстві з іншими зацікавленими сторонами (це можуть бути представники бізнесу, населення, громадських організацій, інвестори та меценати, навчальні заклади, інші установи та організації міста, міста «побратими»). Полягають ці заходи у: розробці стратегії розвитку міста; виявленні місцевих переваг та унікальних

територіальних ознак; розробці ефективних маркетингових стратегій; розвитку місцевої інфраструктури; поширенні освітніх програм; створенні організаційних структур з маркетингу; формуванні партнерств; створенні ефективної мережі інформаційно-комунікаційної сфери тощо.

Перспективи подальших досліджень. Повномасштабна війна у сучасних умовах не лише оголила проблеми українських міст, але й показала перспективи розвитку маркетингу міста та можливості до розширення його розширення на транскордонний рівень. Наразі наукових досліджень з даної тематики недостатньо, а, отже, даний напрям набуває особливої актуальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] Т. М. Безверхнюк, Н. О. Котова, С. А. Попов, *Управління проектами в публічній сфері*. Одеса, Україна, 2011.
- [2] Н. В. Боровских, «Сутність і концепція територіального маркетингу», *Молодий вчений*, № 13, с. 380–383, 2016. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://moluch.ru/archive/117/32098/> Дата звернення: Серп. 21, 2023.
- [3] M. Burgi, *Local government and metropolitan regions in Federal systems*. Ithaca : McGill-Queen's University Press Montreal & Kingstone, 2009.
- [4] В. Вакуленко, «Міський маркетинг як інструмент стратегічного планування економічного розвитку міста», *Управління сучасним містом*, № 4/6(6), с. 92–95, 2002.
- [5] О. Вендина, «Невидимые сдвиги в развитии городов», *Население и общество*, № 407/408, 2010. [Электронный ресурс]. Доступно: <http://www.demoscope.ru/weekly/2010/0407/analit01.php> Дата звернення: Серп. 21, 2023.
- [6] З. В. Герасимчук, «Особенности маркетингового управления містом», *Збірник наукових праць Луцького державного технічного університету*, вип. 5(18), ч. 1, 2003.
- [7] Н. Ю. Глинський, «Застосування маркетингової концепції в управлінні розвитком міста», *Вісник національного університету «Львівська політехніка»*. Серія Логістика, № 594, с. 33–41, 2007.
- [8] T. Dubovyk, I. Buchatska, A. Zerkal, V. Lebedchenko, «Digital Marketing in the Condition of Wartime Posture in Ukraine», *International Journal of Computer Science and Network Security*, vol. 22, № 7, p. 206–212, 2022. <https://doi.org/10.22937/IJCSNS.2022.22.7.25>

- [9] Звіт про сприйняття України у світі. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://brandukraine.org.ua/uk/analytics/zvit-pro-spriinyattya-ukrayini-u-sviti-2022/> Дата звернення: Серп. 21, 2023.
- [10] Верховна Рада України. (1999, Груд. 24). *Постанова № 1359-XIV «Про Концепцію сталого розвитку населених пунктів»*. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1359-14#Text>
- [11] M. Korneyev, I. Berezhniuk, V. Dzhyndzhoian, T. Kubakh, K. Horb, «Business marketing activities in Ukraine during wartime», *Innovative Marketing*, vol. 18(3), p. 48–58, 2022. [https://doi.org/10.21511/im.18\(3\).2022.05](https://doi.org/10.21511/im.18(3).2022.05)
- [12] О. Лук'янченко, «Основні напрями й переваги стратегії розвитку європейського міста (на прикладі м. Донецька)», *Схід*, № 1(108), с. 5–7, 2011. [Електронний ресурс]. Доступно: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/21380/02-Lukjanchenko.pdf?sequence=1> Дата звернення: Серп. 21, 2023.
- [13] Муніципальний менеджмент; Ю. Шарова, Ред. Дніпропетровськ, Україна : ДРІДУ НАДУ, 2009.
- [14] *Управління сучасним містом* / О. В. Берданова, О. В. Бойко-Бойчук, В. М. Вакуленко та ін.; В. М. Вакуленка, М. К. Орлатого, Ред. Київ, Україна : НАДУ, 2008.
- [15] М. А. Окландер, «Макромаркетинг: маркетинг в секторі загального державного управління», *Маркетинг в Україні*, № 6, с. 31–37, 2003.
- [16] T. Shyra, O. Shtyrov, I. Korchynskyy, A. Zerkal, H. Skoryk, «Providing the corporate security strategy in the management system of the enterprise», *Business: Theory and Practice*, № 21(2), p. 737–745, 2020. <https://doi.org/10.3846/btp.2020.12975>
- [17] *Розвиток маркетингу в умовах глобалізації: сучасні тенденції та перспективи*; Р. В. Федоровича, Ред. Тернопіль, Україна : ТНТУ ім. І. Пулюя, 2015.
- [18] Віталій Кличко: Київ та Гамбург підписали угоду про стратегічне партнерство та домовилися про підтримку в кризові часи. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://kyivcity.gov.ua/news/vitaliy-klichko-kiv-ta-gamburg-pidpisali-ugodu-pro-strategichne-partnerstvo-ta-domovilysya-pro-pidtrimku-v-krizovi-chasi/> Дата звернення: Серп. 21, 2023.

THE ROLE OF MARKETING IN THE DEVELOPMENT OF UKRAINIAN CITIES IN THE CONTEXT OF THE WAR PERIOD

Harutyun Papoyan,

Postgraduate student of the Department
of public administration and
Project Management Educational and Scientific Institute
of Management and Psychology
SIHE «University of Educational Management».
Kyiv, Ukraine.

 <https://orcid.org/0000-0002-8248-8147>
arutun1976@gmail.com

Abstract. The article analyzes the main aspects of the application of marketing in the socio-economic development of cities. Attention is focused on the identified shortcomings in the researched field in the context of the war period. Information on the investment capacity of cities under the conditions of martial law in Ukraine is considered. The importance of local self-government bodies (united territorial communities) in the formation of a city development strategy aimed at the effective use of assets owned by the city and strengthening of the city's potential in conditions of martial law is revealed, attention is focused on the activities of regional and district military state administrations, which along with ensuring defense of the city and care for the satisfaction of the daily needs of residents in goods and services of daily use, should focus on international trends and attract partners to the investment capacity of the city. The experience of interaction between Ukrainian and cities of leading European countries during the full-scale war in Ukraine with the use of marketing tools in the development of cities is analyzed. We came to the conclusion that in today's reality, the use of marketing technologies is an effective tool for development, attracting international and humanitarian aid, and satisfying the social interests of city residents.

Keywords: marketing; target group; city; investors; development; local authorities; military state administration; united territorial community; martial law; war; partnership; activities; "twin" cities.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] T. M. Bezverkhniuk, N. O. Kotova, S. A. Popov, *Upravlinnia proektamy v publichnii sferi*. Odesa, Ukraina, 2011.
- [2] N. V. Borovskykh, «Sutnist i kontseptsiia terytorialnoho marketynhu», *Molodyi vchenyi*, № 13, s. 380–383, 2016. [Elektronnyj resurs].

- Dostupno: <https://moluch.ru/archive/117/32098/> Data zvernennia: Serp. 21, 2023.
- [3] M. Burgi, Local government and metropolitan regions in Federal systems. Ithaca : McGill-Queen's University Press Montreal & Kingstone, 2009.
- [4] V. Vakulenko, «Miskyi marketynh yak instrument stratehichnoho planuvannia ekonomichnoho rozvytku mista», Upravlinnia suchasnym mistom, № 4/6(6), s. 92–95, 2002.
- [5] O. Vendina, «Nevidimye sdvigi v razvitii gorodov», Naselenie i obshchestvo, № 407/408, 2010. [Elektronnyj resurs]. Dostupno: <http://www.demoscope.ru/weekly/2010/0407/analit01.php> Data zvernennia: Serp. 21, 2023.
- [6] Z. V. Herasymchuk, «Osoblyvosti marketynhovoho upravlinnia mistom», Zbirnyk naukovykh prats Luts'koho derzhavnogo tekhnichnoho universytetu, vyp. 5(18), ch. 1, 2003.
- [7] N. Yu. Hlynskyi, «Zastosuvannia marketynhovoï kontseptsii v upravlinni rozvytkom mista», Visnyk natsionalnoho universytetu «Lvivska politehnika». Seriiia Lohistyka, № 594, s. 33–41, 2007.
- [8] T. Dubovyk, I. Buchatska, A. Zerkal, V. Lebedchenko, «Digital Marketing in the Condition of Wartime Posture in Ukraine», International Journal of Computer Science and Network Security, vol. 22, № 7, p. 206–212, 2022. <https://doi.org/10.22937/IJCSNS.2022.22.7.25>
- [9] Zvit pro spryiniattia Ukrainy u sviti. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://brandukraine.org.ua/uk/analytics/zvit-pro-spriinyattya-ukrayini-u-sviti-2022/> Data zvernennia: Serp. 21, 2023.
- [10] Verkhovna Rada Ukrainy. (1999, Hrud. 24). Postanova № 1359-XIY «Pro Kontseptsiuu staloho rozvytku naselenykh punktiv». [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1359-14#Text>
- [11] M. Korneyev, I. Berezhniuk, V. Dzhyndzhoian, T. Kubakh, K. Horb, «Business marketing activities in Ukraine during wartime», Innovative Marketing, vol. 18(3), p. 48–58, 2022. [https://doi.org/10.21511/im.18\(3\).2022.05](https://doi.org/10.21511/im.18(3).2022.05)
- [12] O. Lukianchenko, «Osnovni napriamy y perevahy stratehii rozvytku yevropeiskoho mista (na prykladi m. Donetska)», Skhid, № 1(108), s. 5–7, 2011. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/21380/02-Lukjanchenko.pdf?sequence=1> Data zvernennia: Serp. 21, 2023.
- [13] Munitsypalny menedzhment; Yu. Sharova, Red. Dnipropetrovsk, Ukraina : DRIDU NADU, 2009.

- [14] Upravlinnia suchasnym mistom / O. V. Berdanova, O. V. Boiko-Boichuk, V. M. Vakulenko ta in.; V. M. Vakulenko, M. K. Orlatoho, Red. Kyiv, Ukraina : NADU, 2008.
- [15] M. A. Oklander, «Makromarketynh: marketynh v sektori zahalnoho derzhavnoho upravlinnia», Marketynh v Ukraini, № 6, s. 31–37, 2003.
- [16] T. Shyra, O. Shtyrov, I. Korchynskyy, A. Zerkal, H. Skoryk, «Providing the corporate security strategy in the management system of the enterprise», Business: Theory and Practice, № 21(2), p. 737–745, 2020.
<https://doi.org/10.3846/btp.2020.12975>
- [17] Rozvytok marketynhu v umovakh hlobalizatsii: suchasni tendentsii ta perspektyvy; R. V. Fedorovycha, Red. Ternopil, Ukraina : TNTU im. I. Puliuia, 2015.
- [18] Vitalii Klychko: Kyiv ta Hamburh pidpysaly uhodu pro stratehichne partnerstvo ta domovylysia pro pidtrymku v krizovi chasy. [Elektronnyi resurs].
Dostupno: <https://kyivcity.gov.ua/news/vitaliy-klichko-kiv-ta-gamburg-p-idpisali-ugodu-pro-strategichne-partnerstvo-ta-domovilysya-pro-pidtrimku-v-krizovi-chasi/> Data zvernennia: Serp. 21, 2023.

*Стаття надійшла до редакції
20 листопада 2023 року*

DOI [https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26\(55\)-208-230](https://doi.org/10.58442/2522-9931-2023-26(55)-208-230)

УДК 37.014.5

Супрун В'ячеслав Васильович,
кандидат економічних наук, доцент,
директор Навчально-наукового інституту
менеджменту та психології
ДЗВО «Університет менеджменту освіти».
Київ, Україна.

 <https://orcid.org/0000-0003-3117-5834>
proftekhosvita@i.ua

ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ СТРАТЕГІЧНОГО РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНИХ ВИКЛИКІВ І СУЧАСНИХ ЗАГРОЗ

Анотація. У статті розглянуто ключові аспекти формування стратегічних засад державної політики управління розвитком професійної освіти України в умовах глобальних викликів і загроз, що мають бути враховані на всіх рівнях вітчизняної освітньої політики вже в найближчому майбутньому. Запропоновано запровадження відповідних механізмів впливу органів публічної влади на розвиток освітньої галузі України в цілому та сфери професійної освіти зокрема, формування ефективної системи управління у сфері професійної освіти України в умовах євроінтеграції і глобалізації, воєнного стану та у поствоєнний період. Зазначено, що важливого значення набуває науково-теоретичне обґрунтування інноваційного розвитку професійної освіти на засадах публічного управління, розробка рекомендацій з провадження ефективного управління в професійній освіті як пріоритет державної політики України в сучасних умовах модернізації освіти та децентралізації управління. Визначено, що система публічного управління розвитком професійної освіти передбачає реалізацію стратегічних заходів на національному, регіональному, місцевому і локальному рівнях, на кожному з яких визначається відповідний перелік адміністративних, фінансово-економічних та інших інструментів, ресурсного забезпечення, що сприятимуть ефективності державного регулювання освітньої галузі в умовах глобальних викликів і загроз. Окреслено перелік проблем об'єктивного та суб'єктивного характеру інноваційного розвитку професійної освіти України на сучасному етапі трансформаційних змін, в умовах воєнного стану та у поствоєнний період. Доведено необхідність запровадження відповідної оновленої тактики і стратегії

держави в новостворюваному законі України про професійну освіту та інших спеціальних законах, як основних інструментів для реалізації державної освітньої політики, орієнтованої на повоєнне відновлення економіки України та перехід до сталого розвитку. Рекомендовано створення нового центрального органу виконавчої влади – Національного агентства з питань розвитку трудового потенціалу та відповідних його регіональних і місцевих державних органів управління на принципово нових засадах публічного управління, удосконалення їх наукового і кадрового забезпечення, розширення використання механізмів державно-приватного партнерства та саморегулювання ринкових відносин у сфері освітніх послуг та праці, які враховують систему національних інтересів, пріоритетів та особливостей в умовах воєнного стану та у поствоєнний період. Визначено перспективи подальших наукових досліджень.

Ключові слова: освіта; освітня політика; професійна освіта; інноваційний розвиток; модернізація; децентралізація; управління; ринок праці та освітніх послуг; ефективність, євроінтеграція, глобалізація; воєнний стан; поствоєнний період; сталий розвиток.

ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. Упровадження відповідних механізмів впливу органів публічної влади на розвиток освітньої галузі України в цілому та сфери професійної освіти зокрема, створення в Україні сучасної високоефективної системи професійної освіти та формування ефективної системи управління у цій сфері є однією з найважливіших умов конкурентоздатності країни в умовах євроінтеграції і глобалізації, воєнного стану та у поствоєнний період.

На сучасному етапі активно розвивається європейський простір освіти, до якого залучено країни-партнери, в тому числі й Україна. Цей процес здійснюється у відповідності до потреб розвитку знанневої економіки та інформаційного суспільства. Вагомими завданнями у цьому контексті постають забезпечення широкого доступу громадян до освіти, суттєве підвищення її якості, формування у здобувачів професійної освіти необхідних для ринку праці компетентностей, розвиток STEM-освіти для поліпшення кадрового забезпечення сучасної індустрії та інноваційних сфер діяльності, забезпечення переходу до системи навчання упродовж життя, що сприятиме підвищенню рівня і якості зайнятості населення.

Водночас, в умовах повномасштабної війни в Україні, глобалізації економіки та ринків праці, навички і компетентності працівників, доступ

до якісної освіти, значною мірою визначатимуть рівень подальшого економічного розвитку країни. Значення професійної освіти в умовах функціонування воєнної економіки України неможливо переоцінити. Підготовка кваліфікованих кадрів для оборони та відбудови України – важливе стратегічне завдання, яке стоїть перед українським суспільством.

Очевидно, що потреба в оновленні кваліфікаційних навичок для України є викликом, від якого буде залежати відновлення ринку праці, повернення додому біженців та повоєнний розвиток країни.

Важливим аспектом є інтеграція Національної системи кваліфікацій до європейського простору, що сприятиме реформуванню професійної освіти та її наближенню до стандартів Європейського Союзу. Безперервна професійна освіта та підготовка кадрів на основі Національної системи кваліфікацій стане засобом духовного і матеріального добробуту української нації. Звідси забезпечення якості Національної системи кваліфікацій є основою розбудови економіки України та її повоєнного відновлення. Сьогодні недостатньо інвестували лише в економіку, виробництво чи технології. Інвестиції в людей, в їхню професійну освіту, компетентності не менш важливі, бо надалі ці люди створюватимуть продукт з більшою доданою вартістю.

Цілком очевидно, що у нових соціально-економічних умовах та інституційних перетворень в Україні важливого значення набувають теоретико-методологічні засади й пріоритетні напрями модернізації управління розвитком професійної освіти, розробка рекомендацій з формування ефективної системи управління розвитком професійної освіти України в умовах глобальних викликів і загроз як пріоритет державної політики України в сучасних умовах модернізації освіти та децентралізації управління.

Водночас, необхідність державного регулювання освітньої галузі є об'єктивною потребою суспільного розвитку, адже в умовах ринкової економічної системи виробництво робочої сили необхідної якості неможливо здійснити без активної участі держави та відповідної діяльності органів публічної влади різного рівня. Інноваційний розвиток сучасного суспільства, пов'язаний зі стрімким розвитком цифрової економіки та цифрового суспільства, переходом до Індустрії 4.0 актуалізує потребу в оновленні управлінських процесів, зміні парадигми публічного управління від операціональної і практико-орієнтованої до інноваційної як здатності системи управління приймати принципово нові, нетрадиційні управлінські рішення з позиції функціонально-технологічного підходу, підтримувати та стимулювати втілення інновацій в життя [1].

Згідно з даними Європейського центру розвитку професійної освіти та навчання, у країнах ЄС лише 11,1 % дорослого працюючого населення мають відповідний і достатній досвід участі в освіті впродовж життя, а ринок праці висуває подібні вимоги вже до 46 % працюючих в Європі.

Актуальність проблеми дослідження обумовлено необхідністю реформування системи освіти України на всіх її рівнях, зростаючою роллю професійної освіти як галузі, що має потужний потенціал для формування та провадження ідей демократичного суспільства, формування й розвитку майбутнього української держави, потребою налагодження дієвих відносин державних, регіональних та місцевих органів управління освітою і організацій громадянського суспільства в Україні як визначального механізму підвищення ефективності державного управління. Виваженою і цілеспрямованою повинна бути державна політика стратегічного розвитку професійної освіти України, моделювання та прогнозування її розвитку в умовах цифровізації економіки і суспільства з урахуванням потреб національної економіки та суспільства, проектування інноваційних систем професійної підготовки майбутніх фахівців для відповідних галузей економіки в умовах глобальних викликів і сучасних загроз. Актуальними є проблеми і стратегії досягнення конкурентоспроможної якості професійної освіти, розроблення сучасних моделей і механізмів оцінювання її якості, рівневої, галузевої, типологічної і мережевої структуризації професійної освіти, моделі і механізми її оптимізації та ефективного врядування у закладах професійної освіти.

Особливо гостро проблема підготовки кваліфікованих кадрів виробничого персоналу постала в умовах воєнного стану, тимчасової окупації Криму і частини Донецької, Луганської, Харківської та Херсонської областей, ведення бойових дій та відбудови варварськи зруйнованих міст і сіл, пошкоджених систем комунікацій, енерго-, водо- та теплопостачання, транспортної інфраструктури всієї України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз основних досліджень і публікацій показує, що вивченню проблем інноваційного розвитку освітньої галузі на засадах публічного управління, формування ефективної системи управління розвитком освіти України, становлення та розвитку громадського самоврядування та державно-громадської моделі управління освітою приділяється все більше уваги як у сфері наукового пізнання, так і у практичних питаннях її реалізації.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали роботи з питань державного управління, адміністративної реформи в Україні, розвитку місцевого самоврядування, державної освітньої політики й управління освітою, державно-громадського управління, управління закладами та

установами освіти, залучення до управління ними громадськості в нових соціально-економічних умовах таких науковців і освітян, зокрема О. Алейнікової, В. Андрущенко, Я. Болюбаша, К. Ващенко, Ю. Вітренка, Л. Гаєвської, А. Гошко, В. Грабовського, Я. Гречки, Л. Гриневич, А. Гуржія, М. Дарманського, Д. Дзвінчука, Н. Діденко, Г. Дмитренка, Г. Єльнікової, В. Журавського, І. Зязюна, Л. Калініна, Л. Карамушки, Н. Клокар, К. Корсака, В. Кременя, В. Куйбіди, І. Лікарчука, В. Лугового, Т. Лукіної, П. Надолішнього, Г. Науменка, С. Ніколаєнка, Н. Нижник, Н. Ничкало, В. Огаренка, В. Олійника, Л. Паращенко, В. Пікельної, Н. Протасової, В. Радкевич, В. Рогової, І. Розпутенка, В. Свистун, С. Сисоєвої, І. Смирнової, В. Супруна, Ю. Сурміна, П. Худомінського, Т. Шамової, Л. Юрчук та інших. Однак, незважаючи на значний науковий та практичний інтерес до окресленої предметної галузі, невирішеною частиною проблеми є дослідження механізмів державного управління освітою в контексті здійснення реформ, що відбуваються та плануються в системі освіти України в умовах глобальних викликів і загроз, в умовах воєнного стану та тимчасової окупації територій України.

МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Метою статті є науково-теоретичне обґрунтування напрямів модернізаційних змін національної освіти та визначення сукупності положень, спрямованих на формування стратегічних засад формування державної політики розвитку професійної освіти України в умовах глобальних викликів і сучасних загроз.

Відповідно до поставленої мети були визначені такі **завдання**:

- сформулювати мету, завдання, функції публічного управління та адміністрування інноваційним розвитком освітньої галузі як складової системи публічного управління;
- визначити теоретико-методологічні засади й пріоритетні напрями державної політики розвитку професійної освіти, формування ефективної системи управління професійною освітою України в умовах глобальних викликів і загроз;
- охарактеризувати законодавчу базу та підзаконні нормативно-правові акти регулювання освітньої галузі, визначити основні напрями їх удосконалення;
- визначити додаткові можливості розвитку та пріоритетні завдання освітньої політики у сфері професійної освіти в сучасних умовах модернізації освіти та децентралізації управління, розподілу повноважень між центром, регіоном та закладом освіти;
- визначити перспективи подальших наукових досліджень.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

Теоретичною та методологічною основою дослідження є діалектичний метод наукового пізнання та загальнонаукові методи пізнання: логічного та порівняльного аналізу; системного аналізу; статистичний метод та метод економічного аналізу; соціологічні методи та інше. Теоретичною базою дослідження є наукові та літературні джерела, праці вітчизняних і зарубіжних учених, наукові дослідження у сфері державної освітньої політики, децентралізації влади, управління освітніми системами на різних рівнях, кращих європейських і вітчизняних практик функціонування освітніх систем в умовах децентралізації влади, взаємодії ринку праці та ринку освітніх послуг.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

У процесі даного наукового пошуку використовуються такі методи досліджень як загальні методи дослідження явищ і процесів управління; логічні методи пізнання; емпіричні методи дослідження. Методологічну основу дослідження становлять: закони і категорії наукового пізнання; закони і закономірності інноваційного розвитку соціально-педагогічних систем; теоретичні положення загального менеджменту та освітніх інновацій як сучасного спеціалізованого наукового напрямку управління інноваційними процесами провадження державно-громадського управління в освіті; принципи єдності теорії і практики, що забезпечують теоретичне, емпіричне й експериментальне вивчення предметів і явищ з метою розкриття сутності управління інноваційним розвитком професійної освіти України.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESULTS OF THE RESEARCH

В основу управління професійною освітою покладено державну освітню політику, яка фіксується в чинному законодавстві та доцільно орієнтує управлінську діяльність.

Державна політика у сфері освіти – це передбачена законодавством сукупність дій органів державної влади щодо формування й реалізації стратегічних завдань сфери освіти, удосконалення та розвитку системи освіти з метою задоволення потреб людини й суспільства.

Основною складовою нормативної бази реформування освіти сучасної України, починаючи з дня її незалежності та визнання як суверенної держави, є Конституція України, Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття»), Національна доктрина розвитку освіти, Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 рр., Закони України: «Про освіту»

(1991 р.), «Про освіту» (2017 р.), «Про загальну середню освіту» (1999 р.), «Про повну загальну середню освіту», «Про професійно-технічну освіту» (1998 р.), «Про позашкільну освіту» (2000 р.), «Про дошкільну освіту» (2001 р.), «Про вищу освіту» (2002 р.), «Про вищу освіту» (2014 р.), «Про фахову передвищу освіту» (2019 р.), «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення освітньої діяльності у сфері вищої освіти» (2019 р.) та інші, Концепція розвитку освіти України на 2015–2025 роки, Концепція реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року, Концепція та План заходів з реалізації державної політики «Сучасна професійна (професійно-технічна) освіта» на період до 2027 року, Стратегія розвитку професійної (професійно-технічної) освіти на період до 2023 року.

Відповідно до Закону України «Про освіту» державна політика у галузі освіти є складовою частиною гуманітарної політики держави, сукупність теоретичних ідей, цілей і завдань, практичних заходів розвитку освіти. Освітня політика розглядається як найважливіша складова політики держави, інструмент забезпечення фундаментальних прав і свобод особи, підвищення темпів соціально-економічного і науково-технічного розвитку, гуманізації суспільства, зростання культури. Освітня політика встановлює на основі суспільної згоди докорінні цілі й завдання розвитку освіти, гарантує їх утілення в життя шляхом узгоджених дій держави й суспільства.

Основними функціями суб'єктів освітньої політики є: 1) формування проблем освіти залежно від позиції і точки зору; 2) знаходження засобів для розв'язання даних проблем; 3) діяльність із досягнення визначених цілей; 4) оцінка результатів своєї та чужої діяльності у сфері освіти.

Сучасними цілями державної освітньої політики України визначено: 1) адаптацію національної освітньої сфери до нових суспільних реалій, викликів часу і водночас збереження кращих здобутків минулого; 2) формування цілісної самодостатньої системи освіти; 3) пристосування системи освіти до демократичних і ринкових суспільних відносин; 4) входження в глобальний світовий освітній простір, забезпечення конкурентоспроможності в інформаційному суспільстві; 5) переорієнтація освітнього процесу на розвиток особистості.

Державна політика у сфері професійної освіти розуміється як система напрямів діяльності держави на шляху розв'язання найбільш важливих проблем і вирішення завдань, що постають перед системою професійної освіти і навчання. Вітчизняна система професійної освіти потребує суттєвої модернізації у відповідності до сучасних світових досягнень, потреб суспільства і економіки, чому сприятиме співробітництво з

європейськими країнами та відповідними інституціями в освітній сфері, посилення взаємодії українських закладів професійної освіти із європейськими закладами та установами освіти [2], [3]. І тут міжнародні колеги мають бути упевненими, що незважаючи на кризові виклики та трансформації розвитку в умовах воєнного стану, тимчасової окупації Криму і частини Донецької, Луганської, Харківської та Херсонської областей, пандемію COVID-19, зростання трудової та вимушеної міграції, продовжується робота над покращенням якості професійної освіти, оновленням стандартів та розширенням співпраці з роботодавцями, замовниками підготовки кадрів. Адже, Україна може стати знаковою країною, знаковим членом Європейського Союзу і надзвичайно швидко й потужно здійснити прорив у покращенні якості професійної освіти і навчання. Стати кращою ніж була, оскільки якісна професійна освіта може бути наступною успішною освітньою реформою в Україні.

Так, для цього внесено зміни до Закону України «Про професійну (професійно-технічну) освіту», які передбачають можливість здобуття робітничої професії без отримання повної загальної середньої освіти та незалежно від місця реєстрації здобувача. Крім того, передбачено безоплатне здобуття другої робітничої професії.

Спрощено процедуру затвердження регіонального замовлення на підготовку робітничих кадрів, яке уже не погоджуватиметься з регіональними радами професійної освіти, а зміни до нього затверджуватимуть лише за поданням місцевих департаментів освіти і науки. При цьому, регіональне замовлення на підготовку робітничих кадрів визначається як засіб задоволення потреб економіки держави, регіону та суспільства у кваліфікованих кадрах, забезпечення конституційного права громадян на здобуття освіти відповідно до їх покликань, інтересів та здібностей [4].

Залучено 58 млн. євро від Європейського Інвестиційного Банку для розбудови Центрів професійної досконалості у закладах професійної (професійно-технічної) освіти 9 регіонів: Колківський центр професійно-технічної освіти; Дніпровський центр професійно-технічної освіти; Краматорське вище професійне училище; Вище професійне училище № 7 міста Калуш; Міжрегіональний центр ювелірного мистецтва м. Київ; Ужгородський центр професійно-технічної освіти; Одеський центр професійно-технічної освіти; Чортківське вище професійне училище; Сновське вище професійне училище лісового господарства. Вони стануть освітніми осередками з висококваліфікованими педагогами та управлінцями, а також інклюзивними приміщеннями.

Внесено зміни до Типових правил прийому до закладів професійної освіти. Затверджено положення про внутрішню академічну мобільність учнів професійної освіти, що дозволяє учням, незалежно від фактичного місця перебування, навчатися в будь-якому закладі професійної освіти.

Організовано підвищення кваліфікації для понад 500 педагогів професійної освіти. Запущено платформу для дистанційного навчання «Професійна освіта онлайн». Реалізовано національну комунікаційну кампанію «Все працює завдяки нам», яка покликана змінити ставлення суспільства до професійної освіти, а також створено нову візуальну айдентичку вступної кампанії до закладів професійної освіти.

Дослідження проблеми управління освітою показало, що децентралізація управління закладами професійної освіти тісно пов'язана з державною регіональною політикою, є її складовою і водночас важливим чинником розвитку цієї системи. Вона спрямована на реалізацію головного завдання регіональної політики держави – досягти балансу між її інтересами та інтересами розвитку регіонів. Набуває актуальності та здійснюється відповідні заходи щодо передачі частини державних повноважень на нижчий рівень управління. Специфіка закладів професійної освіти полягає у тому, що переважна більшість з них є держбюджетними організаціями, що зумовлює їхню залежність від органів державного управління.

Починаючи з 2015 року, фінансування закладів професійної освіти відбувається за рахунок місцевих бюджетів та здійснюється передача їх у комунальну власність. На думку багатьох керівників закладів професійної освіти, такий крок необхідно робити тільки після закінчення реформи децентралізації влади в країні, адже незавершеність реформи децентралізації негативно впливає на розвиток освіти. Так, за роки незалежності України система професійної освіти втратила 570 закладів. У 1992 році було 1255 закладів професійної освіти, а упродовж останніх 10 років їх кількість зменшилася із 976 закладів у 2011 році з контингентом 409,4 тис. осіб до 685 закладів у 2022 році із контингентом 241 тис. здобувачів професійних кваліфікацій.

Завданням професійної освіти є не тільки підготовка кваліфікованих робітничих кадрів, а й забезпечувати їх попит на ринку праці. Водночас за результатами останніх досліджень з понад 300 професій, за якими здійснюється підготовка в закладах професійної освіти лише близько 100 професій затребувані на ринку праці. Як наслідок, за останні три роки тільки третина випускників закладів професійної освіти мали змогу працевлаштуватись за отриманою професією чи професійною кваліфікацією. Перехід молоді на ринок праці став більш тривалим і дещо нестабільним та

непередбачуваним останніми роками – нині молоді люди зазвичай частіше змінюють роботу (чи то за бажанням, чи за необхідністю), тому тривалий час вони не мають виразного статусу на ринку праці.

Серед інших проблем розвитку професійної освіти в Україні, які потребують вирішення наступні. Необхідність оновити законодавство у сфері професійної освіти; усунення суперечностей між нормативними актами щодо професійної освіти та прийняття відповідного Закону України «Про професійну освіту»; продовження практики щодо створення навчально-практичних центрів та центрів професійної досконалості на базі закладів професійної освіти за затребуваними професіями та професійними кваліфікаціями; узгодження освітніх та професійних стандартів, стандарти професійної освіти мають базуватися на відповідних професійних стандартах; розроблення та затвердження переліку професій загальнодержавного значення, які мають стратегічне значення для економіки країни в умовах воєнного стану та повоєнного часу; модернізація Національного класифікатора України «Класифікатор професій» (ДК 003:2010).

Потребують розробки такі питання як: механізм формування замовлення на підготовку кадрів з урахуванням реальних потреб ринку праці; поетапна, поступова оптимізація мережі закладів професійної освіти та їх передача до комунальної власності з урахуванням науково обґрунтованих критеріїв, особливостей соціально-економічного розвитку регіонів і вимог ринку праці; об'єднання в єдиній системі професійної освіти і навчання різних типів закладів, що надають освітні послуги та інші.

Звертаємо також увагу на створення і діяльність регіональних навчально (науково)-методичних служб, наукових установ професійної освіти, які забезпечуватимуть навчально-методичну та науково-методичну підтримку; виконуватимуть управлінську, координаційну, представницьку, дослідницьку функції тощо. Слід також звернути увагу і на професійність працівників регіональних навчально (науково)-методичних служб професійної освіти, адже ця категорія фахівців не готується закладами освіти України, вони визначаються педагогічним досвідом. Оскільки, методичні служби призначені для розробки методології впровадження в навчальний процес всіх освітніх предметів та виробничого навчання, відповідальні за своєчасне оновлення змісту професійного навчання, розробку та впровадження інноваційних педагогічних технологій, створення засобів навчання тощо, то їх діяльність також підлягає відповідним модернізаційним змінам, особливо в умовах кризових викликів сучасності.

Аналіз ситуації в чинній системі професійної освіти свідчить про необхідність її децентралізації, але зі збереженням державної підтримки конституційних зобов'язань щодо надання відповідної освіти, наявністю

мотивувальної і стимулювальної ролі державного і місцевих бюджетів для створення необхідної мережі закладів професійної освіти, запровадження багатоканальності їх фінансування, розширення права і відповідальності щодо використання коштів [5].

Особлива роль у цьому процесі належить розподілу повноважень, прав та відповідальності органів освіти і науки на загальнодержавному та регіональному рівнях, взаємодії суб'єктів управління професійною освітою, закладів та установ професійної освіти, органів місцевого самоврядування, стейкхолдерів професійної освіти, замовників підготовки кадрів, громадських організацій і громадян в умовах реформування та модернізації освітньої галузі України. Актуальним на сьогодні є створення моделі управління інноваційною діяльністю в закладах та установах професійної освіти [6], [7]. Таким чином, практична реалізація ідеї децентралізації та оптимізації управління потребує розробки нових моделей освітньо-професійної діяльності. З метою розмежування функцій керівних органів системи професійної освіти автором розроблено модель управління розвитком на загальнодержавному, регіональному, місцевому та локальному рівнях. Теоретично обґрунтовано концептуальні засади децентралізації в умовах сучасного ринку праці, підходи до розподілу повноважень органів освіти і науки на вищевказаних чотирьох рівнях управління; педагогічні засади взаємодії суб'єктів управління професійною освітою, впровадження державних стандартів професійної освіти нового покоління; педагогічні умови розвитку функціональної компетентності керівних та педагогічних працівників у міжкурсовий період підвищення кваліфікації. Здійснено класифікацію управлінських функцій керівника закладу професійної освіти в умовах трансформаційних змін, децентралізації управління та воєнного стану, підготовлено рекомендації щодо розвитку його функціональної компетентності.

Сьогодні, на жаль, в українському суспільстві ми вимушені говорити про війну, яка, безперечно, негативно впливає на організацію освітнього процесу та зумовлює потребу в гнучкій трансформації діяльності освітньої сфери на період дії воєнного та післявоєнного стану. Глобальні виклики, що постали перед вітчизняною системою професійної освіти мають бути враховані на всіх рівнях вітчизняної освітньої політики: потужні демографічні проблеми, структурна зміна галузей економіки, розвиток нових технологій, зростаючі техногенні і воєнні загрози, ризики для довкілля й економіки країн світу, цифровізація різних сфер виробництва та освіти тощо.

Разом з тим, серед інструментів управління сучасною професійною освітою найбільш перспективними є ті, що враховують об'єктивний вплив глобальних трендів, переходу до Індустрії 4.0 і спрямовані на активізацію інноваційної зайнятості, підприємницької активності населення, підвищення

конкурентоспроможності фахівців і розширення кола гідних робочих місць [8]. Проблема формування ефективної системи управління розвитком професійної освіти, створення та провадження її механізмів, залучення громадськості до розробки й ухвалення управлінських рішень щодо зміни методологічних підходів, змісту та технологій навчання молоді до успішної професійної діяльності в ринкових умовах відповідно до сучасних потреб стає однією з найважливіших у нинішніх соціально-економічних трансформаціях.

Виокремимо деякі вітчизняні виклики, що постали перед закладами професійної освіти, а саме: кризові виклики сучасності; депопуляція та демографічна ситуація, трудова міграція; динаміка зменшення кількості працездатного населення, в основному, внаслідок старіння, високої та передчасної смертності, міграційних процесів; наявність значної кількості некваліфікованих працівників серед загальної кількості робочої сили; зменшення кількості здобувачів та зміна їх демографічного складу через воєнні дії; відсутність рівноправних партнерських відносин між закладами професійної освіти та бізнесом; недостатня відповідність компетентностей випускників закладів професійної освіти зростаючим вимогам сучасного ринку праці, запитам роботодавців, замовників підготовки виробничого персоналу; непрестижність в Україні робітничих професій; значний відтік кваліфікованих кадрів за кордон; дефіцит конкурентоспроможних кваліфікованих робітників на вітчизняному ринку праці; зростаючий запит суспільства та економіки на систему професійної освіти нової якості; потужні потреби воєнно-промислового комплексу та сфер виробництва, пов'язаних із повоєнною відбудовою інфраструктури України.

Спостерігається необґрунтоване зменшення показників регіонального замовлення на підготовку кваліфікованих кадрів та неготовність органів влади здійснювати підготовку, підвищення кваліфікації та перепідготовку дорослого населення, зокрема переміщених осіб, за рахунок коштів державного та регіональних бюджетів. Через відсутність реальних механізмів впливу на прийняття рішень органами місцевої влади, допускається невиконання положень нормативно-законодавчих актів, які не допускають відмови у навчанні здобувачам освіти із різних регіонів та територіальних громад за рахунок коштів регіональних та місцевих бюджетів. При цьому не враховуються загальнодержавні інтереси, потреби тимчасово переміщених осіб та можливості закладів професійної освіти. Особливо це стосується владних структур міст-обласних центрів в частині відмов у можливості фінансування навчання та оплати праці за кошти регіональних бюджетів як здобувачів професійних кваліфікацій, так і педагогічних працівників закладів, переміщених із тимчасово окупованих територій.

Проведений аналіз свідчить, що в системі професійної освіти України мають місце суттєві проблеми у зв'язку з правовим режимом воєнного стану: зниження попиту на підготовку кадрів через кризові явища в економіці, стагнацію інноваційної діяльності; виїзд деякої частки молоді на навчання за кордон; зниження цінності здобутої професійної освіти внаслідок труднощів працевлаштування випускників за обраною професією; певне скорочення фінансування, зменшення чисельності викладацького складу та повільна модернізація матеріально-технічної бази закладів професійної освіти; відтік педагогічних працівників до інших сфер економічної діяльності, за кордон тощо. Разом з тим, до додаткових можливостей розвитку та пріоритетних завдань освітньої політики у сфері професійної освіти слід віднести: обґрунтування шляхів оперативного відновлення освітньої інфраструктури; здійснення аудиту системи; розроблення механізмів створення ефективної мережі закладів та установ професійної освіти; забезпечення відповідності змісту і якості освіти потребам роботодавців, замовників підготовки кадрів; осучаснення та створення нових механізмів фінансування; надання відповідних повноважень шляхом академічної, організаційної, кадрової та фінансової автономії, які необхідно впроваджувати комплексно, при цьому, одночасно планувати і реалізувати всі вказані форми автономії [9].

Передусім, кінцевою метою автономізації діяльності закладів професійної освіти постає підвищення ефективності надання освітніх послуг, підвищення їх якості; створення безбар'єрного доступу людей з інвалідністю внаслідок війни до послуг професійної освіти і можливостей перенавчання; розроблення програм матеріального, фінансового та кадрового забезпечення, психолого-педагогічної підтримки, соціокультурного розвитку різних категорій здобувачів та їх адаптації до життя в суспільстві та відповідно до отриманої професії. Нагальною потребою є включення до переліку професій загальнодержавного значення тих професій, що відносяться до технологічно суміжних із військово-обліковими професіями, що дозволить забезпечити підготовку кадрів для потреб Збройних сил України за рахунок коштів державного бюджету. Слід зазначити, що в умовах ведення воєнного стану в Україні важливим стало внесення змін до Закону України «Про професійну (професійно-технічну) освіту» щодо окремих аспектів підготовки кваліфікованих робітників в умовах воєнного стану та відновлення економіки 19 червня 2022 року № 2312-IX [1].

Безумовно, у поствоєнний період треба буде збільшувати державне та регіональне замовлення на підготовку кваліфікованих робітників за всім спектром компетенцій та видів виконуваних робіт, мають бути запроваджені короткотермінові програми навчання.

Цілком очевидно, що інформаційно-комунікаційне забезпечення професійної освіти повинно стати більш ефективним і відповідати запитам роботодавців, замовників підготовки кадрів.

Потрібно не лише покращити матеріально-технічну базу закладів професійної освіти, створюючи поодинокі навчально-практичні центри, а й побороти не лише словом, а й ділом безліч стереотипів щодо неї. Потрібно не тільки пропагувати робітничі професії, а безпосередньо запроваджувати сучасні освітні, виробничі та технологічні умови як для здобуття професії (спеціальності), так і оволодіння по справжньому новітніми технологіями, створювати сучасні робочі місця з достойними зарплатами. Необхідно створити нову систему професійної освіти, яка буде сприйматися суспільством, задовольнятиме потреби роботодавців та буде привабливою як для молоді, так і для дорослого населення.

Важливою є проблематика формування контингенту здобувачів професійної освіти та забезпечення рівного доступу до здобуття професійної освіти і навчання, створення сучасних форм громадського самоврядування та громадсько-державного управління, модернізації структури професійної освіти, яка має здійснюватися шляхом запровадження ряду реформ: оптимізації закладів професійної освіти, коли формування їх оптимальної мережі передбачає визначення та створення нових типів закладів; запровадження національної системи кваліфікацій, що узгоджуватиметься з напрямами освіти та підготовки європейського простору професійної освіти і навчання; запровадження нових освітніх технологій та їх інновацій у розвиток та управління закладом професійної освіти.

Цілком очевидно, що професійна освіта має розвиватися надшвидкими темпами, адже, нині цього вимагають воєнний стан, економіка та суспільство. Економічна відбудова України потребуватиме великої кількості фахівців робітничих професій тут і зараз. Одночасно формується запит від переселенців та безробітних на швидке здобуття професії. Відтак, постають питання трансформації професійної освіти в умовах воєнного стану. Зокрема, необхідності розвивати цифрові та дистанційні способи організації професійної освіти із відповідним методологічним та організаційним супроводженням.

Основними складовими конкурентоздатної професійної освіти України у майбутньому є: автономність, адаптивність та цифровізація, загальнонаціональний доступ до освітніх ресурсів на базі технологій дистанційного навчання. Застосування телекомунікаційних технологій надасть можливість створити якісно нове інформаційне освітнє середовище без меж та з можливістю організації глобальної системи дистанційного навчання, що дозволяє найбільш змістовно реалізувати сучасні вимоги до освіти і навчання.

На час військового стану необхідно спростити процедуру працевлаштування випускників закладів професійної освіти та зняти таку відповідальність із них шляхом внесення змін до Постанови Кабінету Міністрів України від 27.08.2010 № 784 «Про затвердження Порядку працевлаштування випускників професійно-технічних навчальних закладів, підготовка яких проводилася за державним замовленням». Можливо працевлаштування випускників закладів професійної освіти необхідно делегувати державній службі зайнятості. Особливо гостро ця проблема стосується працевлаштування дітей-сиріт, які наразі позбавлені права на державну підтримку після завершення навчання без підтвердження їх обов'язкового працевлаштування.

Отже, головними завданнями розвитку системи освіти України в цілому у поствоєнний період є: продовження системної трансформації освіти з метою забезпечення високої її якості; гармонізація нормативно-правової бази регулювання освіти і науки в Україні з освітнім і дослідницьким законодавством Європейського Союзу; проведення заходів щодо захисту безпеки життя та здоров'я учасників освітнього процесу; трансформація освіти в секторі безпеки й оборони відповідно до доктринальних підходів і принципів НАТО; формування концептуальних засад національної системи освіти впродовж життя; затвердження профільного закону України «Про професійну освіту»; розроблення стратегічних документів розвитку закладів професійної (професійно-технічної) освіти та операційних планів їх виконання; імплементація відповідних освітніх стратегій та щорічна ревізія стану виконання стратегічних документів, аналіз їх ефективності, внесення необхідних змін; відбудова та відновлення освітньої інфраструктури (обов'язкове облаштування бомбосховищ під час відновлення зруйнованих і будівництва нових закладів освіти), створення сучасних закладів, які забезпечать гідні умови для розвитку підростаючого покоління та здобуття українцями якісної освіти на рівні світових стандартів; забезпечення привабливих соціально-економічних умов для повернення в Україну вимушено переміщених здобувачів освіти й педагогів, які виїхали за кордон; створення в Україні сучасних (еталонних) закладів професійної освіти й спільної мережі їх із країнами-членами Європейського Союзу.

Отримавши статус кандидата на членство в Європейський Союз, Україна взяла на себе зобов'язання урегулювати процедуру/систему визнання кваліфікацій здобутих в Україні, зокрема, для працівників, професійна діяльність яких регулюється законодавством, що дозволить забезпечити мобільність працівників у межах Європейського Союзу. Український ринок праці має бути відкритий і функціонувати відповідно до директив Європейського Союзу.

Національна рамка кваліфікацій в Україні сформована як системний і структурований за компетентностями опис кваліфікаційних рівнів і призначена для використання органами державної влади та органами місцевого самоврядування, установами та організаціями, закладами освіти, роботодавцями, іншими юридичними та фізичними особами з метою розроблення, ідентифікації, співвіднесення, визнання, планування і розвитку кваліфікацій. З метою забезпечення зрозумілості, порівняння та взаємного узгодження між собою освітні та професійні кваліфікації описуються результатами навчання, сформульованими у відповідності до дескрипторів Національної рамки, якими є: знання, уміння/навички, комунікація, відповідальність і автономія.

Виходячи з викладеного, необхідно здійснити відповідні заходи з імплементації Національної рамки кваліфікацій в сфері освіти та професій, сформулювати подальші завдання розбудови Національної системи кваліфікацій. Наступний важливий крок європейської інтеграції полягатиме у зіставленні Європейської рамки кваліфікацій із Національною рамкою кваліфікацій України, як кандидата і майбутнього члена Європейського Союзу. Необхідно створити гнучку, цілеспрямовану, ефективну систему державно-громадського управління освітою, що забезпечуватиме інтенсивний розвиток та якість освіти, спрямованість її на задоволення потреб держави, запитів особистості.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

Сучасний стан освітньої галузі в Україні ускладнюється гібридними загрозами національній безпеці та воєнними діями в Україні, епідемічною ситуацією, запровадженням протиепідемічних заходів і обмежень, які ускладнюють можливості функціонування ринку освітніх послуг; характеризується високим рівнем безробіття, істотною територіальною диференціацією, розбалансованістю між вільними робочими місцями та необхідним рівнем кваліфікації, негативними демографічними процесами (зростає смертність і знижується народжуваність внаслідок воєнних дій, міграції молодих людей і молодих сімей за кордон), що викликає негативні структурні зміни у сфері трудових ресурсів. Отже, розвиток послуг професійної освіти в умовах глобальних викликів і загроз має певні ризики. До них, насамперед, відноситься питання управління системою професійної освіти, розбалансованість в управлінні закладами професійної освіти, проблеми неналежного їх фінансування, складність оформлення необхідної документації під час можливої їх передачі у комунальну власність тощо.

Ніяким законодавчим актом не визначені повноваження та не врегульовані механізми взаємовідносин органів виконавчої влади та самоврядування на загальнодержавному рівні та на місцях щодо забезпечення функціонування як системи професійної освіти в цілому, так і конкретного закладу професійної освіти.

Серйозною загрозою розвитку професійної освіти є незбалансованість структури випуску закладами професійної освіти з потребами економіки у кваліфікованих робітниках за професіями, видами економічної діяльності, регіонами. Це зумовлено поки що централізованою та бюрократизованою системою управління, незаінтересованістю місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування у розвитку професійної освіти регіону чи громади, недостатньою співпрацею закладів професійної освіти з роботодавцями та бізнес-партнерами. Існують проблеми щодо матеріально-технічного забезпечення проведення професійно-практичної підготовки у закладах професійної освіти, зокрема для придбання витратних матеріалів, обладнання, устаткування, навіть за рахунок власних коштів закладів. У воєнних умовах, коли значна кількість підприємств не працюють, практична підготовка на базі закладів професійної освіти стає єдиною альтернативою, але без відповідних витратних матеріалів та обладнання це зробити неможливо. Потребують державної підтримки для відбудови та оснащення, матеріально-технічного забезпечення діяльності закладів професійної освіти, що знаходились та знаходяться в зоні проведення бойових дій Донецька, Луганська, Чернігівська, Житомирська, Київська, Сумська, Харківська, Запорізька, Дніпропетровська, Миколаївська та Херсонська області. Для цього, важливо розробити цільову Програму та Дорожню карту відбудови та матеріально-технічного оснащення зруйнованих/пошкоджених закладів професійної освіти. Уже зараз розпочати цільове фінансування на виготовлення проектної документації будівництва закладів професійної освіти, які зруйновані внаслідок російської агресії, затвердити Програму та Дорожню карту будівництва, модернізації, реконструкції, приведення у стан готовності фонду споруд цивільного захисту закладів професійної освіти.

Необхідно створити нову систему професійної освіти, яка буде сприйматися суспільством, задовольнятиме потреби роботодавців та буде привабливою як для молоді, так і для дорослого населення. Тому, доречним постає забезпечення поінформованості населення про можливості і переваги професійної освіти як на загальнодержавному, так і регіональному рівнях. Значним ризиком забезпечення стабільного розвитку системи професійної освіти в Україні залишається невисока ефективність профорієнтаційних заходів для молоді та дорослого населення. Відсутність професійно-орієнтованого інформаційного середовища, ефективно діючих інформаційних

порталів, з систематичним оновленням банку інформації суттєво знижують продуктивність інвестицій в освіту.

Важливою є проблематика формування контингенту здобувачів професійної (професійно-технічної) освіти та забезпечення рівного доступу до здобуття професійної освіти і навчання, створення сучасних форм громадського самоврядування та громадсько-державного управління, модернізації структури професійної (професійно-технічної) освіти, яка має здійснюватися шляхом упровадження ряду реформ: оптимізації закладів професійної (професійно-технічної) освіти, коли формування їх оптимальної мережі передбачає визначення та створення нових типів закладів; запровадження національної системи кваліфікацій, що узгоджуватиметься з напрямками освіти та підготовки європейського простору професійної освіти і навчання; запровадження нових освітніх технологій та їх інновацій у розвиток та управління закладом професійної (професійно-технічної) освіти. Основними складовими конкурентоздатної професійної (професійно-технічної) освіти України у майбутньому є: автономність, адаптивність та цифровізація, загальнонаціональний доступ до освітніх ресурсів на базі технологій дистанційного навчання. Застосування телекомунікаційних технологій надає можливість створити якісно нове інформаційне освітнє середовище без меж та з можливістю організації глобальної системи дистанційного навчання, що дозволяє найбільш змістовно реалізувати сучасні вимоги до освіти і навчання.

Недосконалість законодавчих та підзаконних нормативно-правових актів, якими регулюються питання професійної освіти, неврахування ними трансформаційних змін, фінансування за залишковим принципом, зниження соціального статусу педагогічних працівників, втрата привабливості та престижності професійної освіти є факторами, що стримують розв'язання наявних проблем та формування єдиної концептуально узгодженої та науково обґрунтованої державної політики щодо розвитку професійної освіти. Ключовим шляхом подолання наявних проблем, на наш погляд, є децентралізація усієї системи освіти, оптимізація та державно-громадське управління професійною освітою, що прямо чи опосередковано, допоможе вирішити їх значну частину в сьогodнішніх соціально-економічних трансформаціях суспільства. Поліпшення інституційної спроможності закладів професійної освіти передбачає автономію закладів, тобто створення більш відкритої моделі управління ними з активним залученням роботодавців, громади та інших стейкхолдерів. Також важливим є удосконалення фінансового законодавства професійної освіти, розвиток компетенцій і навичок менеджерів та педагогів.

Новітні технології визначають успіх забезпечення якості професійної освіти і навчання. Підготовка конкурентоспроможних на ринку праці робітників залежить від володіння ними прогресивними виробничими технологіями, вміння виконувати роботи з використанням новітніх матеріалів, інструментів, обладнання та пристроїв. На це працюватиме осучаснена спільно з роботодавцями мережа сучасних навчально-практичних центрів на базі закладів професійної освіти. Для ефективного відновлення економіки країни дуже важливо мати об'єктивну інформацію щодо потреб ринків праці і стану мережі закладів професійної та фахової передвищої освіти. Реалізація вищевказаних завдань сприятиме підвищенню якості професійної підготовки затребуваних повоєнною відбудовою фахівців та оптимізації державних витрат на освіту.

Перспективи подальших досліджень. Вивченню проблеми провадження державної політики управління розвитком професійної освіти України в умовах глобальних викликів і загроз приділяється все більше уваги як у сфері наукового пізнання, так і у практичних питаннях її реалізації.

У подальших дослідженнях цієї теми важливим вбачається створення такої системної моделі розвитку та управління системою професійної освіти України, що має супроводжувати її модернізацію в контексті принципів неперервної освіти, яка відповідатиме кращим європейським та світовим зразкам, та яка буде найефективнішою в умовах сучасних викликів і загроз, суспільних змін відповідно до соціальних процесів глобального значення та впровадження в рамках майбутніх реформ в повоєнний період. Основні напрями подальших досліджень проблеми мають бути пов'язані з визначенням практичних механізмів становлення професійної освіти України шляхом громадського самоврядування та розвитку державно-громадського управління, що відповідатиме найкращим європейським та світовим зразкам.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] Верховна Рада України. (2021, Черв. 02). *Указ Президента України № 150/2015 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року "Про Стратегію людського розвитку"»*. [Електронний ресурс]. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/225/2021#Text>
- [2] Кабінет Міністрів України. (2019, Черв. 12). *Розпорядження № 419-р «Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері професійної (професійно-технічної) освіти "Сучасна професійна (професійно-технічна) освіта" на період до 2027 року»*. [Електронний ресурс].

Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/419-2019-%D1%80#Text>

- [3] Кабінет Міністрів України. (2020, Серп. 05). *Постанова № 695 «Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки»*. [Електронний ресурс].
Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text>
- [4] Верховна Рада України. (2022, Черв. 19). *Закон України № 2312-IX «Про внесення змін до Закону України "Про професійну (професійно-технічну) освіту" щодо окремих аспектів підготовки кваліфікованих робітників в умовах воєнного стану та відновлення економіки»*. [Електронний ресурс].
Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text>
- [5] *Практика застосування Закону України «Про професійно-технічну освіту»: фінансове забезпечення навчальних закладів і установ: матеріали виїзного засідання Комітету Верховної Ради України з питань науки і освіти 12 лютого 2014 року / редкол. Л. М. Гриневич (голов.), В. О. Дзоз, А. М. Дорохов, О. М. Сич, В. П. Головінов, Є. В. Красняков, Н. Г. Ничкало, В. В. Супрун, Б. Г. Чижевський. Київ : Парл. вид-во, 2015.*
- [6] Колегія Міністерства освіти і науки України. (2020, Груд. 21). *Рішення № 12/2-3 «Про проект Стратегії розвитку професійної (професійно-технічної) освіти на період до 2023 року»*. [Електронний ресурс].
Доступно: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/kolegiyaministerstva/2020/12/Proyekt%20Stratehiyi%20rozvytku%20proftekhosvity%20do%202023.pdf>
- [7] V. Suprun, V. Karbysheva, O. Lokshyna, A. Lutskaaya, L. Scherbak, O. Scherbak, I. Lynnyk, *Analysis of the system of vocational education and training in Ukraine in the framework of the «Torino Process»*; Olena Lokshyna, Ed. Kyiv, Ukraine: ETF, MESYSU, 2013.
- [8] Кабінет Міністрів України. (2021, Берез. 03). *Постанова № 179 «Про затвердження Національної економічної стратегії на період до 2030 року»*. [Електронний ресурс].
Доступно: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-nacionalnoyi-eko-a179>
- [9] К. В. Супрун, «Публічне управління інноваційним розвитком сфери зайнятості населення», дис. ... д-ра філософії; ДЗВО «Ун-т менедж. освіти». Київ, 2022.
- [10] В. Радкевич, & Л. Єршова, «Стан готовності системи професійної освіти до протидії реальним і потенційним загрозам національній

безпеці та національним інтересам України в умовах зовнішніх і внутрішніх викликів», *Професійна педагогіка*, № 1(24), с. 4–17, 2022.
<https://doi.org/10.32835/2707-3092.2022.24.4-17>

FORMATION OF STATE POLICY STRATEGIC DEVELOPMENT OF VOCATIONAL EDUCATION IN UKRAINE IN THE CONDITIONS OF GLOBAL CHALLENGES AND CURRENT THREATS

Vyacheslav Suprun,

candidate of economic sciences, associate professor,
Director Educational and Scientific Institute
of Management and Psychology
SIHE «University of Educational Management».
Kyiv, Ukraine.

 <https://orcid.org/0000-0003-3117-5834>
proftekhosvita@i.ua

Abstract. The article examines the key aspects of the formation of the strategic foundations of the state policy of managing the development of professional education in Ukraine in the context of global challenges and threats, which must be taken into account at all levels of the national educational policy in the near future. It is proposed to introduce relevant mechanisms of influence of public authorities on the development of the educational sector of Ukraine in general and the field of professional education in particular, the formation of an effective management system in the field of professional education of Ukraine in the conditions of European integration and globalization, martial law and in the post-war period. It is noted that the scientific and theoretical justification of the innovative development of professional education on the basis of public management, the development of recommendations for the implementation of effective management in professional education as a priority of the state policy of Ukraine in the modern conditions of modernization of education and decentralization of management is gaining importance. It was determined that the system of public management of the development of professional education provides for the implementation of strategic measures at the national, regional, local and local levels, at each of which the appropriate list of administrative, financial, economic and other instruments, resource provision, which will contribute to the effectiveness of state regulation of the educational sector in conditions of global challenges and threats. The list of problems of the objective and subjective nature of the innovative development of professional education in Ukraine at the current stage of transformational changes, under martial law

and in the post-war period is outlined. The need to implement the appropriate updated state tactics and strategy in the newly created Law of Ukraine on Vocational Education and other special laws as the main tools for the implementation of the state educational policy focused on the post-war recovery of Ukraine's economy and the transition to sustainable development has been proven. It is recommended to create a new central body of executive power - the National Agency for the Development of Labor Potential and its corresponding regional and local state management bodies on fundamentally new principles of public administration, to improve their scientific and personnel support, to expand the use of public-private partnership mechanisms and self-regulation of market relations in in the field of educational services and work, which take into account the system of national interests, priorities and features in the conditions of martial law and in the post-war period. Prospects for further scientific research are determined.

Keywords: education; educational policy; professional education; innovative development; modernization; decentralization; management; labor market and educational services; efficiency, European integration, globalization; martial law; post-war period; Sustainability.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] Verkhovna Rada Ukrainy. (2021, Cherv.02). Ukaz Prezydenta Ukrainy № 150/2015 «Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 14 travnia 2021 roku "Pro Stratehiiu liudskoho rozvytku"». [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/225/2021#Text>
- [2] Kabinet Ministriv Ukrainy. (2019, Cherv. 12). Rozporiadzhennia № 419-r «Pro skhvalennia Kontseptsii realizatsii derzhavnoi polityky u sferi profesiinoi (profesiino-tekhnichnoi) osvity "Suchasna profesiina (profesiino-tekhnichna) osvita" na period do 2027 roku». [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/419-2019-%D1%80#Text>
- [3] Kabinet Ministriv Ukrainy. (2020, Serp.05). Postanova № 695 «Pro zatverdzhennia Derzhavnoi stratehii rehionalnoho rozvytku na 2021-2027 roky». [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text>
- [4] Verkhovna Rada Ukrainy. (2022, Cherv. 19). Zakon Ukrainy № 2312-IX «Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy "Pro profesiinu (profesiino-tekhnichnu) osvitu" shchodo okremykh aspektiv pidhotovky

- kvalifikovanykh robitnykiv v umovakh voiennoho stanu ta vidnovlennia ekonomiky». [Elektronnyi resurs].
Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text>
- [5] Praktyka zastosuvannia Zakonu Ukrainy «Pro profesiino-tekhnichnu osvitu»: finansove zabezpechennia navchalnykh zakladiv i ustanov: materialy vyiznoho zasidannia Komitetu Verkhovnoi Rady Ukrainy z pytan nauky i osvity 12 liutoho 2014 roku / redkol. L. M. Hrynevych (holov.), V. O. Dzoz, A. M. Dorokhov, O. M. Sych, V. P. Holovinov, Ye. V. Krasniakov, N. H. Nychkalo, V. V. Suprun, B. H. Chyzhevskiyi. Kyiv : Parl. vyd-vo, 2015.
- [6] Kolehiia Ministerstva osvity i nauky Ukrainy. (2020, Hrud. 21). Rishennia № 12/2-3 «Pro proekt Stratehii rozvytku profesiinoi (profesiino-tekhnichnoi) osvity na period do 2023 roku». [Elektronnyi resurs].
Dostupno: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/kolegiyaministerstva/2020/12/Proyekt%20Stratehiyi%20rozvytku%20proftekhosvity%20do%202023.pdf>
- [7] V. Suprun, V. Karbysheva, O. Lokshyna, A. Lutskaya, L. Scherbak, O. Scherbak, I. Lynnyk, Analysis of the system of vocational education and training in Ukraine in the framework of the «Torino Process»; Olena Lokshyna, Ed. Kyiv, Ukraine: ETF, MESYSU, 2013.
- [8] Kabinet Ministriv Ukrainy. (2021, Berez. 03). Postanova № 179 «Pro zatverdzhennia Natsionalnoi ekonomichnoi stratehii na period do 2030 roku». [Elektronnyi resurs].
Dostupno: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-nacionalnoyi-eko-a179>
- [9] K. V. Suprun, «Publichne upravlinnia innovatsiinym rozvytkom sfery zainiatosti naselennia», dys. ... d-ra filosofii; DZVO «Un-t menedzh. osvity». Kyiv, 2022.
- [10] V. Radkevych, & L. Yershova, «Stan hotovnosti systemy profesiinoi osvity do protydii realnym i potentsiinym zahrozam natsionalnii bezpetsi ta natsionalnym interesam Ukrainy v umovakh zovnishnikh i vnutrishnikh vyklykiv», Profesiina pedahohika, № 1(24), s. 4–17, 2022.
<https://doi.org/10.32835/2707-3092.2022.24.4-17>

Стаття надійшла до редакції
20 листопада 2023 року

Наукове видання

ВІСНИК ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ

*Збірник наукових праць
Випуск 26(55)*

*Серія «Соціальні та поведінкові науки»: 05; код спец.: 051, 053
Серія «Управління та адміністрування»: 28; код спец.: 281*

Редактор — *Максімова Валерія*

Виконавчий редактор,
комп'ютерна верстка — *Васильченко Яніна*

Державний заклад вищої освіти
«Університет менеджменту освіти»
04053, м. Київ, вул. Січових Стрільців, 52-А
тел: +38 (044) 481-38-00; факс: +38 (044)484-10-96
www.umo.edu.ua

Підписано до друку 29.11.2023. Формат 60×84 1/16
Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітура Cambria.
Умов. друк. арк. 13,37. Обл. вид. арк. 14,38.
Тираж 300 прим. Замовлення № 291123_2

Надруковано в ТОВ «Видавництво "Юстон"»
01034, м. Київ, вул. О. Гончара, 36-а тел.: (044)360-22-66
www.yuston.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції серія дк № 497 від 09.09.2015 р.

Scientific journal

BULLETIN OF POSTGRADUATE EDUCATION

*Collection of scientific papers
Issue 26(55)*

***Social and Behavioral Sciences Series: 05; spec code: 051, 053
Management and Administration Series: 28; spec code: 281***

Editors — *Valeriya Maksimova*

Executive editor,
Desktop publishing — *Yanina Vasilchenko*

State Institution of Higher Education
«University of educational management»
04053 Kyiv, Sichovykh Striltsiv str., build. 52-A,
phone: (044)481-38-00; **fax:** (044)484-10-96
www.umo.edu.ua

Signed for print 29.11.2023. Format 60×84 1/16
Printing offset. Paper offset. Liberation font Cambria.
Provisionally printed sheets 13,37. Accounting and publishing sheets 14,38.
Edition 300 copies. Order № 291123_2

Printed in PLC «Publishing House "Yuston"»
36-A, O. Honchara Str., Kyiv, 01034, tel.: (044)360-22-66
www.yuston.com.ua

A certificate of making a publishing business subject to the state register of publishers,
manufacturers and distributors of publishing products series дк № 497 from 09.09.2015.